

Nosyon

Uluslararası Toplum ve Kùltür Çalışmaları Dergisi

International Journal of Society and Culture Studies

ISSN 2667 - 5951

2018 Kış
Sayı 1

Nosyon: International Journal of Society and Culture Studies

Peer-reviewed Electronic Journal

Winter 2018

Issue 1

ISSN: 2667-5951

Executive Editors

Prof. Dr. Himmet Hülür

Prof. Dr. Cem Yaşın

Section Editors

Res. Asst. Dr. Bilge Narin

Res. Asst. Dr. Bahar Kayıhan

Res. Asst. Elçin Akçora As

Res. Asst. Feyyaz Fırat

Res. Asst. Arda Umut Saygın

Res. Asst. Oğuzhan Şenel

Advisory Board

Prof. Dr. Tamilla Abbashanlı-Aliyeva (Muş Alparslan University)

Prof. Dr. Cengiz Anık (Marmara University)

Prof. Dr. Bünyamin Ayhan (Selçuk University)

Prof. Dr. Sema Yıldırım Becerikli (Ankara University)

Prof. Dr. Hamit Coşkun (Bolu Abant İzzet Baysal University)

Prof. Dr. Nesrin Kalyoncu (Bolu Abant İzzet Baysal University)

Prof. Dr. Metin Kasım (Selçuk University)

Prof. Dr. Nesrin Kula Demir (Afyon Kocatepe University)

Prof. Dr. Nezih Orhon (Anadolu University)

Prof. Dr. Abdullah Özkan (İstanbul University)

Prof. Dr. Alev Fatoş Parsa (Ege University)

Prof. Dr. Serdar Sağlam (Ankara Hacı Bayram Veli University)

Assoc. Prof. Dr. Erdal Aksoy (Ankara Hacı Bayram Veli University)

Assoc. Prof. Dr. Gürcan Şevket Avcıoğlu (Selçuk University)

Assoc. Prof. Dr. Morano Fuduric (University of Zagreb)

Assoc. Prof. Dr. Nahide Konak (Bolu Abant İzzet Baysal University)

Assoc. Prof. Dr. Natalija Konovalova (Riga International School of Economics and Business Administration)

Asst. Prof. Dr. Kemal Avcı (Bolu Abant İzzet Baysal University)

Asst. Prof. Dr. Ufuk Bircan (Dicle University)

Asst. Prof. Dr. Anzavur Demirpolat (Çanakkale Onsekiz Mart University)

Asst. Prof. Dr. Zühal Güler (Bolu Abant İzzet Baysal University)

Asst. Prof. Dr. Elif P. Devrani (Turkish-German University)

Asst. Prof. Dr. Afag Mohammed Sadig (University of Bahri)

Dr. Fritz Kohle (University of Edinburgh)

Publisher: Prof. Dr. Himmet Hülür

Table of contents

From the editor ii-iii

Research articles

Identity construction in social media as part of Goffman's theory of self-presentation: A research on Instagram 1-12
Sevgi Kavut

Literature and religion in terms of a sociological view 13-30
Zafer Demir

Motivation in the context of Herzberg's two-factor theory: The example of The Devil Wears Prada movie 31-45
Nurdan Kayım

The contemporary forms of domination and surveillance: Total institution, disciplinary power and camp 46-61
Mehmet Bayır

News and effect in mass communication: Liberal and critical approaches 62-77
Hasan Yurdakul

From the editor

The first issue of *Nosyon: International Journal of Society and Culture Studies*, which aims to create a new tradition in the academic field has been published. In Nosyon journal, publishing original works in the fields of social sciences, communication sciences, philosophy, law, economics, literature, history, psychology and all other social sciences and fine arts, is planned. In addition to the unique articles in these fields, our journal should also be able to cover article translations and book reviews.

Sevgi Kavut contributed to this issue with a review of users' Instagram usage based on Goffman's self-presentation theory, Zafer Demir with a historical and sociological evaluation of the subjects of literature and religion, Nurdan Kayım with a film review in the context of Herzberg's Two factor theory, Mehmet Bayır with a sociological evaluation about the closure spaces, Hasan Yurdakul with a study on news and influence in terms of liberal and critical approaches.

Sevgi Kavut discussed the construction of identity on social media in the context of Goffman's self-presentation theory. University students' self-presentation on Instagram and identity constructions were analyzed by in-depth interview method and has reached a conclusion that people who cannot exhibit the desired identity of the real life, feel emancipated to exhibit their ideal self on Instagram. Kavut's article is unique in terms of questioning the practices of users using Instagram in relation to self.

Zafer Demir has discussed the subjects of literature and religion from a sociological perspective. In the study, which examined the relationships between religion and literature in the historical process, literary and religious texts written by Turks before and after Islam, religion, secularization and romanticism within the scope of literature and religion, poetical and religious considerations in the modern period were evaluated. Demir's work draws attention as a comprehensive study of historical processes.

Nurdan Kayım examined motivation in the context of Herzberg's Two-factor theory through the movie *Devil Wears Prada* and revealed that the topic of the film reflects the opinion of Herzberg's view which claims that 'if there are no hygiene factors, it will not be possible to ensure the continuity of the worker's work'. The article which is about the elements of motivation in working life and the evaluation of Herzberg's Two-factor theory, is innovative in terms of bringing a theory from a different field, to the field of communication sciences.

In his article, Mehmet Bayır discussed the concepts of domination and surveillance in terms of modern society. In the study which is based on the analysis of thinkers like Goffman, Foucault, and Agamben, different closure spaces are analyzed as conceptual tools of closure spaces and the processual development of these conceptualization tools are also mentioned. Bayır's article was a comprehensive study that included sociological assessments about the closure.

In his study, Hasan Yurdakul discussed issues of news and influence in terms of liberal and critical approaches. In the article, which includes evaluations of different media views of these two approaches, liberal and critical views about the effects of mass media are discussed with a historical perspective. Evaluations related to news and journalism are also included in the study. Yurdakul's article contributes to the field of communication sciences in terms of discussing two different media approaches without adopting a single media approach.

We would like to thank the members of the advisory board, our contributors and referees who shared our excitement for our journal. Hope to see you in the next issue which will be published on June.

Bahar Kayıhan – Section Editor

Goffman'ın benlik sunumu kuramı bağlamında sosyal medyada kimlik inşası: Instagram üzerine bir araştırma

Sevgi Kavut*

Öz

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin Instagram'ı sosyal medyada benlik sunumu ve kimlik inşası aracı olarak kullanmaları üzerine odaklanmaktadır. Instagram günümüzde kimlik ve statü sahibi olmak için kullanılmaktadır. Aynı zamanda üniversite öğrencileri tarafından en çok tercih edilen sosyal medya platformlarından biridir. Sosyal medyada kimlik inşası, Goffman'ın benlik sunumu kuramı ve bu kuramın en önemli kavramları bağlamında ele alınmıştır. Bu amaçla, Gelişim Üniversitesi öğrencilerinin Instagram kullanımları ve sosyal medyada kimlik inşası konusunda yapılan yarı yapılandırılmış mülakat verileri değerlendirilmiştir. Benlik ve dijital kimlik üretiminde sosyal medyanın kullanıcılar tarafından benimsenen bir temsil aracı olduğu görülmektedir. Sosyal medya bireylerin enformasyon edinmeleri, görüşlerini paylaşmaları açısından günlük yaşamda kurulan iletişime alternatif olarak bireylere özgürce ifade olanağı sağlamaktadır. Bu araştırmanın verileri derinlemesine mülakat tekniği ile toplanmıştır. Derinlemesine görüşme, Gelişim Üniversitesi Meslek Yüksekokulu öğrencileri arasında yapılmıştır. Bu çerçevede 6 kız ve 4 erkek olmak üzere 10 öğrenci ile görüşülmüştür. Yapılan görüşmelerde öğrencilere dokuz temel soru yöneltilmiştir. Veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Araştırma bulgularına göre Instagram'da ve genel olarak sosyal medyada oluşturulan dijital kimliklerin günlük yaşamdaki kimliklerin yerine geçerek bireysel olarak kullanılabilmesi ve her bireye özgü olarak tasarlanacağı öngörülmektedir. Gerçek hayatta istediği kimliği sergileyemeyen kişilerin sosyal medyada kendilerini daha özgür hissederek ideal benliklerini sergiledikleri gözlenmiştir. Instagram'da yapılan paylaşımların bireyin kişiliğini, arzularını, beklentilerini ve izlenim yönetimini yansıttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Benlik, sosyal medya, Goffman, kimlik, izlenim yönetimi, dijital kimlik

Identity construction in social media as part of Goffman's theory of self-presentation: A research on Instagram

Abstract

This study is focused on Instagram as a means of self-presentation and identity construction of the university students. Today Instagram is used for getting identity and status, and it is one of the most preferred social media platforms. Identity construction in social media is examined in this study in the context of Goffman's theory of self-presentation. The semi-structured interview data on the use of Instagram and identity construction by the Gelişim University students is evaluated for this aim. It is seen that social media is adopted by users as a means of representation in the production of self and digital identity. Social media provides individuals with the possibility of free expression as an alternative to their daily life communication in terms of sharing their views and getting information. The data in this study was gathered by the in-depth interview technique. The in-depth interviews were conducted among the students of Gelişim University Vocational School. In this framework, the interview was conducted with 6 female and 4 male students. In the interview, 9 main questions were asked to the students. The data is analyzed on a descriptive ground. According to the research findings it is anticipated that the digital identities constructed in Instagram and social media, in general, will be used individually and will be designed distinctively for every individual by replacing identities in the daily life. It is observed that the persons who are not able to present the identity they want in real life, feel more emancipated in the social media by presenting their ideal selves. It is seen that the shares made on Instagram reflect the individual's personality, desires, expectations and impression management.

Keywords: Self, social media, Goffman, identity, impression management, digital identity

* Öğr. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Gelişim Meslek Yüksekokulu, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, E-posta: skavut@gelisim.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0253-3906

Giriş

Bu çalışmada sosyal medyada kimlik inşası konusu Goffman'ın benlik kuramı bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın amacı sosyal medyada kimlik inşası konusunu Goffman'ın benlik kuramı bağlamında inceleyerek iletişim alanında farkındalık oluşturmak ve alana katkıda bulunmaktır. Çalışmada üniversite öğrencilerinin sosyal medyada benlik sunum aracı ve kimlik inşası alanı olarak Instagram incelenmiştir. Analiz, üniversite öğrencilerinin en çok kullandıkları ve paylaşım yaptıkları sosyal medya aracı olduğu varsayılan Instagram üzerinde yapılmıştır. Instagram kullanıcıların kendilerini rahat hissettiği ve fotoğraf odaklı hızlı paylaşımı sağlayabilen bir alan olduğundan sosyal medyada kimlik inşası konusunun Goffman'ın benlik kuramı bağlamında ele alınmasında tercih edilmiştir.

Öncelikle Göker'in ifade ettiği gibi, "Sosyal medyanın çoğu zaman benlik ve kimlik üretiminde, kullanıcılar tarafından benimsenen bir temsil aracına dönüştüğü görülmektedir." Diğer bir deyişle, sosyal medyanın günlük yaşamda benliğin sunumunda giderek yaygınlaşan bir oranda kullanımı bireyleri etkilemekte ve birçok sosyo ekonomik, politik veya psikolojik sonuçlar doğurabilmektedir (2015, s. 394). Çetin ise sosyal paylaşım ağlarının kimlik oluşumundaki önemine şu şekilde değinmektedir, "Sosyal paylaşım ağlarındaki oluşturulan alanlar (profiller) artık kimlik oluşturmanın birer aracı niteliğine gelmektedir. Gerçek yaşamda olduğu gibi, sosyal ağlarda da insanların birbirleri hakkında bilgi sahibi olma ve birbirlerini tanımaya ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaç genelde bireyin, diğerlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda kendisine uygun kimlik oluşturmasına yardımcı olmaktadır" (2015, s. 780).

Günümüzde sosyal medya üzerinden sanal kimlikler oluşturulduğu ve kişilerin gerçek benliklerinden uzaklaşarak idealleştirilmiş benliklerini sergiledikleri görülebilmektedir. Dolayısıyla sosyal medya yeni bir kimlik inşası alanı ve benliğin sunum şekli olarak tanımlanabilmektedir. Instagram kullanım oranının giderek artması ve en çok paylaşımın yapıldığı sosyal medya araçlarından biri olması nedeniyle bu çalışmada yeni bir kimlik inşası ve benlik sunumu alanı olarak Instagram tercih edilmiştir.

Literatür taramasında Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı çerçevesinde benlik, sosyal medya, izlenim yönetimi kavramları incelenmiştir. Araştırma ise üniversite öğrencileri ile Instagram kullanımları ve sosyal medyada kimlik inşası konusunda yapılan 9 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış mülakat verilerinin değerlendirilmesi ile sınırlandırılmıştır.

1. Benlik ve Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı

Benlik; kişinin kendisiyle ilgili görüşlerini, düşüncelerini ve değerlendirmelerini kapsar. Bu açıdan benlik kavramı kişinin kendisini tanımlamak için kişiliğine en uygun olarak atfettiği özellikleri içine almaktadır (Hortaçsu, 2012, s. 240). Bu anlamda benlik, bir kişinin "ben kimim?" sorusuna verdiği yanıttır. Bireyin kendisini tanıma, kendi ile ilgili düşüncelerini ve kanılarını bilme ve değerlendirme biçimi olan benlik, tüm düşüncelerin, duyguların, algılamaların birbiri ile etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir olgudur (Gürüz & Eğinli, 2014, s. 247). Benlik her ne kadar kişinin kendisi hakkındaki değerlendirmelerini kapsasa da kişinin yalnız başına değil toplumsal ilişki içinde geliştirdiği bir imgedir.

Hartman ise insanda benliğin (kendiliğin) korunması için birincil öneme sahip olan şeyin öğrenme ve olgunlaşmayla gelişen benlik işlevleri yani benliğin çevreyle ilişkileri düzenlemesi ve hem çevresel duruma hem psişik sisteme uygun çözümler bulma kapasitesi olduğunu belirtmiştir (Magnavita, 2016, s. 200).

Ertürk'ün (2013, s. 99-100) ifadesiyle, benlik kavramının beş ayrı bileşeni bulunmaktadır.

1) Benliğin ilk bileşeni maddesel benliktir. Bu sayede fiziksel bedeni değil, kişinin sahip olduğu ve çok derinden ilgilendiği maddesel nesnelere de içermektedir. Kişinin fiziksel benliğine ilişkin algısı, objektif gerçeklikle uygun olduğunda, fiziksel beden doğru olarak

yansıtılır. Başka bir ifade ile “gördüğümüz aldığımızdır” Benliğin diğerleri tarafından nasıl algılandığı benlik sürecinin vitrini olarak tanımlanabilmektedir.

- 2) Gerçekleştirilmiş ya da psikolojik benlik ikinci bileşendir. Gerçekleştirilmiş benlik, kişinin herhangi bir anda kim olduğuna dair verdiği kararları kapsayan öznel bir değerlendirme olarak tanımlanmaktadır. Bir başvuru standardı olan bu öznel görüş, zaman ya da olaylarla birlikte değişikliğe uğrayabilir.
- 3) Üçüncü bileşen, düşünme ya da duygusal benliktir. Psikolojik benlik düşünce ve duygunun sonucunu vurgularken düşünme benliği gerçek düşünme, imgeleme ve duyumlama süreçlerini vurgulamaktadır. Kendilerini çok zeki ya da artistik olarak gören narsistik insanlar kendi düşünce süreçlerine çok fazla değer vermektedir.
- 4) Benlik kavramının dördüncü bileşeni, sosyal benliktir. Sosyal benlik kişinin toplumda diğerleri tarafından gözlenen yüzü olarak tanımlanır. Bazıları sosyal benliğin diğerlerinin kabul edilmesi ya da reddedilmesi için sunulan benlik olmasından dolayı benliğin en önemli parçası olduğuna inanmaktadır. Sosyal benlik sıklıkla bireyin oynadığı rolü yansıtmalıdır. Toplum ve sosyal benlik birbirini etkilemektedir.
- 5) Benlik kavramının beşinci yönü, ideal benlik ya da olması istenilen benliktir. İdeal benliğin objektif olarak değerli olması gerekmez, o sadece kişinin olmak istediğidir. Ancak ideal benlik olası gerçeğe ne kadar yakınsa o kadar bütünleşmiştir (Ertürk, 2013, s. 99-100). İdealleştirilmiş benlik, kişinin olduğuna inandığı ya da bir zamanlar olduğunu sandığı veya olması gerektiğini düşündüğü kişiye dair bir imge yaratmasıdır (Horney, 2017, s. 73). Horney’e göre ülküleştirilmiş (ideal benlik) benlikte kişinin kendini idealleştirilmiş imge olarak gördüğünü ve çevresinden sürekli onay beklediğini açıklamaktadır. Bu nedenle kişi gerçek kimliği ile olmak istediği kimlik arasında çatışma yaşayabilmektedir. Kişi kendine yabancılaşmakta ve kişilik bütünlüğü bozulmaktadır (Topses & Serin, 2012, s. 53).

Dramaturjik yaklaşım, bireylerin gerçek benliklerinden ziyade idealleştirilmiş benliklerinin nasıl olduğunu açıklamaya çalışır. Bu yaklaşım metaforik olarak eylem için sahne olarak yaşamı dikkate alır. Goffman bireylerin performansını “Gözlemciler üzerinde bazı etkilere sahip olduğu ve bir dizi özel gözlemciden önce kendilerinin devamlı varlığı boyunca zamanla oluşan bireylerin eylemleri” olarak tanımlamaktadır (Hogan, 2010, s. 378). Ertürk’e göre Goffman’ın benlik sunumu teorisinde birbirini tanımayan bireylerin birbirlerine bilgiler aktararak tanışabilmekte ve böylece birbirleri hakkında belirli bir izlenim edinme olanağı elde edebileceği açıklanmıştır. Bu izlenimlerden yola çıkarak iletişim halinde oldukları diğer kişiler üzerine yapmış oldukları varsayımları test edebilmektedirler (2017, s. 149).

Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu adlı eserinde Goffman, kişilerarası etkileşimde arzulanan benliği göstermek için insanların nasıl performans sergilediklerini insanların sahne önü ve arkasındaki davranışlarını karşılaştırarak tiyatro ile örneklendirmektedir. Goffman, etkileşimler boyunca katılımcıların aktör olarak görüldüğünü vurgulamaktadır (Bullingham & Vasconcelos, 2012, s. 1). Aktör, kendisi ve ürünlerinin idealleştirilmiş şekli ile uyumlayan tüm etkinlikleri, gerçekleri ve amaçları saklayabilme eğiliminde olabilmekte veya olduğundan daha önemsiz gösterebilmektedir (Goffman, 2014, s. 56). Bu açıdan kişiler benliklerini sunarken başkalarında belirli bir imge oluşturma stratejisi benimserler, imgelerini istedikleri gibi yönetmeye çalışırlar.

Goffman’ın benlik sunumu yaklaşımı sürecinde performans ve vitrin kavramları önemli bir yere sahiptir. Goffman’a göre performans bir kimsenin belirli bir gözlemci kitle önünde her zaman yer aldığı belirli bir süre boyunca gerçekleştirdiği ve izleyiciler üzerinde etkisi bulunan tüm faaliyetler olarak tanımlanır. Vitrin kavramını ise performansı sergilerken kişi tarafından bilerek ya da bilmeden kullanılan kalıplaşmış ifade şekilleri olarak açıklamaktadır (2014, s. 33). Goffman; beden dili, postür (beden duruşu), jestler ve mimiklerin yanı sıra bireylerin yaş ve cinsiyet, ırksal yapı gibi demografik özellikleri ile boy ve görünüm gibi fiziksel özelliklerini bireyin kişisel vitrininin parçaları olarak değerlendirmektedir (2014, s. 35). Goffman kuramında

set kavramını ise aktörlerin performanslarını sergilemesine mekân ve sahne imkânı sunan eşya, aksesuar, fiziksel tasarım ve diğer tüm arka plan düzenlemeleri olarak tanımlamıştır (2014, s. 33). Goffman gündelik yaşamda benliğin sunumunda performans, vitrin, set gibi kavramları kullanarak benliğin sunumunu teatral bir çerçeveye yerleştirmektedir.

2. Sosyal medya

Sosyal medya, bireylerin açık veya yarı açık şekilde profil oluşturmalarına, oluşturulan profiller ile diğer bireylerle bağlantı kurup, dosya paylaşımı yapabilmelerine olanak sağlayan, “kişilerin profillerini gösteren web tabanlı hizmetler” olarak adlandırılmaktadır (Ayan, 2016, s. 19-20). Dolayısıyla, sosyal medya kişilere benliklerini istedikleri gibi sunma imkanı veren yeni bir teknolojik gelişmedir.

Sosyal medyanın günlük yaşamda benliğin sunumunda giderek yaygınlaşan bir oranda kullanımı bireyleri etkilemekte ve birçok sosyo-ekonomik, politik veya psikolojik sonuçlar doğurabilmektedir. Bu anlamda, “sosyal medyanın çoğu zaman benlik ve kimlik üretiminde, kullanıcılar tarafından benimsenen bir temsil aracına dönüştüğü görülmektedir” (Göker, 2015, s. 394). Ertürk ve Eray’a göre ise fotoğraflar, profil bilgileri ve içeriklerin paylaşılması “sosyal ağlar üzerinden kendini sunmaya yönelik aktiviteler arasında yer almaktadır. Popülerliklerini artırmak isteyen kullanıcılar sosyal ağlar üzerinden bilgi paylaşma, stratejik kendini sunma faaliyetlerinde bulunma ve profillerini genişletme eğiliminde” bulunmaktadır (2016, s. 17-18). Kırık ve Yazıcı’ya göre ise “sosyal ağlar iletinin anlık paylaşılmasını” sağlamanın yanı sıra geri bildirim hızı bir şekilde sağlanmasına da imkân tanır. Bu sayede “kullanıcılar sanal oyunlara, televizyon program ve haberlerine, çevrimiçi sitelere aktif katılabilmektedir” (2017, s. 85).

Dikizleme kültürünü bir realite şova benzeten Niedzviecki; Youtube, Twitter, Flicker, Myspace ve Facebook gibi sosyal ağları dikizleme kültürünün bir parçası olarak tanımlamaktadır. Özdemir ise Niedzviecki’nin dikizlemeyi “Web 2.0’ın bel kemiği, kurumsal ve siyasi veri tabanlarının lokomotif” olarak tanımladığını aktarmıştır (2015, s. 115). Niedzviecki’ye göre; “‘Dikizleme Kültürü’ ‘insanlığını yitirmiş insanlık’ sorununa bulunmuş çarpık bir çözüm” olarak da tanımlanabilmektedir. Niedzviecki’ye göre günümüzde bireylerin kendilerini izlenir kılp, başkalarının kendileri hakkında yorum yapmalarını sağladıkları an birey olduklarının bilincine varmaları ironik bir durum olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan ele alındığında dikizlemek; teknoloji toplumunda doğmuş olmanın, tüketim toplumunun bir parçası olarak sürekli alışveriş yapmanın ve evrensel düzeyde “magazinin doğal bir sonucu ve bunların hepsine karşı ortaya çıkan bir tepki” olarak görülmelidir (2011, s. 38).

Instagram Ekim 2010’dan beri hizmet veren ücretsiz bir fotoğraf paylaşımı temelli sosyal medya platformudur. Kevin Systrom tarafından kurulmuştur. Bu platform ile kullanıcılar çektikleri fotoğraflara çeşitli dijital filtreler uygulayarak, kendi sosyal paylaşım ağlarında fotoğraflarını paylaşmaktadır. Instagram kullanıcıların fotoğraflarını paylaşırken, bir dizi karakteristik öğeler ile sınırlandırarak sunmalarını sağlamaktadır (Soncu, 2016, s. 222).

Güz ve Yeğen’e göre; Instagram günümüzde kimlik ve statü sahibi olmada önemli bir araçtır. Bireyler çeşitli yollar ile Instagram üzerinden kendilerine farklı kimlik ve statüler verebilmekte, hatta maddi bedel ödeyerek satın alabilmektedirler (2017, s. 109). Instagram günümüzde en çok kullanılan ve en hızlı paylaşımın olduğu sosyal medya platformlarından biri olarak tanımlanabilmektedir.

3. Kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma

Kendini tanıtmaya, Goffman tarafından sosyal psikoloji literatürüne kazandırılmış olan bir kavramdır. Kişiler çeşitli amaçlar ve güdüler doğrultusunda kendilerini belli kişilikte, durumda veya toplumsal konumda olarak tanıtabilmektedir (Hortaçsu, 2012, s. 270). Goffman “benliği sunma davranışının özünde, kendini belli bir niteliğe sahipmiş gibi temsil etmenin, istenilen niteliğe gerçekten sahip olmak kadar önem taşıdığı gerçeğinin altını çizmektedir” (Uğurlu, 2015, s. 238).

Ertürk’e göre Erving Goffman tarafından geliştirilen izlenim yönetimi kuramı insanların sosyal kimliklerini nasıl yarattığı, sürdürdüğü ve genişlettiği ile ilgili olarak geliştirilmiş olan bir kuram olarak ifade edilmiştir. Goffman’ın kuramına göre kişilik insanın hayatı boyunca oynadığı çeşitli rollerin toplamını ifade etmektedir. Bu durum gerçek benliğin özel ya da içsel bir olgu değil, kişinin kendisini kamusal olarak tatmin ettiği teatral efektler olduğunu açıklamaktadır (2017, s. 147).

Goffman’a göre kişinin kendini ifade etme derecesi; verdiği izlenim ve yaydığı izlenim olmak üzere özü birbirinden son derece farklı olan iki tür işaretleme faaliyetini kapsamaktadır. Kişinin verdiği izlenim; sözlü simgeleri veya sözlü simgelerin yerine geçebilecek olan unsurları içermekte, birey bu simgeleri “yalnızca kendisinin ve başkalarının bu simgelere yükledikleri anlamları iletmek için” kullanmaktadır. Yaydığı izlenim ise “gözlemcilerin fail hakkında bulgu sağlayabileceği beklentisiyle değerlendirilen çok çeşitli eylemleri” içermektedir. Goffman buradaki beklentinin, “eylemin normalde o eylem yoluyla iletilen bilgilerden daha farklı nedenlerle gerçekleştirilmiş” olması olduğunu belirtmiştir (2014, s. 16).

Kişinin kendisini tanıtmaya, toplumsal çevreyle etkileşim içinde gerçekleştirildiğinden ve belli bir kimliğin başkalarıyla kabulünü de kapsadığından dolayı ‘kimlik pazarlığı’ olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle kişinin kendini tanıtmaya süreci sadece bireyin kişilik özelliklerinden değil aynı zamanda içinde bulunduğu toplumsal yapıdan ve bu toplumsal yapı içerisinde geçerli olan normlardan etkilenir (Hortaçsu, 2012, s. 270-271). Benliğin sunumu veya kişinin kendini tanıtmaya sürecinin iyi bir şekilde anlaşılması için hem bireyin kendine özgü kişiliğinin hem de içinde yaşadığı toplumun dikkate alınması gerekir.

4. Sosyal ağlarda benliğin sunum şekli ve kimlik inşası

Sosyal ağlarla birlikte, kişiler, fiziksel olarak bulunmalarıyla birlikte benlik imgelerini yönettikleri eski toplumsal gerçeklik içinde pek gerçekleştiremedikleri, benliklerini sunmaları ve kendileriyle ilgili imgeleri yönetme imkanına kavuşmuştur. Bu açıdan, “fiziksel varoluşun olmadığı sanal ortamlarda kişi başka kimlikler üzerinden kendisini daha iyi anlamaya” çalışmak ve diğer kişilere dair kendi davranışlarını yönetmek amaçlarıyla kendi hayal kırıklıklarını, endişelerini, arzularını ve düşlerini ifade edecek bir alan olarak sosyal ağları kullanmaktadır. Dolayısıyla izlenim oluşturma aracı olarak sosyal ağlar günümüzde kullanılmakta ve bu alanlar üzerinden sanal kimlikler oluşturulmaktadır (Biçer, 2014, s. 64). Bu çerçevede, sosyal ağlarda benliğin sunumu ile ilgili ilk çalışmalar; MUDS, chat odaları, bulletin board gibi anonim ortamlardaki kimlik inşası ile ilgilenmiştir. Araştırma sonuçları sosyal medyada bireylerin başka bir birey gibi davranmaya ya da kişinin kendi olumsuz dürtüleri doğrultusunda hareket etme eğiliminde olduğunu göstermiştir (Uçar, 2015, s. 315).

Kimliği inşa etme sürecinde kişilerin kim olduklarını, kişilerin sosyal rollerine de yer vererek açıklığa kavuşturmayı hedefleyen kimlik kuramı ile Tajfel ve Turner öncülüğünde gelişen sosyal kimlik kuramı önem taşımaktadır (Morva, 2014, s. 233). Kimlik kuramına göre kişi içerisinde yer aldığı ve çeşitli roller oynadığı ilişkiler ağının sayısı kadar kimliklere sahip olabilir. Bu kurama göre roller, söz konusu ilişkiler ağındaki pozisyonlara eklenmiştir. Bu rollerden hangisinin seçileceği kimliğin bir fonksiyonudur (Morva, 2014, s. 233). Sosyal kimlik kuramı ise bireylerin hangi gruplara üye olduklarını, bu gruplardaki süreçlerini ve aynı zamanda gruplar arası ilişkilerini açıklamak üzere 1970’lerde Henri Tajfel ve John Turner tarafından

geliştirilen bir sosyal psikoloji kuramıdır (Demirtaş, 2003, s. 124). Sosyal kimlik kuramına göre, farklı gruplara mensup bireylerin karşılaştığı durumlarda, taraflar olumlu sosyal kimlikler oluşturmaya çalışır. Belirli gruplarla özdeşleşir ve o grubun üyelerine sağladığı saygınlık sayesinde özsayıgılarını yükseltirler (Kartarı, 2014, s. 136).

Güzel'e göre ise "sahte kimlikler üzerinden sanal ilişkiler kuran gençler etnik müzik, doğa fotoğrafı ya da belgesel film paylaşımı gibi kültürel pratikleri de kurgusal düzlemde yaşamaktadır"; bunun sebebi ise, çevrimiçi sosyal ağların hipergerçeklik ve hipermetinsellik özellikleri içeren bir yapıya sahip olması olarak görülmektedir. Dolayısıyla "sanal kimliklerin kurduğu sanal ilişkiler ağı 'simulark' evrenine benzemektedir." Baudrillard'ın tanımladığı gibi simulark evrenine benzetilen sosyal ağlarda kimlikler birer göstergeye dönüşmekle birlikte, taklit olanın da ötesine geçerek, "gerçeklikten yoksun bir gerçeğin tezahürü olarak" yeniden üretilmektedir (2016, s. 90). Gerçek olanla sahte olan arasındaki ayrımın giderek azaldığı ve hatta birbirine karıştığı günümüzde sosyal ağlar üzerinden sanal kimlikler inşa ederek gerçek kimlikler gizlenebilmekte, bireyler idealleştirdiği benliklerini ve sosyal benliklerini ön plana çıkarabilmektedir. Özellikle gençlerin bu ortamlarda kendilerini daha özgür hissederek gerçek yaşamda elde edemedikleri kişilikleri ya da başarıları sergileme eğiliminde oldukları açıkça görülmektedir.

Sütlüoğlu'nun (2015, s. 128) ifadesiyle Goffman, "günlük yaşamda başkalarını etkilemek için takılan maskelerin 'doğru' kimliği baskı altına alıp gizlediğini ifade eder. Fakat anonim çevrimiçi ortamlar, takılan maskeler yoluyla baskı altına alınıp gizlenen doğru kimliklerin rahatlıkla açığa çıkarılabilmesi için uygun koşullara sahipken; anonim olmayan çevrimiçi ortamlar", bireylerin umut edilen olası kimliklerini açığa çıkarmaktadır.

5. Araştırmanın amacı ve yöntemi

Bu çalışmanın amacı sosyal medyada kimlik inşası konusunu Goffman'ın benlik kuramı bağlamında inceleyerek iletişim alanında farkındalık oluşturmak ve alana katkıda bulunmaktır. Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin sosyal medyada benlik sunum aracı ve kimlik inşası alanı olarak Instagram incelenmiştir. Araştırma, üniversite öğrencilerinin en çok kullandıkları ve paylaşım yaptıkları sosyal medya aracı olduğu varsayılan Instagram üzerinde yapılmıştır. Instagram kullanıcıların kendilerini rahat hissettiği ve fotoğraf odaklı hızlı paylaşımı sağlayabilen bir alan olduğundan sosyal medyada kimlik inşası konusunun Goffman'ın benlik kuramı bağlamında ele alınmasında tercih edilmiştir. Bu araştırmanın verileri nitel bir araştırma tekniği olan görüşme türlerinden yarı yapılandırılmış sorular aracılığıyla ve derinlemesine mülakat tekniği ile toplanmıştır. Araştırmanın evreni Gelişim Üniversitesi Meslek Yüksekokulu'dur. Bu çerçevede tablo 1'de görüldüğü gibi 6 kız ve 4 erkek olmak üzere 10 öğrenci ile görüşülmüştür. 9 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Yapılan görüşmelerde öğrencilere şu sorular yöneltilmiştir:

1. Instagram'ı neden ve hangi amaçla kullanıyorsunuz?
2. Instagram'ı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?
3. Instagram'da kimleri takip ediyorsunuz ve takip etme sebebiniz nedir?
4. Instagram'da neleri paylaşıyorsunuz?
5. Instagram marka tercihlerinizi etkiliyor mu?
6. Instagram paylaşımlarınız benliğinizi yansıtıyor mu?
7. Instagram paylaşımları sizce kullanıcıların kişiliklerini yansıtıyor mu?
8. Instagram sizce kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı mıdır?
9. Instagram sizce yeni bir kimlik inşası alanı mıdır?

Tablo 1
Katılımcıların profilleri

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Takipçi Sayısı	Takip Edilen Kişi Sayısı
K1	21	K	409	350
K2	20	K	209	186
K3	20	K	1988	263
K4	20	K	1898	317
K5	20	K	50	100
K6	24	E	35	52
K7	23	K	678	495
K8	21	E	212	266
K9	21	E	207	230
K10	21	E	169	110

6. Bulgular

Öğrencilerin “Instagram’ı neden ve hangi amaçla kullanıyorsunuz?” sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde boş zamanları değerlendirmek, eğlenmek, fotoğraf paylaşmak, beğendiği sanatçıları takip etme amaçlı olarak kullandıkları sonucuna varılmıştır. Gençler arasında yoğun olarak tercih edilmesi, arkadaşları takip etmek, merak ve herkes kullandığı için kullanmanın da öğrencilerin kullanma amaçları arasında yer aldığı gözlenmiştir.

Öğrencilerin “Instagram’ı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?” sorusuna verdikleri cevaplar analiz edildiğinde her gün Instagram’ı kullandıkları ve genel olarak ortalama 3 saat vakit geçirdikleri sonucuna varılmıştır. K4 diğerlerinden farklı olarak günde yarım saat cevabını vermiştir. K7 ise her gün her saat Instagram’ı açık tuttuğunu ve platformu sürekli takip ettiğini belirtmiştir. Öğrenciler boş zamanlarının büyük bir bölümünü sosyal medyada geçirdiklerini, sosyal medya hesaplarının hep açık olduğunu ve her gün hesaplarını kontrol ettiklerini ifade etmişlerdir. Bu veriler ışığında Instagram’ı ve sosyal medyayı gençlerin yoğun olarak kullandıkları ve günün büyük bir bölümünü sosyal ağlarda geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin “Instagram’da kimleri takip ediyorsunuz ve takip etme sebebiniz nedir?” sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde arkadaşlarını takip etmek ve arkadaşlarından haberdar olmanın ilk sırada yer aldığı görülmüştür. K1 bilgi edinmek için blog sayfalarını takip ettiğini, K5 kitap okumayı sevdiği için kitap hesaplarını takip ettiğini, K6 ise sporcuları ve siyasetçileri takip ettiğini belirtmiştir. Veriler incelendiğinde Instagram’da arkadaşları takip etme sebebinin ilk sırada yer alması gençler üzerinde sosyal medyanın kendini tanıtmaya aracı olarak kullanıldığını göstermesinin yanı sıra akran baskısı nedeniyle yaşanan tercihlerin gençlerin sosyal benliklerine olan etkilerini de sunabilmektedir.

Öğrencilerin “Instagram’da neleri paylaşıyorsunuz?” sorusuna verdikleri cevaplar analiz edildiğinde kendi fotoğraflarını ve manzara, doğa fotoğraflarını paylaştıkları sonucuna varılmıştır. Instagram fotoğraf paylaşımı temelli bir sosyal medya platformu olduğu için verilen cevapların bu odak doğrultusunda olduğundan söz edilebilmektedir. K2 kendi resimlerini paylaştığını, storyde ise Beşiktaş ile ilgili söz, resim ve marş paylaştığını, K9 ise oyun videoları paylaştığını açıklamıştır. Öğrencilerin “Instagram marka tercihlerinizi etkiliyor mu?” sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde ise K1, K2, K3, K7, K8 Instagram’ın marka tercihlerini etkilediğini ve yeni çıkan ürünleri bu sayede takip ettikleri yanıtını verirken; K4, K5, K6, K9, K10 Instagram’ın marka tercihlerini etkilemediğini belirtmiştir.

Öğrencilerin “Instagram paylaşımlarınız benliğinizi yansıtıyor mu?” sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde K1, K2, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10 Instagram’da paylaştıkları içeriklerin benliklerini yansıttığını ifade etmiştir. K3 ise Instagram paylaşımlarının kendisini tam olarak yansıtmadığını, kendisini sadece Instagram üzerinden tanıyanların soğuk, mesafeli

ve ağırbaşlı bulunduğunu, asosyal olarak algıladıklarını ancak kendisinin normal hayatta daha enerjik ve hiperaktif olduğunu açıkladığı görülmüştür. K9 ise paylaşımlarının kendisini kısmen yansıttığını, sosyal medya hesaplarının kişilerin benliğini tam olarak yansıtamadığını ifade etmiştir. Öğrencilerin “Instagram paylaşımları sizce kullanıcıların kişiliklerini yansıtıyor mu?” sorusuna verdikleri cevaplar analiz edildiğinde Instagram paylaşımlarının kullanıcıların kendi kişiliklerini yansıtmadığı ve olduklarından farklı kişilikleri sergiledikleri sonucuna varılmıştır. Instagram’da samimi ve gerçekçi olanların sayıca az olduğu düşüncesinin hâkim olduğu gözlenmiştir. Katılımcıların 6. ve 7. sorulara verdikleri cevaplar karşılaştırıldığında, benliklerini sergileme noktasında Instagram paylaşımlarının kişiliklerini yansıttığını belirttikleri, ancak diğer üyelerin paylaşımlarında ise kişiliklerini yansıtmadıkları, kullanıcıların olduklarından farklı davrandıkları cevabını verdikleri görülmüştür.

Öğrencilerin sizce “Instagram kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı mıdır?” sorusuna verdikleri cevaplar analiz edildiğinde K2, K3, K5, K10 Instagram’da doğru izlenim bırakılamayacağı ya da insanların istedikleri izlenimi oluşturabilecekleri gerekçesiyle kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı olamayacağını belirtmişlerdir. K1, K4, K6, K7, K8, K9 ise kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı olarak kullanılabilirliğini ifade etmiştir.

Katılımcıların “Instagram yeni bir kimlik inşası alanı mıdır?” sorusuna verdikleri cevaplar incelendiğinde, Instagram’da insanların olmak istedikleri kimlik doğrultusunda paylaşım yaptıkları görüşünde oldukları, Instagram’ı farklı bir kimlik inşası alanı olarak tanımladıkları sonucuna varılmıştır. Instagram’da kullanıcıların var olan kimliklerinin dışında farklı bir tarz oluşturma eğiliminde olduklarını ifade ettikleri gözlenmiştir.

7. Değerlendirme ve tartışma

Instagram’ın kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı olabilmesi ile ilişkili olan soruya verilen cevaplar incelenerek öğrencilerin görüşleri cinsiyete göre değerlendirildiğinde, kız öğrencilerin Instagram’ın genel olarak kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı olarak kullanılamayacağı ifadesini kullandıkları gözlenirken, erkek öğrencilerin ise Instagram’ın kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma aracı olarak kullanılabilirliğini ifade ettikleri görülmüştür. Instagram kullanım düzeyleri üzerinden benlik yansımaları ve benlik farkındalığı değerlendirildiğinde, en çok takipçi sayısına sahip olan K3 kodlu öğrencinin günlük yaşamdaki kişiliği ile Instagram’da algılanan kişiliği arasında farklılıklar olduğunu belirttiği görülürken, en az takipçi sayısına sahip olan K6 kodlu öğrencinin gerçek yaşamda sunduğu benliği ile sosyal medya araçlarında yansıyan benlik imgesi arasında farklılık olmadığını belirttiği gözlenmiştir. Bu doğrultuda, Instagram ve genel olarak sosyal medya platformlarının kullanım düzeyinin artması durumunda (Goffman’ın da sahne önü ve sahne arkası olarak tanımladığı yaklaşım bağlamında) gerçek yaşam ile sanal dünya arasındaki kişilik farkının giderek arttığı öne sürülebilmektedir.

Instagram’da bireylerin kişilikleri yansıtması ile ilgili görüşlerin alındığı soruya verilen cevaplar değerlendirildiğinde, Instagram’ın kullanıcıların gerçek kişiliklerini yansıtmadığı, bu alanlarda bireylerin olmak istedikleri veya bir zamanlar olduklarına inandıkları benlik olarak da tanımlanan ideal benliklerini yansıttıkları görülmüştür. Goffman’ın dramaturjik yaklaşımının, bireylerin gerçek benliklerinden ziyade ideal benliklerini açıklamak için oluşturulmuş bir yaklaşım olduğu dikkate alındığında, Instagram’ın kullanıcıların ideal benliklerini sergiledikleri bir sosyal medya platformu olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bir diğer dikkat çeken nokta ise, öğrenciler gerçek kişiliklerini yansıttıklarını belirtirken diğer kullanıcıların ortamlara göre farklı kişilik yapıları gösterdiklerini dile getirmesi olarak vurgulanabilir. Dolayısıyla öğrencilerin kendilerini değerlendirirken subjektif diğerlerini ise objektif değerlendirme yetisine sahip oldukları çıkarımında bulunulabilmektedir.

Marka tercihiyle ilişkin görüşler analiz edildiğinde, Instagram kullanım düzeyinin marka tercihiyle etkileme noktasında belirleyici bir unsur olarak tanımlanabileceği sonucuna

varılmıştır. Öğrencilerin cevapları değerlendirildiğinde Instagram'ın kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma platformu olarak tanımlanabileceği sonucuna varılmıştır. İnsanların olduklarından çok daha farklı kişilikler sergilediği görüşünün hâkim olduğu gözlemlenmiştir.

Öğrencilerin görüşleri Goffman'ın izlenim kavramları üzerinden açıklandığında kullanıcıların verdiği izlenimin sosyal benlik durumlarını yansıtırken yaydığı izlenimin ideal benlik durumlarını ifade ettiği gözlenmiştir. Bu doğrultuda Instagram'ın kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma platformu olarak kullanıldığının altı çizilebilmektedir.

Goffman'ın aktör tanımında bireylerin idealleştirdiği benliği ile uyuşmayan tüm davranışlarını gizleme eğiliminde olduğu da göz önüne alındığında, Instagram'ın kullanıcıların performanslarını sergiledikleri bir mecra olduğu, bu alanda kullandıkları kişisel fotoğraflar, doğa ve manzara fotoğraflarının, paylaştıkları story vb. tüm faaliyetlerinin ise kullanıcıların kişisel vitrinini oluşturduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda Instagram kullanıcıları da Goffman'ın ifade ettiği üzere aktör olarak tanımlanabilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada sosyal medyada kimlik inşası konusu Goffman'ın benlik kuramı bağlamında ele alınmıştır. Bu çalışmanın amacı sosyal medyada kimlik inşası konusunu Goffman'ın benlik kuramı bağlamında inceleyerek iletişim alanında farkındalık oluşturmak ve alana katkıda bulunmaktır. Çalışmada üniversite öğrencilerinin sosyal medyada benlik sunum aracı ve kimlik inşası alanı olarak Instagram incelenmiştir. Bu çalışma üniversite öğrencileri üzerinde yapıldığından ve Instagram'ın üniversite öğrencilerinin en çok kullandıkları ve paylaşım yaptıkları sosyal medya platformu olması, fotoğraf paylaşımı odaklı olması ve kullanıcıların kendilerini rahat hissettikleri bir alan olması sebepleri ile sosyal medya kimlik inşası konusu Instagram ile sınırlandırılarak Goffman'ın benlik kuramı bağlamında ele alınmıştır.

Sosyal ağlar yapısı itibarıyla bireylerin farklı kimlik ve benlik sunumlarına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla sosyal medya kullanıcıları kendilerini bu ortamda daha rahat ve özgür hissederek idealleştirdikleri kimliklerini sergileme olanağı bulabilmektedir. Bu nedenle Goffman'ın rol kuramı bağlamında sosyal ağların gelişimiyle birlikte dünyanın bir tiyatro sahnesine dönüştüğünden söz edilebilmektedir. Nitekim bu alanlarda oluşturulan sanal kimlikler sayesinde Instagram ve diğer tüm sosyal medya platformlarının benliğin yeniden sunulduğu ve bireylerin izlenim yönetimi süreçlerinde kullanıldığı öngörülebilmektedir.

Veriler incelendiğinde yaygın olarak kullanılan bir sosyal medya platformu olan Instagram, yeni bir kimlik inşası alanı olarak tanımlanabilmektedir. Sosyal medyanın sunduğu özgür ortamın yeni bir kimlik edinme sürecinde kullanıcılara avantaj sağladığı düşünülmektedir. Sosyal medyada fiziksel anlamda bir varoluşun olmaması, kullanıcıların kendilerini gizleyebilme olanağı, daha rahat ve özgür bir ortam sunması gibi unsurların kullanıcıların sosyal medyada kendilerini arzuladıkları kişiler olarak tanıtılmasına olanak sağladığı ileri sürülebilmektedir.

Sonuç olarak sosyal medyada özellikle gençlerin yeni bir kimlik inşa ederek idealleştirdikleri benliklerini bu ortamlarda yansıttıkları görülmektedir. Kullanıcıların sanal kimlikler üzerinden farklı kişilikler sergilerken kendi davranışlarını gerçekçi ve samimi buldukları, diğerlerinin ise sosyal medyayı kendini tanıtmaya ve benlik sunumu aracı olarak kullandıkları ve bu ortamlarda sergilenen kişilikleri samimi bulmadıkları sonucuna varılmıştır. Nitekim sosyal medyanın günümüzde benlik sunum aracı ve sanal kimlik inşası sürecinde kullanıldığı bilinmektedir. Sosyal medya kullanım oranının her geçen gün arttığı ancak kullanılan platformların değişiklik gösterebildiği, Goffman'ın kişisel vitrinin unsurları içerisinde değerlendirdiği yaş, cinsiyet, kültür, beden dili, sözsüz işaretler vb. özelliklere göre kullanıcıların sosyal medyadaki performanslarının farklılık arz ettiği ifade edilebilmektedir.

Instagram'ın fotoğraf paylaşımı ağırlıklı olması nedeniyle kullanıcıların performansları ve kişisel vitrinleri paylaştıkları fotoğraflar ve hikayeler üzerinden oluşmaktadır. Günümüz

gösteri toplumunda Instagram ve genel itibarıyla tüm sosyal medya araçları üzerinden bireylerin performanslarını sergileyerek kendilerini diğerlerine ispatlama çabası içinde oldukları görülmekte, bu araçlar sayesinde günlük yaşamda elde edilememiş başarılar, mutluluklar ve tüm diğer haz duygularının idealleştirdikleri benlikler ile yansıtıldığı sonucuna varılmaktadır.

Bu çalışmada fotoğraf paylaşımı ağırlıklı olması, sıklıkla kullanılması ve gençlerin günümüzde kendilerini en rahat ifade edebildikleri ortam olması nedenleriyle Instagram üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Üniversite öğrencilerinin görüşleri değerlendirildiğinde, Instagram bireylerin sosyal benliklerini sergiledikleri, idealleştirdikleri benlikleri ortaya çıkardıkları bir alan olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla Instagram'ın yeni bir kimlik inşası ve izlenim oluşturma aracı olduğu ileri sürülebilmektedir.

Sosyal medya platformlarının günümüzde kendini rahatça ifade etmekte zorlanan içedönük bireylerin bile kendini tanıtmaya ve izlenim oluşturma sürecinde farklı bir kimlik oluşturabilmesine imkân sağladığı düşünülmektedir. Günlük yaşamda sahip olunamayan kimlikler ve roller içerisinde birey sosyal medya platformlarında Goffman'ın belirttiği gibi hayatı bir tiyatro sahnesinde olduğu gibi yaşamakta ve her sosyal medya kullanıcısı bu anlamda birer aktöre dönüşebilmektedir. Bu sayede kendilerini farklı kimlik ve statü ile sunabilme olanağı elde eden kullanıcıların Instagram'ı kendini tanıtmaya ve sunma aracı olarak tercih edebildikleri görülmektedir.

Sosyal medyada oluşturulan sanal kimliklerin gelecekte günlük yaşamdaki kimliklerin yerine geçerek bireysel olarak kullanılabilmesi ve her bireye özgü olarak tasarlanacağı öngörülmektedir. Gerçek hayatta istediği kimliği sergileyemeyen kişilerin sosyal medyada kendilerini daha özgür hissederek ideal benliklerini ve bastırıldığı duyguları bu ortamlarda sunabilmesi de sosyal medya platformlarının yoğun kullanımının sebepleri arasında gösterilebilmektedir. Nitekim diğerleri arasında saygınlık, statü, itibar elde etmek, beğenilmek ve önde olmak da bireylerin temel ihtiyaçlarından biri olarak tanımlanabilmektedir. Dolayısıyla sosyal medya ile kişilerin kendini tanıtarak bu ortamlarda ideal benliklerine kavuşabilmesi ve bu sayede yeni bir kimlik elde edebilmeleri psikolojik bir tatmini de içinde barındırabilmektedir.

Bu çalışmanın sosyal medyada benliğin sunumu ve kimlik inşası konusunda alana ışık tutması hedeflenmiştir. Sosyal medyada oluşturulan sanal kimliklerin artışı baz alındığında sosyal medyada kimlik inşası süreci üzerine yapılacak araştırmaların ve konunun önemini giderek artacağı öngörülmektedir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken bir başka noktanın ise sosyal medyada gerçek yaşamdaki kişiliğinden oldukça farklı bir profil sergileyen kullanıcıların sanal kimliklerin günlük hayatta kullanımıyla birlikte gerçek kişiliklerini ve değerlerini kaybedebilme tehlikesi taşıması olduğu ileri sürülebilmektedir. Bu nedenle sosyal medyada Instagram başta olmak üzere diğer tüm mecralarda bireylerin gerçek benlikleri ve ideal benliklerinin örtüştüğü kimlikler sergileyerek sosyal medyayı yeni bir kimlik inşası alanı olarak kullanmaları kişilere uzun vadede hem bireysel hem de toplumsal açıdan fayda sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Ayan, G. (2016). *Tüketim kültürü bağlamında kimlik inşasının sosyal medya kullanımı: Instagram örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Biçer, S. (2014). Akademisyenlerin sosyal ağlarda bulunma motivasyonları: Facebook örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 59-80.
- Bullingham, L. & Vasconcelos, A. C. (2012). The presentation of self in the online world: Goffman and the study of online identities. *Journal of Information Science*, 39(1), 1-12.

- Çetin, E. (2015). Sosyal paylaşım ağlarında fotoğraf, yer/mekân bildirim paylaşımları ve mahremiyet: Facebook örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 779-788.
- Demirtaş, A. H. (2003). Sosyal kimlik kuramı, temel kavram ve varsayımlar. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 123-144.
- Ertürk, Y. D. & Eray, T. (2016). Fenomenolojik bir kavram olarak kendilik ve sosyal ağlarda kendilik sunumu ile narsistik eğilimler ilişkisi: İletişim fakültesi öğrencileri üzerine bir ön çalışma. *Intermedia International e-Journal*, 3(1), 12-29.
- Ertürk, Y. D. (2013). *Davranış bilimleri*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınevi.
- Ertürk, Y. D. (2017). *Davranışlarımız ve biz: Sosyal psikoloji bakışıyla kalabalık içinde ben olmak*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Günlük yaşamda benliğin sunumu* (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Göker, G. (2015). İletişimin McDonalddlaşması: Sosyal medya üzerine bir inceleme. *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(2), 389-410.
- Gürüz, D. & Eğinli Temel, A. (2014). *Kişilerarası iletişim*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Güz, N. & Yeğen, C. (2017). Ölü Canlar'dan Instagram'a: Kimlik ve statü sahibi olmanın allomorfizmi üzerine. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 45, 103-123.
- Güzel, E. (2016). Dijital kültür ve çevrimiçi sosyal ağlarda rekabetin rolü: Dijital habitus. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(1), 82-103.
- Hogan, B. (2010). The presentation of self in the age of social media: Distinguishing performances and exhibitions online. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 30(6), 377-386.
- Horney, K. (2017). *İçsel çatışmalarımız* (Z. Koçak, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hortaçsu, N. (2012). *En güzel psikoloji sosyal psikoloji*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Kartarı, A. (2014). *Kültür, farklılık ve iletişim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kırık, A. & Yazıcı, N. (2017). Instagram örneği üzerinden sosyal medyada hikâye anlatıcılığı. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(2), 82-99.
- Magnavita, J. J. (2016). *Kişilik kuramları* (Psikoterapi Enstitüsü (Kolektif), Çev.). Kocaeli: Psikoterapi Enstitüsü Yayınları.
- Morva, O. (2014). Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı ve dijital ortamda kimlik tasarımı: Sosyal paylaşım ağı Facebook üzerine bir inceleme (S. Çakır, Der.). *Medya ve Tasarım*, İstanbul: Urzeni Yayıncılık.
- Niedzwiecki, H. (2010). *Dikizleme günlüğü* (G. Gündüç, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özdemir, Z. (2015). Sosyal medyada kimlik inşasında yeni akım: Özçekim kullanımı. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 112-131.
- Soncu, A. (2016). Benliklerin beğenilere sunulduğu ortam: Instagram. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 214-233.
- Sütlüoğlu, T. (2015). Sosyal paylaşım ağlarında gençlerin sosyalleşme ve kimlik inşası süreçleri: Facebook örneği. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 21(83), 125-147.
- Topses, G. ve Serin, N. G. (2012). *Psikolojik danışma ve kişilik kuramları*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Uçar, F. (2015). Facebook'ta benlik sunumu ve toplumsal cinsiyet rolleri. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 9(1), 312-338.
- Uğurlu, Ö. (2015). Kadının benlik sunumunun güncel bir aracı olarak sosyal ağlar bir tasarım unsuru: Kusursuzlaştırma. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 231-248.

Sosyolojik açıdan edebiyat ve din

Zafer Demir*

Öz

Din, ilk insanların tarih sahnesine adım atmalarından bu yana varlığını korumuş en temel sosyal olgulardan biridir. Söze dayalı bir sanat olan edebiyatınsa, insanlığın bu uzun geçmişinde, insanın var oluşu anlamlandırma çabalarının bir ürünü olarak varlık kazandığı açıktır. İnsanlık tarihiyle ilgili yapılan en erken çalışmalar gerek biçim gerekse öz açısından ilk dinî metinlerin, aynı zamanda ilk edebî metinler olduğunu göstermektedir. Din, geçmişten günümüze edebî metinleri güçlü bir biçimde etkilemiş ve yaygınlık kazanabilmek için edebiyatın işlevselliğinden yararlanmışır. Aynı şekilde edebiyatın da bu süreçte, dinden çok yönlü beslenerek yaratıcı potansiyellerini artırdığı tarihsel bir gerçektir. Modern dönemle birlikte, birçok alanda olduğu gibi din de hem felsefeden hem de edebiyattan ayrılarak bağımsız bir kimlik kazanmıştır. Ancak tarihsel süreç içinde dinin ve edebiyatın yolları sürekli kesişmiş, aralarındaki ilişki güçlenerek devam etmiştir. Dolayısıyla edebiyat ve din gibi kapsamlı iki disiplin arasındaki ilişkiler, her dönemde farklı bağlamlarda dile getirilmiştir. Bu makalede, din ve edebiyat olgusu, tarihsel bir perspektif içinde, sosyolojik bir yaklaşımla ele alınacaktır. İlk önce, din ve edebiyat, kendileriyle ilişkili kavramlar dâhil açıklanacak, sonra tarihsel süreç içinde din ve edebiyat ilişkisi diyalektik bir bakış açısıyla, örneklendirilerek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Edebiyat, din, tasavvuf, söylem, romantizm, sekülerleşme

Literature and religion from a sociological point of view

Abstract

Religion is one of the most fundamental social fact that has existed since the early ages of the history. In this long history of humanity, it is clear that literature which is a speech-based art, is a product of human beings' efforts to make sense of existence. The earliest studies on the history of humanity demonstrate that the first religious texts, both in terms of form and essence, are also the first literary texts. Religion has strongly influenced literary texts from past to present and has benefited from the functionality of literature in order to become widespread. Likewise, it is a historical fact that literature has increased his creative potentials by religion through multiple factors. Along with the modern period, religion as in many other fields, has gained an independent identity by separating from both philosophy and literature. However, in the historical process, religion and literature were constantly intersected and the relationship between them continued. Therefore, the relations between two disciplines have always been expressed in different contexts in every period. In this article, the phenomenon of religion and literature will be discussed with an historical perspective with a sociological approach. First, religion and literature will be explained, by explaining the related concepts, and then historical process of the relationship between two disciplines will be explored through a dialectical point of view.

Keywords: Literature, religion, sufism, discourse, romanticism, secularization

Giriş

Din, insanlık tarihinin en eski ve en önemli sosyal olgularından biridir. Denilebilir ki, dinin insanlık sahnesine çıkışının tarihi, ilk insan topluluklarının ortaya çıkışının da tarihidir. Gerçekten de sosyolojik bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, dinin temelini, “ilkel” insanın var

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, E-posta: zaferdemir1919@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7643-3561

oluşla ilgili sorduğu ham sorularda, bu sorulara bir cevap ararken mağara duvarlarına çizdiği resimlerde, korkularını, acılarını, heyecan ve sevinçlerini yansıttığı ilk ayin ve ritüellerde aramak yanlış olmasa gerektir. Din ve edebiyat ilişkisi bağlamında, sözlü kültüre ait mitlerin, masal ve destanların, bir çalgı eşliğinde okunan şiirlerin, tarihsel olarak hem dinî hem de edebî ilk metinler olduğundan söz edilebilir. Anthony'ye (2004, s. 228) göre; bilim insanları, “belirli edebiyat türlerinin, özellikle şiir ve dramının, doğrudan dinî ayinlerden doğmuş olabileceğini sık sık ileri” sürmektedirler. Dinin hem anlamının hem de kaynağının anlaşılmasında “ilkel” insanın dünya tasavvurunun merkezinde yer alan mit kavramının özel bir yeri vardır. Mit, indirgemeci bir yaklaşımla söylenirse, “ilkel” insanın dünyanın yaratılışıyla ilgili kavrayışını ortaya koyduğu, alegorik ve imgesel yoğunluğu yüksek anlatılardır. Dolayısıyla o bu özelliğiyle hem dinin hem de ilk dinsel kaynaklı edebî metinlerin temelinde yer alır. Dinin tanımına geçmeden önce şunu söylemek gerekir ki; şiirsel mitle ortak bir kökene sahip olmakla birlikte dinî mit, zaman içinde yasallaşarak daha büyük ve geniş çaplı bir otorite kazanmış, farklı kültürel yapılarda toplumsal düzene yön veren önemli bir güç haline gelmiştir. Dolayısıyla din, insanlık tarihi boyunca, dünyanın farklı kültürlerinde hem yasaların kaynağında yer almış hem de insanın ontolojik sorunlara bakış açısını felsefe alanına taşıyarak, insanın anlam arayışının en temel kaynaklarından biri haline gelmiştir. Sözlü ve yazılı kültürü misal göstererek ifade etmek gerekirse, insanın bu anlam arayışları, arkaik kültürlerde mit ve efsane, avcı toplumlarda destan ve masal, tarım toplumlarında hikâye, sanayi toplumlarında ise roman gibi kimi edebî biçimler kazanmıştır. Şiirin ise bütün bu saydığımız edebî biçimlerin temelinde yer alan en eski sanat olduğu ve onun da kaynağında dinî ayin ve ritüelleri biçimlendiren müziğin bulunduğu alanda kabul görmüş önemli bir düşüncedir.

Latince din anlamına gelen “religio” sözcüğünün, “bağlanmak” anlamında kullanılan “religare” sözcüğüyle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır (Çapar, 2017, s. 169). Din kavramı (Fransızca, Almanca ve İngilizcede religion), Orhan Hançerlioğlu'na (1993, s. 122-123) göre; “inanca dayanan doğaüstü tasarımlar ve işlemler dizgesi”, bilimsel açıdan “toplumsal bir olgu ve üretim sürecinde insanlara egemen olan güçlerin fantastik bir yansıması olarak toplumsal bilincin özgül (spesifik) bir biçimidir” şeklinde tanımlanırken, Ferit Develioğlu'na (2008, s. 188) göre; din, Allah'a inanma ve bağlanmadır. Bir başka tanıma göre “din, insanoğlunun kendisini yarattığına ve yaşadığı sürece her türlü işlerini kontrol ettiğine inandığı doğaüstü kuvvet ve kuvvetlerle olan ilişkilerinin bütünüdür” (Çapar, 2017, s. 169). Din sosyolojisinin ruhuna daha yakın bir tarifile söylenirse o, özü itibarıyla, doğaüstüne ilişkin inançlarla, tutum ve yönelimlerle, faaliyetler, kurumlar ve yapılarla karakterize olunan bir kavramdır (Kirman & Çapcıoğlu, 2015, s. 11). Peter L. Berger'e (2000, s. 121) göre ise, “insan aktivitesiyle kurulan, her şeyi kucaklayan kutsal bir düzen, yani her an mevcut olan kaos karşısında kendi kendini korumasını bilen bir kutsal kozmos” kurumudur. Bu tanımdan yola çıkarak dinin, insanın kendisine yaşanabilir, anlamlı bir dünya kurma (inşa etme) yolunda önemli bir rol oynadığı öne sürülebilir. Bu tanımlardan ilhamla, dinin tarih boyunca, insanı kimi zaman ürküten, kimi zamansa huşû içinde bırakan evreni, varoluşu, anlamlandırmaya yönelik “felsefi” bir kavrayış olmanın yanı sıra, bir sosyal düzen (nomos) arayışı olduğu söylenebilir. Din, tarihte ve günümüzde, toplumsal grupların ve ilişkilerin oluşmasında etkili bir sosyal fenomendir. O, toplum üzerindeki azami gücünü, toplumsal yapılarda “yasallaşarak,” eş bir deyişle toplumsal yapının hukuksal temellerini oluşturarak sağlamıştır. Bu durum dinin toplumsal hayatta son derece önemli bir güç olduğunun göstergesidir. Zaten Peter Berger'e (2000, s. 25) göre; bu niteliğiyle o, “insanın anlam ve düzen arayışının bir parçası olup, ancak beşerî bir girişim olduğu sürece modern bilim tarafından araştırma konusu yapılabilir.”

Edebiyat etimolojik olarak Arapça kökenli bir kelime olan ve iyi terbiye, naziklik, usluluk, zariflik anlamlarına gelen edeb (âdâb) kelimesinden gelmektedir. Develioğlu'na (2008, s. 203) göre; edebiyat (Ar. edebiyât) kelimesi, nazımlı, nesirli güzel sözler ve bu

sözlerden bahseden ilim anlamındadır. Aynı zamanda Arapçada, sözde ve yazıda yanlış yapmamayı öğreten ilim anlamlarında kullanılır. Edebiyat kelimesinin Türkçede ilk kullanımının miladı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, bu kelimenin Tanzimat dönemiyle birlikte dile girdiğinden söz edilebilir. Anlaşılan odur ki; edebiyat kelimesinin kullanımı Tanzimat döneminin ünlü şair ve yazarı Nâmık Kemâl'in *Lisân-i Osmanînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmindir* adlı makalesiyle birlikte yaygın bir hâle gelmiştir. Bu makalede Nâmık Kemâl de edebiyat kelimesinin edeple olan ilgisine şu sözleriyle değinir: "hakikat-i hâlde lafzan edebiyatın me'haz-ı iştikâki" (kökü, kaynağı) "edeb ise, mânen edebî masdar-ı intişârî" (eylemliliği, yaygınlık kazanması) edebiyattır (Kaplan & Enginün vd., 1993, s. 184). Batı dillerinde edebiyat karşılığı kullanılan Fransızca kökenli bir kelime olan *littérature* ise Latince harf, yazı anlamına gelen *littera* kelimesinden türetilmiştir. Edebiyat, basit bir biçimde söylenecek olursa, insanın his ve düşüncelerinin, geleceğe yönelik arzu ve özlemlerinin ister sözlü isterse yazılı bir biçimde olsun, estetik ölçüler içinde ve okuyanda bir güzellik duygusu yaratacak şekilde ortaya konulmasıdır. Sosyolojik bir açıdan tanımlandığında edebiyat sosyal bir olaydır; edebiyat gerçeğin yaratıcı muhayyelenin içinden süzülerek idrakidir (Escarpit, 1968, s. 11). Dolayısıyla bu son tanımdan yola çıkılarak denebilir ki; edebiyat kendini, topluma rengini ve kokusunu veren siyasî, dinî, ahlâkî, iktisadî, sosyokültürel birçok gerçekliğe borçludur. Çünkü gerçekten de bir edebiyat eseri, kendi içinde bir bütünlüğe, edebî ve estetik bir dile sahip olmanın yanı sıra, aynı zamanda içine doğduğu sosyokültürel ortama ait bir gerçekliktir. Ayrıca bir edebî eser her ne kadar içine doğduğu toplumun diliyle yazılıyor olsa da bu dil gündelik (verili) bir dil değil, her türlü gerçekliğin yazarın imgeleminden süzülerek bir kurmacaya dönüştürüldüğü dolaylı, öznel ve imgesel bir dildir.

İster bir roman ister bir hikâye, isterse bir şiir olsun, herhangi bir edebiyat yapıtını, biçim, öz, biçem (üslûp), özellikleri bakımından çözümleyebilmek için, söz konusu yapıtın içine doğduğu toplumsal koşullar kadar, o yapıtı yaratan sanatçının kişisel özelliklerinin, üyesi olduğu toplumsal sınıfın, grubun, sahip olduğu dünya görüşünün de bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu yüzden, herhangi bir kültürel yapıtı, söz gelimi bir edebiyat eserini, kendisini çevreleyen ekonomik, toplumsal, siyasal ve tarihsel koşullardan soyutlamak mümkün değildir. Başka bir deyişle söylememiz gerekirse, sosyolojik açıdan, kültürel yapıtlar, ancak kendilerini oluşturan toplumun bütünsel gerçeği içerisinde anlam kazanır ve açıklanabilirler. Dolayısıyla Tolan'a (1985, s. 197) göre; insanlık tarihi boyunca ortaya konulan tüm kültürel ürünler gibi "edebiyat yapıtlarını belirli bir toplumsal, ekonomik ve tarihsel yapı içerisinde oturtmadıkça, gerçek anlamlarını, iletmek istedikleri mesajı algılamak mümkün değildir."

Tarihsel süreç içinde edebiyat ve din arasında çok güçlü bir etkileşimin olduğu açıktır. Bu etkileşim sonucunda din, birçok önemli edebî metnin yaratılmasında ve toplumsal hafızaya kaydedilerek kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir işlev taşımıştır. Dolayısıyla ister sözlü isterse yazılı olsun hem elitlere hem de halka ait edebiyatın, dinle ilişkisinin göze çarpan özelliklerinden biri, "dinî düşünce ve etkinlikleri korumak ve iletirmek için işlev görmesidir." Sözgelimi Sümer ve eski Babil varyantlarıyla *Gilgamiş Destanı*, sağlam edebî metinlerin kalite işareti olarak değerlendirilen, eğlence ve macerayla kaynaşmış dinî materyallerin klasik bir örneğidir (Anthony, 2004, s. 228-229). Aynı şekilde Doğuda, *Bin bir Gece Masalları*, Orta Asya Türklerinde *Oğuz Kaan* ve *Manas* gibi epik edebî eserlerin yanı sıra, *Mahâbbârata*, *Râmâyana* gibi Hint destanları da hem edebî hem dinî bir karakter taşımaktadırlar. Bu masallarda ve destanlarda geçen olaylarda çoğu kez, dinî gerçeklikle edebî gerçeklik, olağan varlıklarla, olağanüstü varlıklar iç içe geçmiştir. *Bin bir Gece Masalları'* nda, *Vezir Nurettin*, *Kardeşi Vezir Şemsettin* ve *Hasan Bedrettin* adlı masaldaki şu satırlar bu ilişkiyi örnek olarak gösterilebilir:

Hasan, rahmetli babasını, geçmişteki kendi durumunu ve şimdiki durumunu düşünerek kederlenirken gece olmuş ve babasının türbesinde uzanırken uyku bastırılmış. Bu mezarlık, iyi

niyetli, Müslüman inançlı cinlerin uğradığı bir yermiş. Güzel bir dişi cin, ay ışığı altında hava almak için oralarda dolaşırken, Hasan'ın yere gelmiş ve onu yüzün aydınlatıp bütün güzelliğini ortaya çıkaran ay ışığı altında uyurken görmüş. "Allah'a şükürler olsun! Ey güzel çocuk! Açık olsalardı şayet, onun gözlerine âşık olurdum: muhakkak ki, siyah ve güzel gözlerdir bunlar!" diyerek iç geçirmiş. (Yönder, 2007, s. 106)

Yine Modern Batı edebiyatına yön veren Antik Yunan uygarlığına ait *İlyada ve Odysseia* gibi önemli edebî eserlerde ve Uzak Doğunun temel dinî/edebî metinlerinde geçen birçok olayda, dönemin Tanrı, insan, din ve toplum tasavvurunu bir arada bulmak mümkündür. Söz gelimi *Mahâbbârata*, Sanskritçe destan tarzında yazılmış yüz binden fazla kıtayı içeren dünyanın en uzun şiirlerinden biri belki de ilkidir. İncil'den neredeyse on beş kez daha uzundur. Bu şiir "bugün bile Hindistan'daki günlük yaşamı etkileyen binlerce inancın, düşünce tarzının, efsanenin" ibretlik dinî ve ahlâkî derslerin kaynağını oluşturur (Carrière, 1991, s. 5). Aynı şekilde, Mezopotamya uygarlığının yarattığı önemli bir destan olan *Gilgamiş Destanı*'nı, bu büyük epik şiiri okuduğumuzda, orada Sümerlerin büyük tanrılarını ve tanrıçaları görür, bu en eski medeniyetlerden birinin kutsal kavramlarıyla tanışırız. Bu destan aynı zamanda, destanın kahramanı Gilgamiş'in mücadelesi üzerinden bize söz konusu dönemin Tanrı, yaratılış, doğa, dünya, ahiret, insan kavrayışıyla ilgili önemli bilgiler verir, dönem insanının günlük yaşamına ışık tutar. *Edebiyata dair* (1967) adlı kitabımın önsözünde, gayesinin, dinin, âdet ve "kanunların edebiyat üzerinde, edebiyatın da din, âdetler ve kanunlar" üzerindeki tesirlerini tetkik etmek olduğunu söyleyen Mme de Staél'e (1967, s. VI) göre de Antik Yunan'ın paganizmi, sanatlardaki zevklerin gelişmesinde belli başlı sebeplerden biridir. Her zaman "insanların yanında, fakat daima onların üstünde olan tanrılar, şekillerin, zarafet ve güzelliğini her çeşit" tabloda değerlendirmişlerdir. Aynı din, edebiyatın değişik şaheserleri içinde kuvvetli bir yardımcı olarak yerini almıştır. Keşifler ve kanunşinaslar, insanların saflığını tamamıyla şairane olan fikirlere doğru yönlendirmişler, (...) hayatın sıradan âdetlerini dinî törenlerle asilleştirmişlerdir (Satél, 1967, s. 41). Öte yandan Homeros'un yazdığı ya da derlediği varsayılan *İlyada ve Odysseia* gibi epik şiirlerde, insan, doğaya ve Tanrılara karşı mücadele verirken, yaşadığı başarı ve başarısızlıklarla, kendi gücünün sınırlarıyla da tanışır. Antik Yunan'da Tanrılarla, insanlar arasında yaşanan savaş ve çatışmalar, edebiyatı ve sanatı biçimlendirmiştir. Söz gelimi, Homeros'un anılan destanları boyunca okur, Zeus, Athena, Hera, Apollo ve Poseidon gibi doğanın farklı güçlerini yöneten ve her biri gerçekte insanın ruhsal ve bedensel olarak farklı bir yönünü temsil eden tanrılarla tanışır, onların hem insanlarla hem de kendi aralarında yaşadıkları mücadelelere tanıklık eder.

Öte yandan, tarihsel olarak edebî/dinî bir eserin ortaya çıkışı konusunda şunları söylemek yararlı olacaktır. Pozitivistler, edebî eserlerin yaratılışını ve edebiyat tarihi içinde yer almasını, materyalist yaklaşımın bir sonucu olarak, eserin yaratıldığı tarihsel bağlama büyük bir önem atfetmek suretiyle, fizik bilimlerdeki neden-sonuç ilişkisine benzer olarak değerlendirme eğilimindedir. Ancak kimi pozitivistlerin tarihsel süreci değerlendirir, insanlığın yaşadığı olaylar hakkında fikir beyan ederken, sadece "bilimsel", deneysel olan bilgiye itibar etmeleri, dinî hakikatle şiirsel hakikatise, uydurma şeyler (fiction) diye bir yana atmaları, insanlığın yukarıda kısaca sözü edilen tarihsel gelişimi dikkate alındığında sosyolojik olarak doğru değildir. Tam aksine, söz konusu tarihsel süreçleri bilimsel bir tutum içinde anlamaya çalışırken sosyal olguları diyalektik bir yaklaşımla ele almak gerekir. Çünkü insanlığın yaşadığı tarihin daha doğru ve anlaşılır bir yorumu için, adı ister bilimsel/deneysel, isterse dinsel/şiirsel olsun, her iki hakikati kaynaştıran bir perspektife ihtiyaç olduğu açıktır (Wellek & Warren, 2005, s. 167).

1. Edebiyat ve din ilişkisi bağlamında Türklerin İslamiyet öncesinde ve sonrasında yazdıkları edebî/dinî metinler ve tasavvuf edebiyatı

Türkler Müslümanlığı kabul etmeden önce, Şamanizm, Budizm, Hıristiyanlık, Musevîlik gibi birçok dinden etkilenmişler, uzun tarihlerinin değişik dönemleri boyunca bu dinlerin Tanrı inancına uygun yaşamışlardır. Söz gelimi Göktürk Türklerinin Şamanizmi, Uygur Türklerinin Budizmi, Gagavuz Türklerinin Hıristiyanlığı, Hazar Türklerinin bir dönem Musevîliği, kendilerine din olarak seçtikleri tarihsel bir gerçektir. Türklerin gerek Müslümanlık öncesi gerekse sonrasında, seçtikleri dini yaymada olduğu gibi, onu toplumsal hayatlarında yaşamada da (toy, yağ, şölen gibi ayin ve ritüellerinde) edebiyata, özellikle de şiire müracaat ettikleri bilinmektedir. Örnek göstermek gerekirse, Budist Uygur edebiyatında, anlatılar, masallar, tövbe duaları, felsefi metinler büyük yer tutmaktadır. Reşit Rahmeti Arat *Eski Türk Şiiri* (1965) adlı çalışmasında Maniheist, Budist ve İslâmî çevrelerde yazılmış, Uygurlardan kalan Türkçe şiirleri ilk kez bir araya getirmiş, söz konusu şiirleri yapılarına, konularına göre incelemiştir. Edebî ve dinî eserler İslâm öncesi Türklerde her zaman iç içe bir görünüm sergilemektedir. Sözelimi Uygurların Mani dininin etkisinde oldukları dönemde kaleme aldıkları manzum edebî metinlerden birinde, insanların başka kavimlerle değil şeytanla yaptıkları mücadele dile getirilerek şöyle denilmektedir: “Hormuzta tanrının çocukları... Ezelden beri şeytanlarla savaşıp yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzüne ulaşamadan bu dünyada kaldılar. (...) Tanrı ve şeytanın neden dolayı savaşıklarını, ışık ve karanlığın nasıl karıştığını, yeri ve göğü kimin yarattığını öğrendik” (Zengin & Yaman, 2018, s. 186).

Edebiyatın dinle ya da dinin edebiyatla olan ilişkisi semavî dinlerin doğuşuyla beraber daha da güçlenerek sürmüştür. Gerek Batı'nın gerekse Doğu'nun klasikleşmiş edebî eserlerinde, dünyevî aşktan semavî aşka doğru geçiş teması önemli bir yer tutar. Fuzûlî'nin *Leyla ü Mecnûn* adlı eseri, cismanî başlayıp ilahî bir hâl alan aşka dairdir. Bu eserin Türk ve Arap coğrafyasında çeşitli varyantları vardır. Türklerin Müslümanlığı seçmelerinde onların tek tanrılı dinlerle çok erken tanış olmalarının yanı sıra, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun hayatı, faziletleri üzerine yazılan ve dinî edebiyat içinde değerlendirilen siyerlerin, naatların, mevlidlerin, (Süleyman Çelebi'nin o güzelim Türkçeyle kaleme aldığı *Mevlid*'i hatırlayalım) miraçnâmelerin, hilyelerin de büyük bir etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla tarih boyunca Türk topluluklarında din ve edebiyat arasında diyalektik bir ilişkinin olduğu, her ikisinin birbirini besleyerek geliştirdiği, bu etkileşimin sonucunda önemli eserlerin ortaya konulduğu muhakkaktır. Sözelimi, tahminen 1071-1072 yıllarında, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Kaşgarlı Mahmud tarafından Bağdat'ta kaleme alınan *Dîvân-ı Lügati't Türk* (Türk Dilinin Sözlüğü) bu eserlere bir örnektir. Bir sözlük formunda, mensur (düzyazı) olarak kaleme alındığı halde onda sagu, koşuk tarzında yazılmış şiirlerin yanı sıra, Türklerin sosyal psikolojilerine, hayat tarzlarına, dinî kavrayışlarına, toplum ve insan tasavvurlarına, gelenek ve göreneklerine ilişkin sayısız misal vardır. Yine takriben aynı dönemin ürünü olan ve Yusuf Has Hâcîp tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* (Kutlu Bilgi) de, Karahanlı Devri Türk-İslâm kültürüne ait en önemli siyasetnâmelerden biridir. Bu kitap Müslüman yöneticiye adaletle hükmetme yolunda eşsiz dinî ve ahlâkî önermelerle dolu olmasının yanı sıra, edebî üslubuyla da takdire şayan bir eserdir. Bilindiği üzere siyasetnâmeler, “esas karakter bakımından ahlâkî eserler içinde yer alırlar.” Yazıldıkları dönemin ahlâk anlayışının temelinde yatan gerçeğin ise din olduğu açıktır. Bu tür eserler “ahlâk literatürünün olduğu kadar edebî türünün de bir parçası sayılırlar” ve devletin, eş bir deyişle mülkün, “doğuştan Allah'ın bağışlaması olduğunu, bu nedenle mukaddes olduğunu”, yöneticilerin, “akıllı, bilgili, cömert, özü sözü doğru olması gerektiğini” güzel ve ince bir üslûpla uzun uzun anlatırlar.

Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinde ve onu kendi soylarının yaşadığı geniş topraklara yaymalarında, İslâm'ın en özel yorumlarından biri olan tasavvufun büyük bir payı vardır. Tasavvuf kelimesinin “a) ehl-i suffeden, b) saff-ı evvel'den, c) Benu Sufa adlı bir kabile adından, c) arılık ve temizlik anlamındaki saffet'ten, e) Yunanca 'hikmet' anlamındaki

sofus'tan, f) yün anlamındaki suftan türemiş olduğuna dair farklı görüşler” bulunmaktadır. Ancak “gerek dil ve iştikak kaideleri gerekse Hz. Peygamber döneminde suftan yapılmış elbise giyilmesi dolayısıyla, son ihtimalin doğruluğu daha kuvvetli görünmektedir” (Bilgin, 1995, s. 61). Tasavvufun Orta Asya Türkleri arasında yayılması 12. yüzyılın başlarında Hoca Ahmet Yesevî ve müritleriyle, Anadolu’da güçlenip kök salması ise 13. yüzyılın ortalarından itibaren Mevlâna Celaleddin-i Rûmî, Hacı Bektaş Veli, Yûnus Emre gibi tasavvuf düşüncesinin öncü isimleriyle olmuştur. Anadolu’da, bu inanç yolunun zenginleşip derinleştirilmesine, şiirleriyle, düzyazılarıyla büyük bir katkı sağlamış olan Şeyyad Hamza’nın, Ahmet Fâkih’in, Hacı Bayram Veli’nin adlarını ayrıca anmak gerekir.

Tasavvuf sırasıyla şeriat, tarikat, mârifet, hakikat duraklarından oluşur. Tasavvuf eğitiminin ilk durağı insan-ı kâmil, son durağı ise fenâfillah’tır. İnsan-ı kâmil olmak demek de her şeyden önce zahire değil bâtına yönelmeyi, eş deyişle yetmiş iki milleden bir tek nazarla bakabilmeyi gerekli kılar. Kısaca, tasavvuf erbabının ilahi bir iç görüyle âlemi seyretmesi esastır. Hacı Bektaş-ı Veli *Velâyetnâme*’sinde bu durumu, “Degme göz görüp ol bilmez eri/Er gerek bile eri ola ârî/Zâhirin koy âdemün kalbine bak/Mâ’rifetdür kalb-i mü’minde çerâk” (Velî, 2007, s.126) mısralarıyla dile getirir. Tasavvuf düşüncesi, müritlerin seyr-ü-sülûk (bir yola, bir mesleğe girmek, yönelmek anlamına gelir) dedikleri bir ilahi yolculuk sonucunda, ibadet edip çile çekerek, nefislerini terbiye etmelerine dayanır. Seyr-ü-sülûk, bu nefis terbiyesi sonucunda müritlerin, bütün dünya nimetlerini bir kenara itip sadece Allah’ta fani olmayı arzuladıkları ilahi bir yolculuğa, bu yolculuğun sırlarının öğrenilmesine dayanan İslâmî bir ilim ve irfan yoludur. Ahmet Yesevî’ nin *Dîvân-ı Hikmet*, Mevlânâ’nın kaleme aldığı *Mesnevî* (ikilik, iki dize) ve *Dîvân-ı Kebir*, (Ulu Dîvân) Hacı Bektaş-ı Veli’nin yazdığı *Makalat* (Makaleler), *Vilâyetnâme* (Erenlerin hayatını anlatır), Yûnus Emre’nin ölümsüz eseri *Dîvan ve Risaletü’n-nushiyye* (Öğüt Kitabı), Anadolu tasavvuf ve tekke edebiyatını biçimlendiren eşsiz edebî örneklerle doludur. Bu edebî eserler, yüzyıllar boyunca Anadolu tekkelerinde, dergâhlarında verilen tasavvufî eğitimin kaynağında yer almışlar, halkın anlayabileceği bir estetik içinde, İslâm’ın insan ve toplum tasavvurunun, iman ve ahlâk esaslarının geniş halk kesimlerine ulaşmasında tarihî bir görev üstlenmişlerdir. Bu noktada özellikle Yûnus Emre’ye geniş bir parantez açmak gerekir. Çünkü Yûnus Emre’nin Anadolu tasavvuf düşüncesinin gelişimde oynadığı rol son derece önemlidir. Yûnus Emre, tasavvuf terminolojisini Türkçeleştirmiş, şiirlerinde Tanrı kelâmını, dünya durdukça var olacak eşsiz güzellikte bir üslûpla terennüm etmiştir. XIII. yüzyılın son yarısıyla, XIV. yüzyılın başlarında Anadolu’da yaşadığı kabul edilen Yûnus Emre, bu özelliğiyle Ahmed Yesevî’den sonra, tasavvuf edebiyatının en büyük mutasavvıf şairlerinden biri olarak kabul edilir. “Yûnus Emre’yi en tanınmış ve eserleri en fazla yaşamış Türk şâiri olarak kabul etmek zaruridir. Yûnus’la tek eseri, birçok gazellerini, ilahilerini huruf-i hecâ tertibiyle” (alfabe sırasına dizilmiş olarak) içine alan ve tahminen on iki bin mısradan mürekkep Dîvân’ıdır. Bu büyük eser, akıl ve imanın tasniflerinden, anâsır-ı erba’anın (insanın yaradılışında hamuruna katılan ateş, su, hava ve toprak) mahiyetinden, “gönül cihânında hüküm süren Rahmanî ve şeytânî kuvvetlerden, nefsin iğvalarından kanaât ve sabrın ehemmiyetinden bahseder” (Köprülü, 2009, s. 267- 269). Gerçekten de Yûnus Emre’nin yaşadığı süre boyunca bütün gayreti, özellikle mesnevî ve ilahî tarzlarında kaleme aldığı şiirlerle, İslâm ahlâkını daha doğru bir ifadeyle de tasavvufî ahlâkı yaymak olmuştur. Denilebilir ki İslâm dini, Tanrı Kelâmı, en gerçek, en yalın, en çarpıcı bir biçimde, gönüllerin sultanı Yûnus Emre’nin dizelerinde dile gelmiştir. Köprülü’ye (2009, s. 281) göre; “Yûnus’un neşrettiği tasavvufî ahlâk, evvelâ herkesi Kur’an ve Hadis’e uymağa, şerî esaslara en ufak teferruatına kadar riayete davet eder. Çünkü tarikatın üssül’l- esası şeriatır.” Dolayısıyla bu açıdan genelde tasavvufî şiirin, özelde ise Yûnus’un şiirinin, paradoksal görünse de aslında bir “edebiyat” olmadığı söylenebilir. Çünkü onda asıl olanın sonsuz varlığını sözle ifşâ edenin dâimî bir hareket olduğu görülmektedir. Bu dâimî hareket eş bir değişle süreklilik, “bir giysi, bir örtü veya bir kap

değil, dalgalı bir atmosferdir. Hem bilincin ve düşüncenin hareketi hem de kalbin ritmidir. Çünkü tasavvufi tecrübede, mecazın geçmişi yoktur, dolayısıyla o sürekli olarak görülen ve görünmeyeni birbirine bağlayan bir başlangıç olarak kendini açığa vurur (Adonis, 2014, s. 69-70). Sonuç olarak Yûnus'un dizeleri gerek yaşadığı dönemde gerekse Hakk'a yürüdükten sonra, insanların taş kalplerini yumuşatmış, paslı gönüllerinin pasını silmiş, karanlık ruhlarını bir güneş gibi aydınlatmıştır. Yûnus tasavvufi gerçeği şu sözlerle dile getirir: "Söylememek harcı söylemenin hâssıdır/Söylemeğin harcı gönüllerin pasıdır/Gönüllerin pasını ger sileyin der isen/Şol sözü söylegil kim sözün hulâsasıdır/(...) Cümle yaratılmışa bir göz ile bakmayan/Şer'in evliyâsıya hakikatte âsîdir/Şeriatın haberin şerh ile aydam işit/Şeriat bir gemidir hakikat deryasıdır (...) Bundan içeri haber dinlebil benden ey yâr/Hakıykatın kâfirî şer'in evliyasıdır" (Gölpınarlı, 2014, s. 173).

Fuad Köprülü (2009, s. 36), Tanzimat'tan beri edebiyat tarihimiz hakkında yazılıp çizilirken ufak tefek değinmeler dışında halk mutasavvıflığına dair hiçbir önemli isme ve esere değinilmediğini söyler. Oysaki millî ruhu göstermesi bakımından, çok değerli tasavvufi halk edebiyatının uzun bir tarihçesi vardır. Ondandır daha da önemlisi, İslâm öncesi Türklerin tek tanrı inancına sahip olmaları, onların İslâm'ı kılıç zoruyla değil gönüllü kabul etmelerinde büyük bir rol oynamıştır. Müslüman olan Türkler, henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş ya da kabul etmekle birlikte onun esaslarıyla hakkıyla uyuşamamış soydaşları arasında Tanrı kelamını yaymak için büyük bir gayret göstermişlerdir. Gerçekten de İslâm'ın yayılmasında bir edebî tür olarak tasavvufi şiirin büyük bir etkisi olduğu tarihsel bir gerçektir. Sözelimi yazıda daha önce adı geçen büyük Türk Mutasavvıfı Ahmed Yesevî tarafından, Türklerle İslâm ahlâkını anlatmak, Hakikat yolunu göstermek amacıyla kaleme alınan Divân-ı Hikmet'te yer alan şiirler, halk arasında pek sevilen yedili ve on ikili hece vezinleriyle yazılmış olup, konu itibarıyla sade ve anlaşılır bir üslûp taşımaktadır. Dolayısıyla Hoca Ahmed Yesevî "etrafındaki müritlere edvar ve sülûk âdâbını, sūfiyâne hakikatleri, tasviye-i bâtın ve ahlâkî ıslâh lüzumunu, dinî an'aneleri, bunlara dâir Arapça ve Farsça dillerindeki başlıca ilimleri okuyamayanlara" (Akdoğan, 2003, s. 352), öz Türkçe yazdığı *Hikmet*'leriyle yol göstermiştir. Divân-ı Hikmet'te, dervişliğin sayısız faziletlerinin yanı sıra, ünlü İslâm menkıbelerinden söz edilmekte, cennet ve cehenneme ait tasvirler, son derece canlı bir söyleyişle dile getirilmekte, neredeyse her metnin sonunda ibret verici ahlâkî bir netice sunulmaktadır. Mehmet Fuad Köprülü'ye (2009, s. 139) göre; Ahmet Yesevî, halk edebiyatından alınma şekillerle *Hikmet*'ler yazmış ve ondan sonra bu tarz, manzûmeler yazan "Yesevî dervişleri arasında âdetâ bir an'ane şekli" almıştır. Yesevî'nin ölümünden sonra da onun yolunu takip eden müritlerinin faziletleri, irfanları, sazla ve sözle, birleşince, Türkler arasında İslâm kısa sürede hızla yayılmıştır. Gerçi Köprülü Yûnus Emre, Mevlâna Celâleddin Rûmî gibi büyük dehâlar karşılaştığında Yesevî'yi edebî bakımdan yeteri kadar güçlü bir şair olarak görmez. Yesevî'nin *Hikmet*'leri şer'i, ahlâkî nitelikteki ibretlik meselleri halka sade bir dille anlatmada, Türklerin Müslümanlığa kalplerinin ısınmasında çok başarılı olmuştur. Onun, "Doğu Türkleri ve onların tasavvufi halk edebiyatı üzerindeki nüfuzu" tartışılmaz biçimde etkilidir. Ancak "yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan; halka müderris olsa, hakikatte âsîdir diyen Yûnus Emre'nin bu geniş telakkisini, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Panteist felsefesini hatırlatan şeyler Divân-ı Hikmet'te hiçbir surette" (Köprülü, 2009, s. 163) kendine yer bulamamıştır. Din ve edebiyat ilişkisini konu alan bu yazıda, tasavvuf anlayışından daha geniş bir terminolojiyle uzun uzadıya söz etmek, konu dışına çıkmak olacaktır. Ancak onun kısaca, nefsi köreltmek, böylece daha yaşıyorken ölmek şiarına ve Ene'l Hakk anlayışına, eş bir deyişle de Vahdet-i Vücûd düşüncesine dayandığını bir kez daha anmak gerekir. Tasavvuf bir yüce yoldur ki, o yol, en önce, kişinin hem "benlik" ten, hem de bütün dünya nimetlerinden vazgeçmesinden geçer. O yolun sonunda kişi kendi gerçeğini Hakk'ta bulur (fenâfillâh), bir başka deyişle Vücûd-i Mutlak'ta fâni olur.

Sonuç olarak, Türk edebiyatının İslâmî bir biçimde ilk olarak doğuşu dinî bir mahiyette olmuştur. Birçok Türk dervişi bu yeni dinî Anadolu başta olmak üzere, Türklerin yaşadıkları geniş bir coğrafyaya yaymak için yola düzülmüşler, İslam'ı onların içinde yaşadıkları halk kültürünü dikkate alarak onların diliyle tebliğ etmişler, böylece bizzat tasavvufî halk edebiyatının doğuşunu hazırlamışlardır. Dolayısıyla tarihsel olarak Tasavvufî edebî söylemi dinden, dini yani İslam'ı da edebî söylemden ayrı düşünmenin imkânı yoktur. Bu ikisi arasındaki ilişki tarih boyunca diyalektik bir ilişki olagelmiş, tasavvuf düşüncesi Anadolu'da siyasî birliğin sağlanmasında ve sürdürülmesinde bir harç işlevi taşımıştır.

2. Şiirsel ve dinsel söylemin doğası: Mecaz ve dini otorite

Bilindiği üzere dil, her şeyden önce bir işaretler sistemidir. Dolayısıyla bir dilde, diyelim Türkçedeki kelimeler, açıkladıkları anlamın işaretleridirler. Söz gelimi “ağaç” kelimesinde yer alan harfler, doğadaki fizikî olarak mevcut olan bir varlığı tanımlamakta kullanılan bir gösteren, “ağaç”ın kendisi ise bir gösterilendir. İnsan bir ağaca “ağaç” demiş olmakla onu kavramlaştırır, böylece ağacın fizikî olarak var olmadığı bir yerde onu bir başkasına anlatma, tanıtmaya imkânına sahip olur. Bütün dillerde “ağaç” kelimesinin yerini tutan kelimeler vardır. Bunlar sadece o dilin işaret sisteminin bir ürünü olarak kaldıkça çok önemli değildirlere. Çünkü hiçbir dil evrensel anlamda “ağaç” denen varlığın ne olduğunu herkesi ikna edecek bir biçimde ortaya koyamaz. Kısaca “ağaç” denilen varlık, kendini bize “ağaç” olarak takdim etmez, biz onu öyle tanımlarız. Dolayısıyla gösteren ve gösterilen arasındaki bu ilişki rastlantısal bir ilişkidir. Kelimeler ancak edebî bir form içinde, sözgelimi bir şiirde işaret ettikleri gerçekliğin ötesine geçen çağrışımlar kazandıklarında sembollere dönüşür, daha derin bir Hakikatin parçası haline gelirler. Bu yüzden şiir dili, gündelik dilin aksine sembolik bir dildir. Aynı durum dinsel söylemin dili ve sembolleri için de geçerlidir. Dinî semboller de tıpkı şiir dilinin sembolleri gibi güçlü bir çağrışımla, gerçekliğin daha derin katmanlarını, eş bir deyişle Hakikatin kapılarını açan anahtarlardır. Kısaca dine göre, dışımızdaki dünya, gözün gördüğünden çok daha derin ve ilahi anlamlara sahiptir. Dolayısıyla dinî semboller de şiirsel semboller de kendi doğasına uygun özgün biçimler olarak bu aşkın gerçeklikle temasa geçmenin aracı olarak işlev görürler. Tillich'e (2002, s. 227-236) göre; ilahî hakikatin boyutları aynı zamanda kutsal olanın da boyutlarıdır. Bu yüzden de dinî sembollerin kutsal olanın kutsallığına katıldıkları gerçeği göz önüne alındığında, kutsalın sembolleri oldukları söylenebilir. Ancak katılım demek hiçbir zaman kutsal olanla özdeşlik anlamına gelmeyeceğinden dinî semboller bizatihi kutsal da değildirler. Çünkü aşkın olan kutsaldır ve o her türlü sembolü aşar (Tillich, 2002, s. 227-236). Demek ki gerek şiirsel gerekse dinsel söylemde sembol, mecazî bir öz taşır. Mecazın doğasına daha yakından bir göz atmak gerekirse onun hakkında ne söylenebilir? Arapçada mecaz, bir anlatım tarzından öte dilin bizzat yapısına gömülü olan çok önemli bir bileşendir. O tıpkı bir gülün kokusu gibi, kelimenin ürettiği, gözle görülemeyen, elle tutulamayan, mistik, sihirli bir gerçekliktir. Bu yüzden dilbilimci İbn Cinni, dilin büyük bir kısmının hakikat değil, mecaz olduğunu söyler. Bu yüzden şiirde mecaz, ruhun hakikati, dolayısıyla da verili dışsal gerçeği aşmasının biricik yolunu açan bir anahtar niteliği taşır (Adonis, 2014, s. 67). O, şair öznenin bakış açısıyla söylemek gerekirse, gerçeklikten sıkılıp onun ötesine geçmeyi arzu eden metafizik bir hissiyatın sonucudur.

Öyleyse şu rahatlıkla söylenebilir; mecaz, bir metin hakkında hüküm vermek gerektiğinde, görüş ve değerlendirme farklılığı yaratarak anlam karmaşasına yol açar, eş bir deyişle gerçeklikten söz eden kelimeleri bağlamından çıkarır. Kelimelerin toprağına tohumlarını saçarak insanın kalbinde ve aklında daha önce tecrübe edilmemiş duygu ve düşüncelerin doğmasına neden olur. Bu yüzden Arap dilinin en büyük nahiv âlimlerinden biri olan el Curcâni'ye için mecaz, “her türlü hakikatten daha belîğdir” (Adonis, 2014, s. 68). Ancak Curcâni'nin bu sözü doğru kabul edilecek olursa, insanı tek bir Hakikat yerine,

ihтимallerle ve muğlak anlamlarla dolu bir dünyaya davet eden mecazın, dinî söylem ve otorite karşısındaki durumu ne olacaktır? Elbette ki tarihin farklı dönemlerinde dinî bilgi sistemi onu, kelimelerin anlamını tahrif etmekle suçlayacak, onu kelimelerin bilinen anlamlarından bir sapma olarak niteleyecektir. Dinî sisteme göre bu tahrif tam anlamıyla bir sapıklık olup bâtili doğurmakta, anlamı da dili de bozarak, ilahî kelâmın herkes tarafından aynı anlaşılabilmesi yolunda ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu noktada olayın vahametini anlamak için, dinî otoritenin, Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l Hakk!" söylemine tarihte nasıl bir cevap verdiğini hatırlamak ufuk açıcı olacaktır. Oysa Elmalılı Hamdi Yazır'a (2000, s. 8) göre; Kur'an'ın dili mecazî bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzdendir ki "Kur'an-ı Kerim, hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemez." Onun "ihtiva ettiği mânâları keşfetmek çok zor olmakla birlikte, Kur'an'ı tefsir edebilmek için, kelimelerin gerçek anlamını belirlemek, lafız ve mânâ bakımından ilişkili olan kelimeler arasında bağlantı kurmak, lafızların yer aldığı metnin genel kompozisyonunu dikkate almak ve neticede kastedilen asıl mânâ ile talî mânâları ayırt etmek gerekir." Öte yandan el-Cürcanî, Yazır'ın söylediği gibi Kur'an dilinin mecazî bir dil olduğundan yola çıkarak "Kur'an nazım teorisini formüle ederken, şiirsel yazının ilkelerini de belirtmiştir. (...) Böylece, şu veya bu şekilde şiiri yasakladığı kabul edilen Kur'an metni, dolaylı yoldan, şiirin önünde bilinmeyen sayısız miktarda yeni ufuklar açılmasına, ayrıca gerçek anlamda şiir eleştirisinin oluşmasına yol açmıştır" (Adonis, 2014, s. 43). Adonis'in söylediğinin aksine Kur'an'ın şiiri yasaklamadığına, aşağıdaki satırlarda, bizzat Şuarâ suresinin ilgili ayetleri verilmek suretiyle değinilecektir. Ama ondan önce, aynı zamanda tasavvufun doğuşunda Kur'an'ın dilinin bazı ayetlerinin mazmun bir nitelik taşımasının, dolayısıyla da mecaza açık oluşunun önemli bir etkisinin olduğundan söz etmek gerekir. Çünkü Kur'an dili, vahiy olması dikkate alındığında, vahyi karşılayacak olanın insan aklı olması hasebiyle hem insanî hem de ilahîdir. Ancak O, çok köklü bir şiir geleneğine sahip Arapların Cahiliye dönemi şiir dilini dikkate aldığından, aynı zamanda hem biçimsel hem de öz açısından şiirsel bir nitelik taşır. Adonis'in önceki satırlarda geçen "şiiri yasakladığı kabul edilen Kur'an metni" ifadesi konusunda ise şunları söylemek kanımca yerinde olacaktır. Allah, Kur'an'ın Şuarâ suresinin 224-227 ayetlerinde "Şairler (e gelince), onların arkasına da sapkınlar düşer. "Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi? Ancak iman edip iyi ameller işleyenler, Allah'ı çok ananlar" ve kendilerine zulmedildikten sonra öçlerini alanlar (gerekli mücadeleyi verenler) müstesna (Yazır, 2008, s. 368) demek suretiyle şairler hakkındaki hükmünü verir. Elbette Allah'ın burada ikazı, Hz. Peygambere indirdiği Kelâmın şiir olduğunu söyleyenlerdir. Yoksa O, insana aklı verdiği gibi, güzel söz (belâgatlı söz) söyleme yeteneğini de vermiştir.

Sonuç olarak şiirsel söylemle, dinsel söylem arasında, her ikisinin de mecazî bir nitelik taşıması nedeniyle yoğun bir ilişki vardır. Bu nitelik tarihsel süreç içinde kimi zaman hem şiirsel hem de dinsel söylemin hakkıyla anlaşılmasının önüne geçmiştir. Dolayısıyla Şuarâ ayetindeki apaçık anlam, Hallac-ı Mansur'u tarihsel olarak çoktan temize çıkarmıştır. Böylece, Yûnus Emre'nin *Dîvan*'ında "Dâr olam girdâr olam ber-dâr olam Mansûr olam / Cân olam hem ten olam hem in olam hem ân olam" (Albayrak, 2015, s. 99) mısralarıyla andığı, bir mistik şâir ve mutasavvıf olan Hallâc-Mansûr'un "Ene'l Hakk!" feryadına dinî otoritenin verdiği cevap hükümsüz kılınmıştır. Burada bir kez daha "Şiirde anlam, sedefteki öz gibidir; yarılırsa ortaya çıkar. (...) Her düşünce sedefin içeriğini ortaya çıkaramaz; her fikrin ona ulaşmasına izin verilmez; herkes sedefi yarmayı başaramaz ve bu konuda bilgi sahibi olamaz" (Adonis, 2014, s. 48) diyerek, şiirde hem okurun edebî bilgi ve görgüsünün hem de mecazın önemli olduğuna vurgu yapan el-Curcânî'ye müracaat etmek gerekir. Bu noktada ayrıca Yûnus'un aynı minval üzere dizelerini anmak, kanımca yerinde bir tutum olacaktır: "Şeriatın haberin şerh ile aydam işit/Şeriat bir gemidir hakikat deryasıdır" (Gölpınarlı, 2014, s. 173).

3. Edebiyatın ve dinin bağımsız karakteri, işlevi ve aralarındaki diyalektik ilişki

Aslında din de edebiyat da daha kuşatıcı bir kavram olan kültüre dâhildir. Kültür, insanlığın tarih sahnesine çıktığından bu yana maddî ve manevî olarak ortaya koyduğu bir birikim, gelecek kuşaklara aktarılması gereken ortak bir miras olarak tanımlanabilir. Bu noktada bu mirasa dâhil alanlar olarak gerek dinin gerekse edebiyatın hem bu mirası oluşturan hem de onu gelecek kuşaklara aktaran çift yönlü bir işlev taşıdıkları görülmektedir. Ancak kültürün bu tanımın yeryüzünde daha önce yaşamış ya da halihazırda yaşayan toplumların özgünlüğünü dikkate almayan daha geniş ve nötr bir tanım olduğu gerçeği de dikkatlerden kaçmamalıdır. Çünkü bir başka tanıma göre kültür “belli bir toplumun duyuş ve düşünüş özelliklerinden kaynaklanan maddi ve manevi değerlerin bir sentezidir” (Kantarcioglu, 2009, s. 11). Bir başka deyişle kültürün, antropolojik olarak belirli bir coğrafyada birlikte yaşayan, ortak inançlara ve değerlere dayanan, bu ortak inanç ve değerlerin toplum hayatına, sanat ve edebiyat dâhil her alanda yapılan üretime mührünü vurduğu somut bir hayatı temsil ettiği de bir gerçektir. Bu gerçek kabul edildiğinde, toplumların kültürünü oluşturan bileşenlerin onların sanat ve edebiyatlarına yön veren temel dinamikler olduğu, dolayısıyla toplumların her alanda gerçekleştirdikleri üretimin özgünlüğünü belirledikleri söylenebilir. Öyleyse literatürde, her ne kadar din ve edebiyat birbirinden ayrı alanlar olarak değerlendirilseler de bu alanlar, tarihsel süreç içinde kültürel mirasın bir parçası olmuş, birbirleriyle yoğun bir etkileşime girmiş ve geleneksel olarak birbirini beslemişlerdir.

Gerçekten de edebiyat, geçmişten günümüze azalan bir eğilim içinde, Tanrı kelamının geniş insan topluluklarına iletilmesinde her dönem, önemli bir kültürel taşıyıcı olmuştur. Sözelimi İslâm dininin Arap Yarımadası’ndan Türk topluluklarına yayılmasında özellikle edebî bir tür olarak şiirin büyük bir değeri olduğu malumun ilamıdır. Kendisinde gömülü söylemi karşılık beklemeden iletmenin dışında başkaca bir amacı olmayan edebiyata dair her metin, eş bir deyişle okuyucunun kendisinde bir karşılık bulmayı hedefleyen her şiir, her hikâyeye, her roman edebî bir nitelik taşır, çünkü bu tür metinlerde dile gelen söylem, kendisinden başka hiçbir şeyin aracı olarak işlev görmez. Bu noktada dinî inançla edebî metin arasında ortak bir payda olduğu görülmektedir. Şöyle ki; kişinin düşünce, duyu ve davranışlarına yön veren, gündelik hayat içindeki eylemlerini etkileyen din de siyaset başta olmak üzere birtakım otoritelerce araç olarak kullanılmaya başlandığında özünden, gerçek amacından sapar. Başka bir deyişle dinî inanç, nasıl ki kişinin başkaca hiçbir amaca hizmet etmeden, sadece Tanrıyla kurduğu nevi şahsına münhasır bir nitelik taşırsa, edebî eser de hiçbir otoritenin söyleminin taşıyıcısı olmadan, kendinde gömülü edebî gerçeği, ona ihtiyacı olduğunu düşündüğü muhayyel okura karşılık beklemeksizin iletmekle yükümlüdür. Bu konu gerek edebiyatın gerekse dinin özünü ve bağımsızlığını koruyabilmesi için önemlidir. Dini ve edebiyatı diyalektik bir yaklaşımla birbirine bağlayan bir başka ortak nokta, her ikisinin de “söz”e dayanmasıdır. Birçok dinin kutsal kitabında söylemin perdesi “önce söz vardı” cümlesiyle açılır. Söz ruhun, ilahi olanın, ilhamın kalıbıdır, o, ancak bir kalıba girmekle insanın aklıyla tanış olabilir, onun kalbine hitap edebilme gücü kazanır ve meramını geniş kitlelere anlatabilir. Öte yandan din, her ne şekilde yorumlanıyor olursa olsun, “bir nokta kesindir, o da dinin her zaman toplumsal bir rol oynadığıdır. Diğer taraftan bu rol karmaşıktır; zamana ve yere göre değişmektedir”, ama bir toplumda onun ilk işlevi kendisini toplumun isteklerini destekleme ve güçlendirmede gösterir. “[D]in bizi, kurumlarımızın, yasalarımızın ve âdetlerimizin sadece en belirgin noktalarını belirtmekle yetindiği bir dünyaya sokar.” Böylece din, toplum yasalarıyla doğa yasaları “arasında yer alan ve ortak bilincin alışkanlıklarıyla daralan mesafeyi kapatma”k yönünde işlev görür (Bergson, 2013, s. 12).

Edebiyatın ve dinin kendi özünü ve bağımsızlığını koruyabilmesi için hiçbir iktidarın aracı olmaması gerektiği elbette ideal olanı dile getirmektir. Çünkü konu gerek din gerekse edebiyat sosyolojisinin perspektifinden ele alındığında, tarihsel süreç içinde bunun pek de öyle olmadığı, çoğu zaman hem dinin hem de edebiyatın özellikle siyasi, dinî karakter taşıyan

kimi iktidarlar tarafından başka amaçların aracı olarak kullanıldıkları görülür. Öte yandan din de edebiyat da insanla, daha geniş bir ifadeyle toplumla etkileşim içinde gelişir. Dolayısıyla bu diyalektik ilişki, dinin ve edebiyatın zaman içinde toplumsal varlığını güçlü bir biçimde sürdürebilmesi için kurumsal bir kimlik kazanmasının yolunu açmıştır. Günümüzde ne din ne edebiyat sadece onların kendi varlıklarının özünü oluşturan idealler açısından değerlendirilemez, sosyolojik açıdan onlar aynı zamanda, toplumsal yapının da temel bileşenleridir. Öte yandan her ikisinin de insana ve topluma dair bir sosyolojik tahayyül taşıdığı açıktır. Bu sosyolojik tahayyülün temeli her zaman “ideal olan” a dayanır ve bu ideal birçok nedenle çoğu kez, dinin toplumsal önermelerinde daha açık, edebiyatın söylemi içindeyse daha muğlak bir ifadeye bürünebilir. Dolayısıyla edebiyatın ve dinin “ne”liği ve “nasıl”lığı konusunda yapılacak bir sosyal araştırma, deyim yerindeyse dekorun arkasına geçmek, dinî ve edebî yaratışın hem bireysel hem de toplumsal “şartlarını anlamak, amaçlarını bulmak, usullerini incelemekle” (Escarpit, 1968, s. 132) sorumludur. Bu da bir araştırmacı için, ister istemez disiplinler arası bir çalışmayı gerekli kılar, etkili sonuç alabilmek için sadece edebiyat ya da din sosyolojisinin ulaştığı sonuçların yeterli olmayacağını gösterir.

4. Edebiyat, din, sekülerleşme ve romantizm

Sosyolojinin vaftiz babalarından biri olan Auguste Comte’a (1798-1858) göre tarihsel olarak insanlık, onun üç hâl yasası olarak adlandırdığı bir dönemden geçmiştir. Bu dönemlerin ilk evresi olarak kabul edilen “teolojik dönem” boyunca din, toplumsal hayatın ve insanın sosyolojik tahayyülünün merkezinde yer almıştır. Teolojik dönemi, metafizik dönem onu da pozitif dönem izlemiştir (Ritzer, 2014, s. 108-109). Bütün bu dönemler boyunca ortaya çıkan en önemli olgu, bilimin dolayısıyla da insan aklının dini galebe çaldığı, böylece dinin toplumda oynadığı merkezi rolün ortadan kalktığı, buna bağlı olarak da toplumda dinsel inancın zayıfladığıdır. Bu durum sonradan din sosyolojisi literatüründe sekülerleşme (dünyevileşme) kavramıyla anılacaktır. Gerçi sekülerleşme kavramının Avrupa dillerinde ilk kullanılışının miladı 1648 Westfalya Antlaşması’yladır. Ancak bu kavram antlaşmada, yukarıda verilen tanımda belirtilen kapsayıcı anlamıyla değil, kilise topraklarının laik siyasi otoriteye devri ya da bir kilisede bizzat gören yapan “ruhban sınıfı ile toplumun geneline hizmet veren rahipleri ayırmak için kullanılmıştır” (Kirman & Çapcıoğlu, 2015, s. 9). Taylor ise sekülerleşmeyi, “dünyevileşme” başta olmak üzere birçok anlamının yanı sıra Latince kökeni uzun bir zaman dilimi anlamına gelen “saeculum” kelimesine dayanarak “yüksek zamanından ve ebediyetten ayrı olan sıradan zaman, asırlarla ölçülen zaman” (Taylor, 2017, s. 314-315) olarak kullanır. Kısacası kavramın özellikle Batı’nın yaşamış olduğu çok yönlü toplumsal değişimleri ve yönelimleri sosyolojik bir anlayışla daha geniş bir perspektiften ele alan bir nitelik kazanmasının tarihi yirminci yüzyıla başlamıştır. Günümüz din sosyologları sekülerleşmeyi genel olarak, “daha önce egemen bir takım dinî ve ideolojik kalıpların artık ayırt edici bir nitelik olarak bireysel motivasyonun ve davranışın etkin bir kaynağı olarak işlev görmemesi” (Berger, 2000, s. 33) olarak tanımlamaktadır.

Sekülerleşmenin tarihi içinden din ve edebiyat ilişkisine bakıldığında şunları söylemek mümkündür: Öncelikle sekülerleşme arttıkça din bütün toplumsal alanlarda olduğu gibi, edebî üretimin de hem amacı hem de merkezi bir unsuru olmaktan uzaklaşır. Edebiyatın yoğun bir biçimde dinle ilişkisi olduğu gibi, edebî bir akım olan Romantizmin de sekülerleşmeyle güçlü bir ilişkisi vardır. Batı’da, 18. yüzyıl başlarından itibaren, modernleşmenin doğal bir sonucu olarak “Tanrı, tabiat ve insan kavramlarında büyük bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu durum Klasisizme bir tepki olduğu bilinen Romantizm akımını yaratmıştır” (Kantarcıoğlu, 2009, s. 92). Romantik akımla birlikte Tanrı merkezli evren anlayışı yerini insan merkezli anlayışa bırakmıştır. Romantikler hem modernleşmenin sonuçlarına karşı çıkmışlar hem de kültür ve medeniyet anlayışında Hıristiyanlık sentezini yetersiz bulmuşlardır. Klasik dinlerin

cennet ve cehennem tasavvurlarını, içinde buldukları zamana ve mekâna tahvil eden romantik yazarlar ve şairler, mistik (genellikle panteisttiller) oldukları halde, eserlerinde insanı tanrılaştıran ilk edebî akımın temsilcileridir. Romantiklere göre Batılı kültürlerde insan, doğa, insan, akıl ve kalp dengesini kaybetmiştir. Evreni, eş deyişle ilahi olanla yeniden bütünleşebilmesi için, önce kendi içinde bu dengeyi kurması şarttır. Kendi içinde bu dengeyi kurabilmekse insanın doğanın, o derin gerçeğin bir parçası olduğuna inanmaktan geçer. Romantizm akımı, diğer sanatları derinden etkilemekle birlikte, gerçek anlamda etkisini edebiyat alanında göstermiştir. Romantik şair ve yazarlar, Batı’da, Sanayi Devrimiyle başlayan sürecin sonunda, insanlığın geldiği noktaya çok güçlü bir itirazda bulunmuşlar, kapitalist modernleşmenin rasyonel aklın, insana her konuda doğruyu gösterdiği, onu mutlu kılacağı yolundaki söylemine şiddetle saldırmışlardır. Onlara göre kapitalist modernleşme, dünyanın çevresindeki hâleyi yok etmiş, insanın doğayla arasındaki bütünlüğü yıkararak onu kendisine ve çevresine yabancılaştırmıştır. Romantik şair ve yazarların birçoğu daha önce sözü edildiği gibi panteisttirler. Sözelimi Herder, doğanın her şeyin içinden geçen büyük bir sempati akıntısı olduğunu söyler. Ona göre, doğanın tamamını görmek demek, yaratılışın büyük benzeşimlerine tanıklık etmektir. Çünkü filozofa göre, her şey kendini ve benzerlerini hisseder, hayat hayatı yansıtır. Alman idealizminden oldukça etkilenen şair Samuel Coleridge de benzer bir düşünceyi; “her şeyin kendi hayatı var... ve hepimiz Tek Hayat’ız” sözleriyle dile getirmiştir. Yine aynı şekilde Wordsworth “Düşünen her şeyi, bütün düşüncelerin bütün nesnelere harekete geçiren/Ve her şeyin içinden akan/Bir hareket ve bir ruh” tan söz etmektedir (Taylor, 2014, s. 406-407). Dolayısıyla bu sözlerde dile gelen evrensel yaşam akıntısıyla aramızdaki bağa ilişkin bu anlayışın köklerinin belki de yazının başında değindiğimiz ilkel insanın kozmos kavrayışına kadar uzandığı söylenebilir.

Romantik dönem sanatçılarının ortaya koydukları eserler incelendiğinde, bu akımın içinde yer alan yazar ve şairlerin yazdıkları şiirlerde ve romanlarda kullandıkları olağanüstü üslûpla, sekülerleşme sonucu etkisini yitirerek kaybolmaya yüz tutmuş Hıristiyanlığın yerine, âdetâ doğaya tapınmayı, onun bir parçası olmayı öneren yeni bir ilahi “din” kurdukları söylenebilir. Romantik bir şair olan Friedrich Schlegel (1772-1829) hakikatte aşkla dinin kaynağının bir olduğuna inanır: “Evrenle olan münasebeti duymak, ilahî olana tapmak dindir. Fakat ilahî olan şeyin en safına insanda rastlanır. İnsan evrenin bir tablosudur ve içinde bir dünya yaşatır (Huch, 1950, s. 379). O bu düşüncesini bir şiirinde şöyle dile getirir:

Sabahın ağır dua saatinde
Kendiliğinden kutsal olanı seçtiğim anda
Tanrı da seni
Ruhuma edebî, güzel bir bağ ile bağladı
(...)
Bu şarkı hiçbir zaman susmayacak
Çünkü bu şarkı evrenin sonsuz ahengiyle
Gelecek uzak dünyaya göçecektir. (Huch, 1950, s. 256)

Öte yandan bilindiği gibi, Comte’un teolojik dönemi gerek Doğu’da gerekse Batı’da olsun, dinsel yasalarla yönetilen geniş toplum kesimlerinin varlığına işaret eder. Berger’in (2000, s. 111) “dinin yasallaşması” olarak kavramlaştırdığı bu durumun, her sanat dalında olduğu gibi ister istemez bir baskıya yol açacağı, dolayısıyla edebiyatı da dinin ve siyasetin aracı kılacağı açıktır. Zaten daha önce değinildiği gibi din, tarihsel olarak büyük ölçüde siyaset eliyle geniş coğrafyalara yayılma arzusu taşımış, edebiyatı da bu “yüce arzusunu” gerçekleştirmenin bir aracı olarak görmüştür. Ancak yine de kanımca bu konuyu olumsuz ve olumlu yönleriyle bir arada ele almak gerekir. Çünkü unutulmaması gereken bir şey vardır ki o da bu dönem içinde dinî iktidar ve edebiyat arasındaki ilişkilerin her ülkede aynı baskıcı tabiata sahip olmadığı gerçeğidir. Söz gelimi Osmanlı İmparatorluğunda Anadolu Selçuklu Devletinden beri devam eden gelenek sanatın ve edebiyatın iktidar tarafından desteklenmesi yönünde olmuştur. Nasıl ki Batı’da Rönesans’ı başlatan bir burjuvazi (sözelimi İtalyan

Medici Hanedanı) varsa Doğuda da Abbasîlerden, Emevîlere, Selçuklulardan Osmanlılara, ilim adamlarını, sanatçı ve edebiyatçıları koruyup destekleyen iktidarlar olmuştur. Halil İncalçık (2018, s. 13) “Şâir ve Patron” adlı kitabında, Muhteşem Süleyman döneminde, Osmanlı klasik kültürünün en yüksek sanat eserlerini yarattığını, bunda padişahın hem yüksek sanat anlayışının hem de buna bağlı olarak edebiyatçıları ve sanatçıları koruma duygusunun önemli olduğunu söylemektedir. Ayrıca dünyanın farklı coğrafyalarında, ister yazar isterse bir şair olsun her sanatçının, hiçbir baskıya maruz kalmadan, tamamen kendi isteğiyle, dinden kaynaklanan bir dünya görüşüne sahip olabileceği başka bir deyişle dindar bir insan olabileceği bir gerçektir. Zaten günümüzün modern seküler toplumlarından, geçmişin ilahi merkezli toplumlara doğru yapılacak bir edebî yolculuk, bu yolculukla rastlanacak edebî karakterlerin, ezici bir çoğunluğunun Tanrıya inanan insanlardan oluştuğunu kanıtlayacaktır. Söz gelimi Ricarda Huch, bir sanat eserinden beklenen şeyleri sıralarken, tanrıyı sezmenin ve sanatçı olarak insanın bütünle irtibatla olduğunu bilmesinin çok önemli olduğunu, bu ikisinden de dinin ve sanatın doğduğunu, sanatın ise en yüce duyguları kelimelerle, seslerle, renklerle ifade etmek olduğunu söyler (1950, s. 379). Öte yandan edebiyatçı da tıpkı edebî bir eser gibi, içine doğduğu toplumun bir ürünüdür. Bu itibarla o, toplumun kültürünü oluşturan en önemli sosyal olgulardan biri olan dinden azade düşünülemez. Edebiyatçı eserini yaratırken, içine doğduğu toplumdan hem etkilenir hem de ortaya koyduğu eserle onu etkiler. Bu yüzden tarihte, dinsel bir karakter taşıyan her türlü edebî metnin mutlaka dinsel kaynaklı siyasetin zorlaması ve yönlendirmesiyle kaleme alındığını söylemek abesle iştigaldir. Ayrıca bir edebî metni eser seviyesine yükselten şey, gerçekte onun açık ya da gizli, dinsel bir söyleme sahip olup olmaması da değildir. Dinsel söylemi baskın bir eser, pekâlâ yüksek bir edebî yaratıcılığın ürünü olabileceği gibi, bütünüyle seküler bir anlayışla kaleme alınmış bir edebî eserde yaratıcılığın zerresine rastlamamak da mümkündür. Bir edebî metni gerçek bir eser kategorisine yükselten şey dışsal değil içseldir. Daha açık bir ifadeyle eserin değerini ortaya koyan şey bütünüyle edebî kural ve kaidelere bağlıdır.

Bazı yazarlara göreyse ne edebiyatı dinden ne de dini edebiyattan bütünüyle ayırıştırmak söz konusu olamaz. Söz gelimi kendisini, “edebiyatta klasik, politikada krallık taraftarı, inançta ise Anglo-Katolik olarak” tanımlayan (Eliot, 1981, s. VI) büyük İngiliz şairi ve yazarı T. S. Eliot; edebiyat eleştirisinin, büyük ölçüde belli bir din ve ahlâk açısından ele alınması gerektiğine inanır. Hattâ daha açık bir biçimde söylemek gerekirse, Eliot’a (1983, s. 108) göre, belli bir din ve ahlâk felsefesi, edebî değerlendirmeyi tamamlamalıdır. Çünkü son yüzyıllarda din ve edebiyat, her ne kadar ayrı kurumlar olarak değerlendirilseler de her edebî eser, yine de dinden doğan değerlerin ve ahlâk anlayışının kök saldığı belli ahlâk hükümlerine göre yaşayan toplumsal bir yapı içinde doğmaktadır. Bir devrin ahlâk ölçüleri, kendi temelinde bulunan dinsel kaynaktan koptuğunda değişmeye, önyargularla değerlendirmeye başlar. Eliot’un bu düşüncesinin izinden giderek söylenecek olursa, insanlık tarihinin şahit olduğu en önemli edebî eserlerin birçoğunun, retorik bir kurgu olmanın yanı sıra her zaman ahlâkî bir öz taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla modern zamanların aksine, dinin toplumsal hayatın merkezinde olduğu geçmiş zamanlarda yazılan edebî eserlerin ve bu edebî eserlere yönelik eleştirilerin, dinî ahlaka büyük bir önem atfettiklerini, hatta ondan beslendiklerini söylemek pek de yanlış sayılamaz. Bu yüzden çağdaş edebiyatın aşırı bir maddecilikle ve dünyevileşmeyle yozlaştığına, ruhun maddeye üstünlüğü inancından giderek uzaklaştığını düşünen Eliot, bir yazısında İncil’in tercümelerini de Avrupalıların eski Yunan ve Roma eserlerinden oluşmuş ortak klasikler arasında sayar (Eliot, 1981, s. 125). Öte yandan tarihte ister Doğu’da ister Batı’da olsun, yazmış oldukları edebî metinlerin ilhamını neredeyse bütünüyle dinî inançtan alan yazarlar ve şairlerin varlığından söz edilebilir. Söz gelimi yazıda daha önce sözü edildiği gibi, Uygur Türklerinin edebî metinleri dinî inançları Budizmin yoğun etkilerini taşır. Aynı etki Anadolu’da dallanıp budaklanan Tasavvuf ve tekke edebiyatı için söylenebileceği gibi, Arapların Müslümanlığı seçtikten sonra yazdıkları birçok edebî

metin için de söylenebilir. Ayrıca edebî yazılar içinde sadece yazarların dinî heyecanlarına vasıta olan kimi metinler de vardır. Crahaw'ın, Vaughan'ın, George Herbert'in, Hopkins'in şiirleri böyledir. Bir de eserlerinde açık bir biçimde dinden söz etmedikleri halde çok yoğun bir dinî şuurla yazan Dante, Racine ve Cornielle gibi büyük yazarlar vardır. T. S. Eliot, "Din ve Edebiyat" (1935) adlı yazısında, işin özünü kendince şu sözlerle ortaya koyar:

Dinin edebiyatla ilgisi üzerinde durduğum zaman, "dinî edebiyatı" kastetmiyorum. Eserlerinde dinden hiç söz etmedikleri halde, onun hayat ve ahlak görüşünü paylaşan, fakat dinin propagandasını yapmayan yazarlardan bahsediyorum. Benim istediğim, edebiyatın, maksatlı olarak bir dinin aracı olması değildir. Gerçekten büyük diyebileceğim bir yazar, belli bir din şuurunda olduğu halde, onu vaaz etmeyendir. (Eliot, 1983, s. 109)

Elbette ki T. S. Eliot'ın, dinin de edebiyatın da yüksek ahlâkî ilkelere dayanabileceği, ancak edebiyatın ne dinin ne de başka bir siyasî düşüncenin hizmetkârı olmaması gerektiği yönündeki düşüncesi, sanat ve edebiyatın bağımsız karakterini vurgulayan çok erken bir tespit olarak değerlidir. Onun sözünü ettiği dönemlerde Batı'da, yazarla okurun, hâlâ ortak inançlar ve değerlerden dokunmuş toplumsal bir gerçekliğin içinde soluk alıp verdikleri açıktır. Ancak tarihin, burada sayıp dökemeyeceğimiz birçok siyasî, iktisadî ve sosyokültürel nedenle, toplumsal dinamiklerin atılımcı gücüne güç katmasıyla birlikte Avrupa anarhasında yaşanan sekülerleşmenin dünyanın geniş coğrafyalarına yayılması sonucunda din, Batı'da önce tahtından indirilmiş, sonra da kendisine biçilen yeni role razı olarak hayatın en temel bileşeni olmaktan uzaklaşmıştır. Burada yeri gelmişken söylemek gerekir ki; zaten kavram olarak sekülerleşme de "en genel tanımıyla, dinin öneminin azaldığı veya tamamen kaybolduğu bir süreci niteler" (Kirman & Çapcıoğlu, 2015, s. 7). Elbette edebiyatın da birçok sanat gibi, yaşanan bu toplumsal değişmelerden, özellikle de sekülerleşmeden nasibini aldığı ve bu değişimin ruhuna uygun hareket ettiği muhakkaktır. Batı'da bütün bu dönem boyunca yazılan edebî eserler, özellikle de romanlar, sosyolojik bir yaklaşımla incelendiğinde, bu romanlarda dinin ahlak anlayışının ve ilahi kaynaklı toplumsal tasavvurunun yerini insan merkezli bir bakış açısına bıraktığı görülür. Bu dönemde, elbette insanın Tanrıyla ilişkisi, her alanda olduğu gibi sanat ve edebiyat alanında da devam etmiştir. Burada vurgulanmak istenen, bu ilişkinin yönünün artık Tanrıdan insana doğru değil, insandan Tanrıya doğru olduğudur. Bir başka deyişle bu süreçte, Tanrısal olan her şey, özne tarafından akıl yoluyla sorgulanan nesnel bir alan haline gelmiştir. Kısaca, Batı'nın yaşadığı sekülerleşmenin sonucunda, hayata rengini ve kokusunu veren ahenk bozulmuş, toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi, sanatın ve edebiyatın çevresindeki hâle de giderek kaybolmuş, Max Weber'in "sihirsizleşme", ya da "dünyanın büyüden arındırılması" olarak kavramlaştırdığı bir durum meydana gelmiştir. Sonuç olarak, modern toplumla birlikte insanlar, "dünyayı büyüden arındırmak" yoluyla, dünya ve evren hakkında daha çok bilgi sahibi olup bilimsel ve teknolojik alanlarda önemli ilerlemeler sağlarken, varoluşlarına anlam kazandıracak, ruhsal ihtiyaçlarına cevap verecek alanlarda, edebiyat dâhil aynı başarıyı gösterememişlerdir.

5. Modern dönemde şiirsel ve dinî tasavvur

Taylor'a (2014, s. 406) göre hem romantik dönemde hem de sonrasında birçok kişi için, hareket hem dışa hem içe olmak üzere aynı anda iki yöne birdendir. İçimizdeki gerçek benliği tekrar keşfetmemizi mümkün kılan şey, dışımızdaki büyük doğa akıntısıyla aramızda hissettiğimiz uyumdur. Öte yandan Batı'da Romantizmle birlikte dinin çöküşüne kilitlenen modern edebiyat, neredeyse kaçınılmaz bir biçimde dinin mirasçısı olduğunu iddia etme eğiliminde olmuş, ancak dinin biçimselliğinden ve vaazından çok, onun gizemci söylemine yani bânın yönüne yakın durmuştur. Burada gizemcilikten kasıt, düşünce tarihindeki muğlak adlarla anılan ezoterik (içer yönelik, gizli) akımlar değil, insanın, şairin yalnızlık sırasında tecrübe ettiği gizemli hallerdir. Birey, modern dünyada ancak böylesi alanlarda gözün gördüğü,

dilin söylediği, kelimelerin işaret ettiği gerçeklikten daha büyük bir Hakikatle karşı karşıya olduğunun belli belirsiz farkına varmaktadır.

Gerçekte edebî bir tür olarak şiir, dünyanın sınırlarına verili insan ve toplum tasavvurunun daha aşkın bir hakikate yükseldiği yerde başlar. Sözelimi yazıda daha önce ele alınan tasavvuf tam da bu noktada yer alır. Burada dile getirmeye çalışılan düşünce, bir mistiğin inzivaya çekilerek yaşadığı tanrısal/dinî tecrübeyle, ilhamın etkisinde şiirini yazan metafizik/mistik bir şairin aynı uzam ve kavrayış içinde yer aldığı, aynı öze ve şuura yaslandığı gerçeğine tevîl edilebilir. Zaten modern edebiyat geleneğiyle, dinî tecrübeye bağlı gizemli hayatlar arasında bir benzerlik vardır. Sözelimi, Georges Bataille, Avilalı azize Terasa ile şair/yazar Emily Bonté'nin yaşadıkları aşkın tecrübeler arasındaki benzerliğe değinir. Her ikisinin de kendilerine derin bir yalnızlığın eşlik ettiği bu tecrübeyi bütün şiddetiyle yaşadıklarından dem vurur. Ona göre hem dinsel hem de şiirsel olanın üstlenildiği böylesi bir tecrübeyi birbirinden ayıracak bir ipucu ortaya koyabilmek oldukça zor görünmektedir (Bataille, 2014, s. 26). Demek ki şair ve şiir, Arapça şuur (bilinç) sözcüğünden türetilmiş olmakla birlikte, şiirin henüz söze dönüşmediği, ama henüz dönüşmediği sözün tam önünde durduğu yer hem sözün hem de şairin aşkın bir gerçeklikle yüz yüze geldiği yerdir. Bataille'ye (2014, s. 27) göre, Andre Breton bu karmaşık ruhsal gerçeklik hakkında şöyle yazmaktadır: “Olan bitenler bizi şuna inanmaya sevk ediyor: Zihinde, yaşamla ölümün, gerçekle düşselin, geçmişle geleceğin, iletilebilir olanla olmayanın çelişki olarak algılanmadığı belli bir nokta vardır.” Kanımca tam da bu noktada hem Bataille'nin şiirsel ve dinsel tecrübeye dair, hem de Breton'un bilince ilişkin söylediklerine bakarak, insanın aşkınlıkla kurduğu bu ilişkide mistik/dinî tecrübeyle, metafizik/şiirsel tecrübenin aynı hizada yer aldığı, daha doğru bir ifadeyle birbiriyle kaynaşmış olarak bir arada buldukları söylenebilir.

Eliot ise çağdaş edebiyat ve din ilişkisine biraz daha karamsar bir çerçeveden bakar. Modern edebiyatı, ahlaksız ve ahlakla ilgisiz bulduğundan değil, “din ve ona dayalı bir ahlak şuurundan yoksun” olduğu için suçladığını, eş bir deyişle çağdaş yazarların ezici bir çoğunluğunun okura maddeci ve hazzı bir yaşamı öğütlediklerini iddia eder. Bu yüzden de belli bir din ve ahlâk şuuruna sahip kişilerin, edebî eserleri değerlendirirken, neden hoşlanmaları gerektiğini bilmek zorunda olduklarını söyler. Çünkü Avrupa'da yaşanan sekülerleşmenin etkisiyle çağdaş edebiyat eserlerinin çoğu din ve ahlâk şuuruna sahip olmayan, adeta toplumda hâlâ inançlı insanların bulunduğu gerçeğini hiçe sayan yazarlar tarafından kaleme alınmaktadır. Bu yüzden, inançlı okurun, hem çağdaş edebiyattan gelecek olumsuz etkilerden korunmasının, hem de ondan azami yararlanabilmesinin yolu, çağdaş edebiyat, dinî şuur ve hayat felsefesi arasındaki farkı iyi kavramasında yatmaktadır. Dolayısıyla aynı zamanda “bu şuura sahip kişilerin, hoşlandıkları şeylerle hoşlanmadıkları şeylerin aynı olmadığını kabul etmeleri ise kendilerine karşı dürüst olmalarının bir gereğidir” (Eliot, 1983, s. 115).

Sonuç ve değerlendirme

Din, insanlığın hem tabiatüstü güçlere inancıyla hem de bu inancın maddi ve manevi kültür içindeki farklı tezahür ve yönelimleriyle doğasını açığa vuran bir sosyal olgudur. Dolayısıyla din, din sosyolojisi açısından değerlendirildiğinde varlığını, insanın var oluşu, eş bir deyişle kozmosu anlamlandırma çabalarına, toplumsal alandaki yetkinliğini ise bu çabaların sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel alanlardaki sonuçlarına borçlu bir kosmos kurumudur. Aynı şekilde bir sosyal gerçeklik olarak edebiyat da insanın anlam arayışıyla ilgili bir etkinliktir ve somut ya da soyut gerçekliğin insanın yaratıcı zekâsının imbiğinden süzülerek kendini estetik düzlemle sınamış yeni bir hakikat olarak ortaya koymasıyla varlık kazanır. Dolayısıyla bu ifadeden hareketle denebilir ki; edebiyat da tıpkı din gibi, kendini, topluma rengini ve kokusunu veren siyasî, dinî, ahlâkî, iktisadî, sosyokültürel birçok gerçekliğe borçludur Dinin

ve edebiyatın tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Çünkü her ikisinin de kaynağında ilk insanların varoluşa ilişkin sordukları ham sorular ve bu sorulara karşılık gelen cevaplar vardır. Din ve edebiyat arasındaki ilişkilerin doğası diyalektik bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzden tarihsel süreç boyunca hem din hem de edebiyat, birbirinden beslenmiş, sürekli bir biçimde birbirini etkilemiştir. Öyle ki; ister sözlü isterse yazılı olsun insanlığın ilk dinsel metninin aynı zamanda edebî bir karakter taşıdığı bilimsel bir gerçekliktir. Gerek Doğuda gerekse Batıda insanlığın eski metinleri hem dinsel hem de edebî bir üsluba sahiptir. Edebiyatın doğuşunun başlangıçta dînî metinlere dayandığıysa tarihsel bir gerçektir. Doğu'da *Gilgamiş*, *Mahâbbarâta* gibi destanlar, Yûnus Emre'nin *Risâlett'ün Nushiyyesi* ve Batı'da İncil başta olmak üzere, Dante'nin *İlahî Komedyası* gibi en eski ve önemli klasik metinler hem edebî hem de dînî bir öz taşımaları itibarıyla bu gerçeği kanıtlamaktadırlar. Bu metinlerin hepsi üstün bir retorığe sahip olmalarının yanı sıra, aynı zamanda, yazıldıkları dönemin insan ve toplum tasavvurunu yansıtan ahlâkî birer manifestodurlar. Türk İslâm edebiyatının doğuşu da aynı şekilde tarihsel olarak dînî bir mahiyettedir. Bu konuda tasavvuf düşüncesi, dinin, edebiyat vasıtasıyla geniş toplum kesimlerine yayılmasında son derece etkili olduğu bir gerçektir. Bu yüzden tasavvufî edebî söylemi dinden, dini de edebî söylemden ayrı düşünmek çok zordur.

Dinin ve edebiyatın ifade aracı bir işaretler sistemi olan dildir. Dil anlatımın en güçlü araçlarından biri olan mecazla, sezginin ve yaratıcılığın sınırlarını tanır. Mecaz bu yüzden şiirde, ruhun hakikati, dolayısıyla da verili dışsal gerçeği aşmasının biricik yolunu açan bir anahtar niteliği taşır. Dilde sembollerin eş bir deyişle simgelerin, yaratıcı zihnin imbiğinden süzülerek imgeye dönüştükleri ve böylece algıya derinlik kazandırmak suretiyle, dış gerçekliğin ilk anda nüfuz edilemeyen katmanlarını zihne açtıkları bir gerçektir. Dolayısıyla dînî sembol ve imgeler de tıpkı şiir dilinin sembol ve imgeleri gibi, gerçeklik alanında yarattıkları güçlü çağrışımlarla, Hakikatin daha derin katmanlarını, eş bir deyişle kapılarını yeni keşiflere ve tecrübeler açan anahtarlardır. Kısaca dine göre dışımızdaki dünya, gözün gördüğünden çok daha derin ve ilahi anlamlara sahiptir. Dolayısıyla dînî semboller de şiirsel semboller de kendi doğasına uygun özgün biçimler olarak bu aşkın gerçeklikle temasa geçmenin aracı olarak işlev görürler.

Batı'da, 18. yüzyıl başlarından itibaren, modernleşmenin doğal bir sonucu olarak "Tanrı, tabiat ve insan kavramlarında büyük bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu durum Klasizme bir tepki olduğu bilinen Romantizm akımını yaratmıştır" (Kantarcioglu, 2009, s. 92). Romantik akımla birlikte Tanrı merkezli evren anlayışı yerini insan merkezli anlayışa bırakmıştır. Romantikler hem modernleşmenin sonuçlarına karşı çıkmışlar hem de kültür ve medeniyet Romantik şair ve yazarlar, Batı'da, Sanayi Devrimiyle başlayan sürecin sonunda, insanlığın geldiği noktaya çok güçlü bir itirazda bulunmuşlar, kapitalist modernleşmenin rasyonel aklın, insana her konuda doğruyu gösterdiği, onu mutlu kılacağı yolundaki söylemine şiddetle saldırmışlardır. Onlara göre kapitalist modernleşme, dünyanın çevresindeki hâleyi yok etmiş, insanın doğayla arasındaki bütünlüğü yıkarak onu kendisine ve çevresine yabancılaştırmıştır. Hem din hem de edebiyat, geçmişten günümüze azalan bir eğilim içinde, Tanrı kelamının geniş insan topluluklarına iletilmesinde her dönem önemli bir kültürel taşıyıcı olarak iş görmüştür. Bu eğilimin azalan bir yönde olması, sekülerleşmenin zaman içinde Batı'dan başlayarak, dünyanın geniş bir bölümünde derinleşmesi ve yaygın kazanmasıyla ilgilidir. Sekülerleşmenin tarihi içinden din ve edebiyat ilişkisine bakıldığında şunları söylemek mümkündür. Öncelikle sekülerleşme arttıkça din bütün toplumsal alanlarda olduğu gibi, edebî üretimin de hem amacı hem de merkezi bir unsuru olmaktan uzaklaşır.

T. S. Eliot gibi kimi yazarlara (1983, s. 108) göre ise, belli bir din ve ahlâk felsefesi, edebî değerlendirmeyi tamamlamalıdır. Çünkü son yüzyıllarda din ve edebiyat her ne kadar ayrı kurumlar olarak değerlendirilseler de her edebî eser, yine de dinden doğan değerlerin ve ahlâk anlayışının kök saldıği belli ahlâk hükümlerine göre yaşayan toplumsal bir yapı içinde

doğmaktadır. Edebiyat ve din arasındaki ilişkinin önemli bir niteliğiye bu iki alanın da bağımsız karaktere sahip olması gerektiğidir. Çünkü ne dini ne de edebî söylem doğası gereği, kendisinden başka hiçbir şeyin aracı olarak işlev görmez. Bu noktada dini inançla edebî metin arasında ortak bir payda olduğu görülmektedir. Kişinin düşünce, duygu ve davranışlarına yön veren, gündelik hayat içindeki eylemlerini etkileyen din de siyaset başta olmak üzere birtakım otoritelerce araç olarak kullanılmaya başlandığında özünden, gerçek amacından sapar. Başka bir deyişle dinî inanç, nasıl ki kişinin başkaca hiçbir amaca hizmet etmeden, sadece Tanrıyla kurduğu nevi şahsına münhasır bir nitelik taşırsa, edebî eser de ister siyasî isterse dinî olsun hiçbir otoritenin aracı olmadan, kendinde gömülü edebî gerçeği, ona ihtiyacı olduğunu düşündüğü muhayyel okura karşılık beklemeksizin iletmekle yükümlüdür.

Kaynakça

- Adonis (2014). *Arap poetikası* (E. İşler, Çev.). İstanbul: YKY.
- Albayrak, N. (2015). Gönül Çalab'ın tahtı açıklamalı Yunus Emre sözlüğüne saldırı. *Türk Dili Dergisi*, 760, 94-101.
- Anthony C. Y. (2004). Edebiyat ve din (A. Çalışkan, Çev.). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1, 227-251.
- Akdoğan, B. (2013). Türk mûsikîsinin Anadolu'da doğuşu ve tarihî seyri hakkında bazı mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44(1), 345-371.
- Bataille, G. (2014). *Edebiyat ve kötülük* (A. Sönmezay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, L. P. (2000). *Kutsal şemsiye* (A. Coşkun, Çev.). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Bergson, H. (2013). *Ahlakın ve dinin iki kaynağı* (M. M. Yakupoğlu, Çev.). Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Bilgin, A. (1995). Tasavvuf ve tekke edebiyatı. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1, 61-82.
- Carrière, J.C. (1991). *Mahabbarata* (N. Aslan, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Çapar, Ö. (1978). Roma tarihinde Magna Mater (Kybele) tapınımı. *DTCF Dergisi*, 29(1-4), 167-189.
- Çapçioğlu, İ. (2017). *Küreselleşme, kültür ve din*. Ankara: Otto Yayınları.
- Eliot, T. S. (1981). *Kültür üzerine düşünceler* (S. Kantarcıoğlu, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eliot, T. S. (1983). *Edebiyat üzerine düşünceler* (S. Kantarcıoğlu, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Escarpit, R. (1968). *Edebiyat sosyolojisi* (A. T. Yazıcı, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. (2014). *Yunus Emre*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Huch, R. (1950). *Romantizm* (H. Yavuz, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnalcık, H. (2018). *Şair ve patron*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (2009). *Edebiyat akımları Platon'dan Derrida'ya*. İstanbul: Paradigma.
- Kaplan, M. & Enginün, İ. (1993). *Yeni Türk edebiyatı antolojisi II, 1865-1876*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Kirman, M. A. & Çapçioğlu, İ. (2015). *Sekülerleşme, klasik ve çağdaş yaklaşımlar*. Ankara: Otto Yayınları.
- Köprülü, F. (2009). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ritzer, G. & Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). Ankara: De ki Yayınları.
- Ritzer, G. & Stepnisky, J. (2018). *Modern sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). Ankara: De ki Yayınları.
- Ritzer, G. (2014). *Klasik sosyoloji kuramları* (H. Hülür, Çev.). Ankara: De ki Yayınları.
- Schimmel, A. (2004). *İslâmın mistik boyutları* (E. Kocabıyık, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Staél, M. (1967). *Edebiyata dair* (S. Hatay & V. Hatay, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Taylor, C. (2017). *Seküler çağ* (D. Körpe, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tillich, P. (2002). Din dilinin doğası (A. Çınar, Çev.). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 227-236.
- Velî, H. B. (2007). *Velâyetnâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Wellek, R. & Austin, W. (2005). *Edebiyat teorisi* (F. Huyugüzel, Çev.). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Yazır, E. H. (2000). *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe meâli*. İstanbul: Temel Neşriyat.
- Yönder, O. (2007). *1001 gece masalları*. İstanbul: Morpa Yayınevi.
- Zengin, A. & Yaman, Ü. (2018). Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerinden Budizm ve Maniheizm'in savaşa bakışı, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 175-216.

Herzberg'in çift-faktör teorisi bağlamında motivasyon: Şeytan Marka Giyer filmi

Nurdan Kayım*

Öz

Çalışanların kurumsal aidiyetlerinde ve çalışma yaşamlarında güdüler çok önemli bir yere sahiptir. Bu güdüler aslen yönetilebilir niteliktedir ve yönetimin bu güdülerin farkına vararak çalışanların beklentilerine yönelik stratejik çözümler üretebilmesi önemlidir. Herzberg bu noktada çalışanları motive eden faktörleri ikiye ayırarak motivasyonel ve hijyen faktörler olarak nitelendirmiştir. Hijyen faktörler bir kurumun doğası gereği olması gereken ve olması halinde kişiyi motive etmeyen ancak olmaması halinde ise çalışan iş sürekliliğini tehlikeye düşüren faktörler olarak nitelendirilirken; motivasyonel faktörler bireylerin iş başarılarını artıran, daha fazla performans sergilemesi yönünde tetikleyerek hem kurumun hem de çalışanların kazanç elde edebileceği faktörleri oluşturmaktadır. Bu noktada hijyen faktörler olmadan motivasyonel faktörlerin sağlanması ya da salt hijyen faktörlere yönelik bir yönetsel eğilimin olması ideal bir yönetim süreci için yeterli değildir. Çalışmamız kapsamında motivasyonun çalışma hayatındaki yerini saptamak amacı ile motivasyon kavramı kapsamlı bir şekilde ele alınarak çalışma hayatındaki yeri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Herzberg'in teorisindeki motivasyonel ve hijyen faktörleri daha anlaşılır kılmak adına örnek teşkil eden "Şeytan Marka Giyer" filmindeki faktörler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Motivasyon, Herzberg, çift faktör teorisi

Araştırma makalesi Research article

Geliş - Submitted: 10/12/2018

Kabul - Accepted: 27/12/2018

Atıf – Reference: Kayım, N. (2018). Herzberg'in çift-faktör teorisi bağlamında motivasyon: Şeytan Marka Giyer filmi. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 1, 31-45.

Motivation in the context of Herzberg's two-factor theory: *The Devil Wears Prada* movie

Abstract

Motives have a very important place in terms of workers' corporate belonging and working life. These motives are indeed controllable and it is important for the management to recognize these motives and produce strategic solutions according to the expectations of the workers. At this point, Herzberg classified the motivating factors as motivational factors and hygiene factors. Hygiene factors must exist by institutions nature, although the presence of hygiene factors does not motivate the person; the absence of the hygiene factor is defined as something that endangers the working continuity of the workers. Motivational factors are the factors that can increase the working success of individuals and trigger them to perform more. At this point, it is not enough for an ideal management process to provide motivational factors without hygiene factors or to have a managerial tendency based upon only hygiene factors. In order to determine the place of motivation in the working life within the scope of our study, the concept of motivation has been studied comprehensively and its place and effects on working life have been emphasized. In this context, the factors in *The Devil's Wears Prada Movie* are analysed in order to clarify the motivational and hygiene factors in Herzberg's theory.

Keywords: Motivation, Herzberg, the two-factor theory

Giriş

Motivasyon, kurum çalışanlarının inisiyatif alma ve bunu sürdürme eğilimlerini tetikleyen en önemli etmenlerden biridir. Nitekim bir kurumda motivasyonel faktörlerin olması çalışanları

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, E-posta: nurdanbayraktar1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9096-5225

kişisel ve örgütsel etkinlik seviyesine yükseltebileceği gibi olmaması kurumsal sadakati olumsuz etkilemekte ve uzun vadede büyük maddi kayıplara sebebiyet vermektedir.

Çalışanların ne tür ihtiyaçlarının olduğunu saptanabiliyor olması ihtiyaçların giderilebilmesi kadar önemlidir. Başlangıçta küçük bir sorunmuş gibi görünen ancak geçen zamanla birlikte gitgide devleşerek hayatın bütününe etkileyen çözümsüz bir hastalık gibi değerlendirmek gerekecektir. Nitekim bireyler günlük yaşantılarında aslında çok da önemli görmedikleri bir rahatsızlığa olan müdahale için geç kaldıklarından dolayı yaşamlarını yitirebilmektedirler. Kurumların işleyişi de bireylerin günlük yaşamından farksızdır. Onlarca çalışanı ile birlikte adeta bir organizmaya dönüşen kurumlar içerisinde kurumun geleceğini tehlikeye düşürebilecek en ufak bir hastalığın, yani motivasyonu tehlikeye iten en ufak bir unsurun olması kısa vadede sorun değilmiş gibi algılansa da uzun vadede kurumların en önemli sermayeleri olan çalışanlarını kaybetmeye hatta ve hatta sürdürülebilirliklerini tehlikeye atmaya sebebiyet verebilmektedir.

Motivasyon kavramının ya da Türkçe ifadesi ile isteklendirme kavramının özünü “Movere” kelimesi oluşturmaktadır. Movere ise esasen etkilemek, istek uyandırmak, tetiklemek anlamında kullanılmakta ve bireyleri belirli hedefler doğrultusunda davranışa yönlten bir etken olarak tanımlanmaktadır (Harmancı, 2008, s. 53). İhtiyaç uyandırma ve belli bir yönde davranış eğilimi oluşturma olarak da tanımlanabilir (Varol, 1993, s. 89). Motivasyon, dünyayı yerinden oynatacak kadar güçlü bir kaldıraçtır. Çünkü motivasyon insan gücünün kullanılabilmesi için çok ciddi ve başarılı bir yöntemdir (Aydın & Değirmenci, 2016, s. 43). Motivasyon sürecinde öncelikle bireyi motive olmaya yönlten bir ihtiyacın olması gerekmektedir. Söz konusu ihtiyacı karşılamaya ilişkin bireyde bir dürtü ve bu dürtüyü eyleme dönüştüren bir güdünün oluşması ve eyleme dönüşmesi ile güdülenme gerçekleşir. Bu sayede de kişi ihtiyacının karşılanması ile doyuma ulaşır ve motivasyon süreci gerçekleşmiş olur.

Motivasyonun temeli güdülere dayanmaktadır. Güdü ise talep, gereksinim ve eğilimleri içeren bir kavramdır. Acıkmak, susamak ve cinsellik gibi fizyolojik gereksinimler dürtü; eğlenmek gibi insani dürtülere ise ihtiyaç denilmektedir (Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, 1993, s. 229-230). Güdü kavramı, “kaynağı us olan neden”, güdülenme kavramı ise güdüyü gerçekleştirmek üzere harekete geçme (Püsküllüoğlu, 2012) olarak da tanımlanabilmektedir. Motivasyon kavramının özü olan motiv ise ansiklopedik sözlüklerde “bir kişiyi belli bir eyleme, bir davranışa iten neden, çıkar ya da herhangi bir öge” (Büyük Larousse, 1986) olarak tanımlanmaktadır. İnsanı harekete geçiren itici güçler olan motivlerin temelinde insanların gereksinimleri yani ihtiyaçları yatmaktadır. İnsanlar gereksinimlerini bazen daha açık bir biçimde oraya koyarken bazen dile getirmek konusunda çekimser yaklaşabilmektedir. Bu durumda söz konusu gereksinimin motivleşmesi için tetiklenmesi gerekir (İnceoğlu, 2011, s. 135). Özellikle iş hayatında bazı çalışanlar ihtiyaçlarını kolayca ifade edebilirken bazıları da kendilerini ifade edememektedir. Aslında tüm çalışanlar ihtiyaçlarının farkındadır ancak bazen kişilik yapısı, bazen ihtiyacı dışı vurmayı sağlayacak bir tetikleyicinin olmaması ya da yönetim yapısı gibi nedenlerle ihtiyacını talebe dönüştürmeden ihtiyacın giderilmesini beklemekte ve çalıştığı kuruma karşı olan pozitif tutumunu negatife doğru yöneltebilmektedir. Bu nedenle ideal bir yönetici, kişilerin ihtiyaçlarını saptayarak bu ihtiyaçlar doğrultusunda bastırılmış ihtiyaçların dışavurumunu sağlamalıdır. Aksi durumda çalışma ortamında dedikodunun yaygınlaşması, olumsuz söylemlerle olumlu düşüncede olan çalışanların motivasyonlarının törpülenmesi hatta kurumsal aidiyetin kaybedilerek işten çıkmaların artışı gibi sonuçlarla karşı karşıya kalmak mümkündür.

İşlerinden memnun olarak çalışanların daha verimli oldukları varsayımından hareket eden yöneticiler ve araştırmacılar senelerce, çalışanları tam olarak neyin tatmin ettiğini bulmaya uğraşmışlardır. 1970’lerin ortalarına kadar bu konuya ilişkin en az 3000 araştırma yayınlanmıştır. İş koşulları, maaş, yönetim, terfi, iş arkadaşları ve daha birçok unsurun işe karşı duyulan memnuniyeti etkilediği ileri sürülmüştür. İşten memnun olmama durumunun, işten

ayrılmaları ciddi şekilde etkilediği görülmüştür. Bir çalışanın işten ayrılması, yeni birinin işe alınması ve eğitimi için yapılması gereken ortalama masraf 2.500 dolar civarındadır. Bu masraf duruma göre 1.500-1.200 dolar arasında değişmektedir (Jandit, 2002, s. 124). Yani, çalışanların işten ayrılmaları karlılığı da etkilemektedir.

Motivasyon süreci üç temel unsuru içermektedir. Bunların ilki; davranışa neyin neden olduğu, ikincisi davranışı neyin yönlendirdiği, üçüncüsü ise bu durumun nasıl sürdürülebilir kılındığı ile ilgilidir (Anık, 2000, s. 80). Motivasyon kaynağını öğrenmek kişinin odaklanma şeklini, bir amaç doğrultusunda hareket ederken nereden destek aldığını, karar alma süreçlerini nasıl beslediğini ortaya koyar. Bu da davranışı neyin harekete geçirdiğinin cevabını vermektedir. İnsanları harekete geçiren güç olan motivasyon “dış/dışsal motivasyon” ve iç/işsel motivasyon” olarak ikiye ayrılır. Dış motivasyon odaklı olan kişiler motoru arkada olan ittirmeli arabalar gibidir. Bu insanlar bir fikir oluşturup, kanaat getirip, karar verirken kendi dışında bulunan kaynaklara ve kişilere, onların düşüncelerine, söylediklerine ihtiyaç duyarlar (Çam, 2013, s. 196). İç motivasyon ise bireyin kendi zihinsel süreçlerinin beklentileri ile olan uyumu sonucunda ortaya çıkmaktadır. Özünde, içsel motivasyonlar aşırı derece tatmin edici ya da karmaşık bir görünüm alabilmektedir. Mesela para her ne kadar kısa vadeli bir teşvik gibi görülse de zaman zaman içsel motivasyonlar için telafi edilmesi gereken bir işaret olarak da değerlendirilebilmektedir (Andersen, Murphy & Börsch, 2016, s. 74). Çünkü kişi ihtiyaçlarının karşılanması noktasında tatmin yaşamadığı denge sistemi devreye girmez ve birey doyuma ulaşamaz.

Davranışı neyin kanalize ettirdiğini anlamlandıran iç ve dış motivasyonun haricinde söz konusu hareketin nasıl korunduğu ve sürekli kılındığı da önemlidir. Özellikle iş hayatında çalışanların motivasyonlarının oluşturulması kadar bu motivasyonun korunması da önemlidir. Kurumlar çalışanların temel ihtiyaçlarını karşılamanın ötesinde destekleyici yaklaşımlarla çalışanlarının motivasyonlarını dinamik tutmayı hedeflemektedirler. Ancak söz konusu yaklaşımı güden kurumların bu çalışmayı bir kere yapması ve çalışanlarından bundan sonraki çalışma yaşamları süresinde daimî bir motivasyon içinde çalışmalarını beklemesi fazla iyimser bir yaklaşım olacaktır. Çalışmamız kapsamında motivasyonun iş yaşamındaki yeri üzerinde durulacak, motivasyon unsurları Herzberg’in Çift Faktör Teorisi bağlamında ele alınacaktır. Akabinde çalışma hayatını konu edinen film incelemesi ile konunun somutlaştırılması sağlanacaktır.

1. Motivasyonun çalışma hayatındaki yeri ve unsurları

İnsan davranışlarının ve bireylerin tercih yapmasının temelinde yatan sebepler motivasyon kavramı ile ilişkilidir. Bir insanın neden a ürünü değil de b ürünü satın aldığı, c partisine yerine d partisine oy verdiği, x kurumda değil de y kurumda çalışmayı tercih ettiğini anlayabilmek için motivasyon konusunun tahlil edilmesi gerekmektedir (Kalender, 2000, s. 37). İşlerinden memnun olarak çalışanların daha verimli oldukları varsayımından hareket eden yöneticiler ve araştırmacılar uzun yıllar boyunca, çalışanları tam olarak neyin tatmin ettiğini bulmaya uğraşmışlardır. 1970’lerin ortalarına kadar bu konuya ilişkin en az 3.000 araştırma yayınlanmıştır. İş koşulları, maaş, yönetim, terfi, iş arkadaşları ve daha birçok unsurun işe karşı duyulan memnuniyeti etkilediği ileri sürülmüştür (Jandit, 2002, s. 123).

O’Nell’in aktardığı gibi “Konfüçyüs, devlet adamlarından biri insanları nasıl ciddi ve sadık kılabilirim ki hevesle çalışsınlar diye sorulduğunda ‘onlara başkanlık ederken saygınlığı eksik etme ki, ciddi olsunlar. Babaca ve şefkatli ol ki, sadık olsunlar. İyiyi teşvik et, acemiye öğret ki hevesli olsunlar’” (2016, s. 164) şeklinde yanıt vermiştir. Araştırmalar göstermektedir ki çalışanların ihtiyaçlarının farkında olan kurumlar daha uzun vadeli başarılarla imza atmaktadır. Nitekim kurumların bu tutumu bireylerin kurumsal aidiyetini de geliştirmekte ve çalışmaya yönelik motivasyonlarını kamçulamaktadır. Bu noktada yöneticilerin de yaklaşımları

çalışanlar üzerinde önemli etkilere sahiptir. Mesela “bir yönetici çalışanlarına övgü yağdırdığında çalışanlar da işlerine daha sıkı sarılmaktadır” (Rosenberg, 2017).

Çalışanların görevlerinde ihtiyaç duyacakları yaratıcılık ve yerine getirdikleri işlerden sağlayacakları doyumunu yükseltmeye yönelik olarak düzenlenen esnek örgüt yapıları, örgüt içinde uyumlu bir ortamın oluşmasına yol açmaktadır. Çevresel değişimlere uyarlanabilen sosyal yapı etkililikle motivasyonun yükselmesine yol açacaktır. Çünkü görevlerin yerine getirilmesinden kaynaklanan tatminler fazlalaşacaktır (Şimşek, 2002, s. 57).

Çalışanların verimliliğini arttırmada maddi teşvik önemli bir yer tutmaktadır ve motive edici faktörlerin bütünlüğü içinde maddi teşviklerin rolünü anlamak daha kolaydır. Örneğin, düşük ücretli çalışanlar alacakları ücretin her bir kuruşuna tamah eder. Yüksek ücretli çalışanlar ise işleriyle özdeşleştiklerinden ötürü paraya daha az önem verirler. Burada paranın yerini, hareket serbestisi ve başarının onaylanması almaktadır (O'Neil, 2016, s. 124). Bu da motivasyon unsurlarının kişi özelinde doğru saptanmasının önemini vurgular niteliktedir. Çoğu çalışana ilginç, zorlayıcı bir görev, başarıya ve daha ileri sorumluluklar üstlenme fırsatı gibi içsel ödüllerin diğer faktörlere göre çok daha fazla motive ettiğini söylemek mümkündür. Bu içsel etmenler insanların ruhunun derinliklerinde yatan gelişme ve başarıya gereksinimine yanıt verir. Dolayısıyla sanılanın aksine, çalışanları motive etmenin gerçek anahtarı övgü, cezalandırma ya da tehdit, hatta para da değildir (Harvard Business Essentials, 2008, s. 154). Kurumlarda, çalışanlarının motivasyonunu sağlamayı ve bunu korumayı ilke edinen yöneticilerin titiz yaklaşımı ve çalışanların beklentilerine hitap ederek onları gerçekten motive edecek bir tutumun sergilenmesi gerekmektedir.

Motivasyon kaynakları çok karmaşıktır ve bir çalışan için motive edici olan bir faktör bir başka çalışan için aynı sonucu doğurmayabilir. Bu nedenle en çok motive edici olduğuna inanılan ücret değişikliklerinin etkisi de beklenen sonucu vermez (Andersen, Murphy, & Börsch, 2016, s. 73). ABD ve Japonya’da düzenlenerek insanları gerçekten neyin motive ettiğini sorgulayan anket sonuçları Tablo 1’de bu konuyu daha açıklayıcı hale getirmektedir.

Tablo 1. Motivasyon Faktörlerinin Derecesi

ABD	Japonya	Motivasyon faktörleri
1	1	Daha çok stratejik direktifler
2	3	Daha çok enformasyon
3	2	Proje planlamasına daha fazla katılım
4	6	Daha az örgütsel bürokrasi
5	4	Dışarıdan gelen fikirlere açıklık
6	5	Daha az rutin iş
7	8	Daha fazla hizmet içi eğitim
8	7	Terfi için daha çok umut
9	9	Daha yüksek ücretler

Kaynak: O'Neill, H., 2016, *İstekli Olmanın Gücü ve Başarının Kaynağı (Etkili Motivasyon)*, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, s. 124.

Birbirinden farklı dokuz farklı motivasyon faktörü arasında daha yüksek ücret her iki ülkede de son sırada yer almaktadır. Aynı şekilde terfi imkânları, eğitim gibi faktörler de sıralamada geri planda bulunmaktadır. Öte yandan daha çok stratejik direktifler alınması ve bireylerin yaratıcı yeteneklerini kullanmaya sevk edici bir tutum sergilenmesi, çalışanın çok daha fazla enformasyonla beslenerek zengin bir birikim elde edebiliyor olması ve projelerde aktif katılım sağlayarak kendi değerinin farkındalığını artırabilmesi güçlü motivasyon unsurları arasında yer almaktadır. Bu sonuç, çalışanların dışsal değil içsel etmenler ile çok daha fazla motive olduğu yorumunu doğrular niteliktedir.

Motivasyon faktörleri bir işin özünde bulunmaktadır. Onların varlığı, çalışanlarda inisiyatif yaratma eğiliminde olup, onları kişisel ve örgütsel etkinlik seviyesine yükseltir (Allen & Gilmore, 1993, s. 101). Ancak kimi zaman pek çok faktör ve olanak devreye girse dahi bireylerin yeterli motivasyon düzeyine erişemediği sonucu ile de karşılaşmak mümkündür.

Çünkü iş motivasyonu kimi zaman bireyin kendi yapısından da kaynaklanabilmektedir. Burada yöneticilerin görevi, söz konusu kişilik özelliklerini bilerek ona göre davranmak ve zaman israfını önlemektir. Birey ancak bu yaklaşım ile motivasyonunu tekrardan oluşturabilir.

Çalışanların işe ilgilerinin zayıf olması, sıklıkla görünmeleri gibi işaretler motivasyonlarının olmadığını göstergesidir. Bu çalışanlar birimin amaçlarından çok unvanlarla uğraşırlar ve bunu gidermeye yönelik yapılan danışma toplantıları hep aynı şekilde sonuçlanır: Değişmeyi kabul ederler ama bu yönde bir çaba göstermezler (Harvard Business Essentials, 2008, s. 154). İşte bu durum bireyin tamamen kendisinden kaynaklı bir motivasyon problemi. Yani sorun birey tipi ile doğrudan ilintilidir.

Motivasyon sürecini sekteye uğratan birey tipleri şöyledir (Can, 1992, s. 277):

- **Tanınmayı isteyenler:** Masaları sürekli yoğun, dağınık ve iş üstündeymiş gibi görünen bu kişiler için önemli olan iş yapmaktan çok yoğun görünmektir. Detaylara takılarak planlarına uyamayan bu kişilerde zaman kaybı kaçınılmazdır.
- **Gereğinden çok özen gösterenler:** Kendilerini mükemmeliyetçi olarak da ifade eden bu kişiler hayatlarının hiçbir zamanında boş zamana sahip değildir. İşlerine özenseler dahi çok ağır yaparlar.
- **Zaman delisi kişiler:** Aşırı mükemmeliyetçi olan bu kimseler her anı değerlendirmek adına çevrelerini zaman zaman sıkboğaz edebilir ve işin özünden kopabilirler.
- **Sürekli şikâyet edenler:** Çevreleri konusunda iyi bir gözlemci gibi görünen ve neredeyse her şeyden tatmin olmayarak eleştiren kişilerdir.
- **Ben sana gösteririmciler:** Aşırı alınganlık sonucunda işlerin ilerleyişini dahi sekteye uğratabilecek olan kişilerdir.
- **Kendiliğinden ortaya çıkan işleri sevenler:** İşi akışına bırakmayı seven, plan yapmaktan hoşnut olmayanlardır.
- **Korkaklar:** İnisiyatif almaları halinde hata yapacak olmaktan çekinen, saniyeler alabilecek bir işi dahi saatlere yayabilen tiplerdir.
- **Umursamazlar:** Hızlı çalışmayan, çalışmaktan çok zevk almayan ve sadece alacağı maaşa odaklanan, adeta ben cebime girene bakarım diyen kişilerdir.
- **Aşırı örgütlenmişler:** Sürekli planlı ve programlı bir çalışma sürdüren, bu planı bozmamak uğruna zaman zaman iş sürekliliğini sekteye uğratan kişilerdir.

İnsanların her biri farklıdır ve bir kez daha asla bir araya gelmeyecek incelikli etkenlerin bileşkesidir. Kişinin kim ve ne olduğu da geniş ölçüde kalıtım, toplum, eğitim, aile ve dostlar tarafından şekillenmiştir. Ancak aynı zamanda bunlar akıl ve duygusal enerji üzerinde şimdi ya da ileride karmaşık, şaşırtmacalı ve şiddetli istekleri de beraberinde getirerek (Buscaglia, 1987, s. 111) farklı davranış ve motivasyon çeşitlerine yol açabilmektedir. Bu nedenle gerçek bir motivasyon planlamasında kişi tüm yönleri ile değerlendirilmelidir.

Çalışanların motivasyonunun sağlanması önemlidir. Motivasyonun sağlanması noktasında çalışandan kaynaklanan nedenlerin ötesinde yönetim ve kurumsal yaklaşımlardan kaynaklanan etmenler sonucunda da motivasyon sürecinin başlangıcı sekteye uğrayabilmektedir. Çünkü fırsatlar, destek, istek ve bağlılıktan oluşan algı ve tutumlar, tepe yönetimin istekliliği, tarihsel süreçte görülen uygulamalar, sahip olunan çalışan katılımı, uygulamaların oluşturduğu örgüt yapısı ve çalışma ortamı da motivasyon sürecinin başlamasında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle terfi, sorumluluk gibi motivasyonel unsurların devreye girebilmesi noktasında yöneticilerin de çalışanından bazı beklentileri doğmaktadır.

Çalışanları yaptıkları herhangi bir işte motive etmek için yönetim tarafında ön gereksinim duyulan algılar dört temel grupta toplanmaktadır (Yıldırım, 2011, s. 103):

- Anlamlılık, işin bireyin ideal ve standartları sonucundaki değeri,
- Yeterlik, bireyin işteki etkinlik ve becerisini ortaya koyması,

- Kendi kararını verme, iş ve süreçlerle ilgili bireyin başlama ve düzenleme konusunda sahip olduğu seçme otonomisine sahip olması hissi,
- Etki, iş ortamında bireyin sonuçlara etki derecesi konusunda sahip olduğunun algılanmasıdır.

Tüm bu unsurlar bireye yapılacak olan iş yükseltme yaklaşımının yönünü belirlemektedir. Yani yöneticiler bu kriterleri baz alarak çalışanda motivasyon sağlayacak unsurları devreye almaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki çalışanların bu unsurları karşılama için de yine bu unsurları karşılamaya yöneltecek bir motivasyonel ortam olmadığı sürece çalışan da yeterli seviyeye ulaşarak motive edici faktörü devreye alacak olan mekanizmanın tuşuna basamayacaktır.

2. Herzberg'in çift faktör teorisi

Frederick Herzberg bir yönetici olduğu kadar aynı zamanda bir akademisyendir. Bir yönetim profesörü olarak çift faktör teorisi olarak da ifade edilen motivasyon & hijyen teorisinin de yaratıcısıdır (Kermally, 1999, s. 43). Herzberg, yöneticilerin çalışanları motive etmek için kullandığı teknikleri araştırmış ve çalışanların ihtiyaçlarını karşılayarak onları motivasyonunu artırmaya yönelik kurumların izlediği adımları incelemiştir. Çalışanları motive eden unsurlar ile çalışan memnuniyetini etkileyen ancak performansı artırmayan etkenler arasında bir farklılığın olduğunu tespit etmiştir. Bunları sırasıyla motivasyon faktörleri ve hijyen faktörleri olarak nitelendirmiştir (Allen & Gilmore, 1993, s. 100). Motivasyon ve hijyen faktörleri ortaya çıkarma sürecinde arkadaşları ile birlikte anketler yapmış, muhasebecilerle ve mühendislerle röportajlar gerçekleştirerek onları işlerini sevmelerine ya da sevmemelerine neden olan faktörleri ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte katılımcılara yönelttiği soru “Şu an çalıştığınız ya da çalışacağınız işinizde son derece iyi ve son derece kötü hissedebileceğiniz durumu anlatın” şeklindedir. Burada işini sevenler bunu başarı, takdir, yaptıkları işin niteliği, sorumluluk ve terfi ile ilişkilendirmişlerdir. Nitekim bu faktörler üst düzey ihtiyaçlara hitap etmektedir ve iş kapsamı ile ilintilidir. İşlerinde mutsuz olanlar ise şirketin politika ve yönetim, süpervizör eksikliği, yetersiz çalışma koşulları ile ilişkilendirmişlerdir. Tüm bu faktörler de iş ortamı ile ilgilidir (Kermally, 1999, s. 44). Tüm bu verilerin ışığında Herzberg motivasyon teorisini formüle etmiştir. Herzberg'in teorisine göre çalışma hayatında bazı unsurlar tatminle bazıları ise tatminsizlikle ilgilidir. Bunun ışığında Herzberg iş ile ilgili olan unsurları içeren faktörleri içsel veya motivasyonel faktörler, işe karşı olumsuzluk tutumuyla ilgili olan faktörleri de dışsal faktörler yani hijyen faktörler olarak adlandırmıştır (Doruk, 2015, s. 184).

Davranış bilimleri okulunu bir bütün olarak tutan Herzberg'in iş motivasyona kamusal yaklaşımı da söz konusudur. Sunduğu bu teori ile sağlanan iş zenginleşmesinin daha fazla motivasyona yol açması ve bunun da daha fazla şirket kârı sağlaması (Adair, 2011, s. 321) kamusal anlamda da katkı sağlayıcı niteliktedir. Başarı; ilerleme, iş ilgisi, tanıma ve sorumluluk duygusunu içermektedir ve gerçek motivasyonu sağlamaktadır (Kermally, 1999, s. 45). Bunun gibi bazı unsurlar Herzberg teorisi altında, güçlü motivasyon görevi görmektedir ve bu nedenle daha iyi iş performansına yol açabileceği düşünülmüştür. Ancak bu faktörlerin olmaması memnuniyetsizliğe neden olmaz (Allen & Gilmore, 1993, s. 100).

Doruk'a göre “Motivasyonel faktörler bireyi mutlu kılan, işyerine bağlayan, çalışmaya özendirilen ve doyum sağlayan unsurlardır” (2015, s. 184) ve bu faktörler başarı, takdir, terfi, iş tatmini ve sorumluluktur. Başarı çalışanın kendi yürütmüş olduğu faaliyetlerden elde ettiği bir başarı olabileceği gibi ekip ya da şirket başarısı olarak da düşünülebilir. Aynı durum takdir için de geçerlidir. Çalışanlar için çalışmalarını karşılığında alacakları takdir çok değerlidir. Ancak kimi zaman yöneticilerinden bu takdiri göremeyen çalışanları sosyal çevrelerinin kendisini öyle bir şirkette çalışması karşılığında sundukları takdir ile motive olurlar. Bir diğer unsur olan terfi ise yine çalışanın ödüllendirilmesi sistemini devreye almaktadır. Çalışan rutine bağlayan işlerin sıkıcı duruşundan alacağı bir terfi ile kendisini sıyrabilir. Tüm bunların ötesinde çalışanları iş

hayatları süresinde alacakları sorumluluklar onların söz konusu kurumda çalışma kararının sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Çünkü alınan sorumluluklar bireyde iş tatmini sağlar ve kişi kendisinde başarı faktörünü görerek yeniden motive olur.

İş hayatında bireylerin değer görmeleri ve bu değeri hissetmeleri oldukça önemlidir. Nitekim çalışma alanının kültürü de bu yönde ise burada görev alan herkes kendisini değerli hissedecektir. Bu gibi bir ortamda bireylerin birbirlerine bir merhaba deyişi dahi değer algısını kuvvetlendirecektir (Cüceloğlu, 2002, s. 111-112). Bu nedenle söz konusu motivasyon faktörlerini aşağıdaki belirli iş koşullarının insanları tatmin etme eğiliminde olacağı ve onları daha fazla çaba harcamaya yönlendireceği izlenimi veren ancak bunların bulunmaması durumunda insanların motivasyonlarının azalmasına neden olmayacağı unsurlar izlemektedir (Allen & Gilmore, 1993, s. 101):

- Zor görevlerde kişisel katılım.
- Becerileri tamamen kullanma fırsatı.
- Bir kişinin bilgisini test etme fırsatlarının kalması
- Kişinin davranış, ekipman, para veya diğer insanlar üzerindeki ihtiyari kontrolü
- Açık performans geribildirimi.
- Üst düzey yöneticilerle etkileşim fırsatı

Motivasyon faktörleri bir işin özünde bulunmaktadır. Onların varlığı, çalışanlarda inisiyatif yaratma eğiliminde olup, onları kişisel ve örgütsel etkinlik seviyesine yükseltir. Bir işte memnuniyetin ve motivasyonun artırılması için, yalnızca bir işle ilgili memnuniyetin aksine, başka bir takım faktörle baş etmeniz gerekir. Herzberg'in dediği gibi başarı, takdir, çeşitlilik ve yaratıcılık gibi motivatörler, çalışmanın kendine daha fazla özeldir; buna karşın hijyen faktörleri dışsaldır. Akıllı bir yönetici, her iki seti de göz önünde bulundurmalıdır (Adair, 2011, s. 323).

Herzberg tarafından belirlenen diğer faktör grubu, yüksek iş performansı ile sonuçlanmayan ekstrem bir iş koşulları kümesinden oluşur. Bu koşullar beklentilerle uyuşmadığında çalışanlar memnuniyetsizdir. Bu nedenle, yöneticiler en azından nötr bir atmosfer sağlamak ve çalışan memnuniyetsizliğini önlemek için söz konusu faktörleri kullanmalıdır. Hijyen ya da bakım faktörleri olarak adlandırılan bu dışsal iş koşulları seti, motivasyonun değil beklentilere cevap vermediğinde memnuniyetsizliğin ajanlarıdır (Allen & Gilmore, 1993, s. 101). Herzberg, insanların işlerinden memnun olmama sebeplerinden söz ederken, genellikle işin kendisinden ziyade işi ve çalışanı kuşatan çalışma koşullarından söz ettiklerini saptamıştır. Herzberg'in hijyen faktörleri olarak ifade edilen bu faktörler şöyledir (Thompson, 2002, s. 130):

- Maaş /ücret
- İş güvenliği
- Kişisel yaşam
- Çalışma koşulları
- Pozisyon / mevki
- İyi şirket politikası ve yönetimi
- Çalışanlar arası iletişim
- Yönetim ile iletişim
- Astlarla olan iletişim
- İyi teknik denetim

Hijyen faktörlerinin dışında kalan motivasyonel faktörler ise keskin sınırları olan unsurları içermemektedir. Bu noktada yöneticinin yüz ifadesi, çalışanların asık suratlı veya güler yüzlü olması, işyeri kültürünün önemli bir parçasıdır. İşyerinde çalışanların verdiği emek, zaman, gösterdiği gayret, iyi niyetin takdiri de motivasyon için son derece değerlidir (Cüceloğlu, 2002, s. 106). Buna göre, aşağıda listelenen koşullar çalışma ortamında yokken memnuniyetsizliğe yol açma eğilimindedir. Bu unsurların varlığı, kişileri mutlaka motive ediyor olmasa da

kurumda çalışmanın sürdürülmesine yönelik olumlu etkisi olacaktır (Allen & Gilmore, 1993, s. 102).

- Keyifli fiziksel çalışma ortamı
- Kahve molaları ve diğer sosyal fırsatlar.
- İyi avantajlar ve maaş seviyeleri.
- Süpervizör, diğer çalışanlar ve diğerleri ile keyifli kişisel çalışma ilişkileri.
- Yetkili denetim.
- Kıdem esaslı ödüllendirme

Herzberg'e göre motivasyon unsurları ile karşılaşan bireydeki tatmin ve tatminsizlik, bir skalanın iki zıt ucu değildir. Bu iki kavram birbirinden tamamen farklı iki boyuttur ve bu boyutlar birbirinden farklı şekilde ele alınmalıdır. Tatmin seviyesi, motive ediciler, yani işin kendisiyle ilgili unsurlar tarafından belirlenir. Tatminsizlik ise hijyen unsurları, yani işi çevreleyen koşullar tarafından belirlenmektedir. Olumsuz hijyen unsurlarını ortadan kaldırmak, motivasyonu otomatikman yükseltmez fakat olumlu etki sağlayabilecek bir veya daha fazla motive edici unsurun önünü açabilir (Thompson, 2002, s. 130). Kurumların politikaları motivasyonel ve hijyen faktörler üzerinde son derece önemli bir konumdadır ve hedeflenen performans seviyesi ile bireylerin iş başarılarının da artması mümkün hale gelmektedir. Herzberg'in kuramı sayesinde bireyin hangi ihtiyacına yönelik bir aksiyon alındığında ne gibi bir motivasyon sürekliliği sağlanabileceği görülebilmektedir.

2.1. Herzberg ve Maslow'un teorileri

Kimi düşünörlere göre Herzberg'in teorisi Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramının iş hayatındaki yansımasıdır. Herzberg ve Maslow, Jung ve Adler gibi psikologların yazılarından elde edilen kendini gerçekleştirme kavramını ortak bir şekilde paylaşmaktadırlar. Çalışmamız kapsamında Herzberg'i daha iyi anlamak ve motivasyon faktörlerini tam çerçevesi ile kavramak adına her iki yaklaşımın hiyerarşik karşılaştırılması yoluna gidilmiştir.

İnsan ihtiyaçlarını sınıflandıran Maslow, gereksinimlerin bir önem ve öncelik sırası olduğunu söylemektedir. Maslow'a göre beş farklı unsur ihtiyaç hiyerarşisini oluşturmaktadır. Bu hiyerarşi alttan üste sırasıyla fizyolojik: yeme, içme, uyku vb; güvenlik: fiziksel, ekonomik ve sosyal güvenlik; aidiyet ve sevilme: grup mensubiyeti, sevmeye, sevilme; saygı: saygınlık, ün itibar; başarı: başarılı olma, kendini yeniden üretme, gerçekleştirmedir (İnceoğlu, 2011, s. 136).

Herzberg, *The Motivation to Work* adlı kitabında Maslow'un teorisine eleştiri getirmiştir. Ona göre kabul edilemez olarak nitelendirilebilecek teoride bireylerin baskın ihtiyaçlarının nispeten sabit ve değişmez olarak görülmesi yerine bireylerin baskın ihtiyaçları değişip gelişebilir. Herzberg, "motivasyon" ve "hijyen" arasındaki ayrımı vurgulamasına rağmen, iki kümede faaliyet gösteren dalgalı bir "ihtiyaç hiyerarşisi" ihtimalinin de iki grubun faktörleri arasındaki farklı güç derecelerinin, meslek gruplarında veya bireylerde farklı psikolojik özellikler kalıplarını yansıtır yansıtmayacağı ihtimali gibi, mümkün olduğunu ifade etmiştir (Adair, 2011, s. 319). Herzberg'in çalışması da çeşitli noktalarda eleştirilmiştir. Bunlar; iş tatmini tanımlaması, kullanılan metodoloji ve araştırmanın derinliğinin aşırı basitleştirilmesidir. Çünkü köklü yönetim uygulamalarında motivasyonel yönünün net bir şekilde iki grupta sınıflandırılması büyük itirazlara sebebiyet vermiştir (Allen & Gilmore, 1993, s. 103).

Maslow ve Herzberg'in teorileri arasındaki ilintiyi netleştirmek adına çokça bilinen, Şekil 1'de görölen ihtiyaçlar hiyerarşisi piramidine paralel olarak Herzberg'in motivasyon ve hijyen faktörleri piramit ile hiyerarşik sıraya dizilmiştir. Burada Maslow'un kuramında yer alan fizyolojik, güvenlik ve kısmen sevgi ve ait olma temel ihtiyaçlardır. Yani Herzberg'in kuramına göre hijyen faktörleri ifade etmektedir. Yani maaş ve çalışma koşulları, iş güvenliği, şirket politikası ve yönetim durumuna paralel gelmektedir. Aynı şekilde Maslow'un kuramında yer alan saygınlık ve değer, kendini gerçekleştirme ile kısmen sevgi ve aidiyet motivasyonel

ihtiyaçlara karşılık gelmektedir. Yani çalışanlar arası ilişkiler, teknik yeterlilik, kişisel yaşamın yanı sıra başarı, sorumluluk, itibar, iş tatmini ve terfi durumuna paralel gelmektedir.

Herzberg, işle motivasyon faktörlerini belgelemekle dolaylı olarak Maslow'un temel ihtiyaçlarının farklı özelliklerine dikkat çekmiştir. Hijyen faktörleri çalışma ortamıyla ilgilidir. Uygun bir çalışma ortamı, Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi teorisinde açıklandığı gibi, işçilere fizyolojik, güvenlik ve ait olma ihtiyaçlarını sağlar. Temel ihtiyaçları, yeterli güvenlik, aidiyet ve yoldaşlık duygusunu sunar (Kermally, 1999, s. 45). Öte yandan psikolojik, güvenlik ve sosyal ihtiyaçlar, karşılanmazlarsa memnuniyetsizlik yaratabilirler. Ancak memnuniyet sağlama noktasında da çok az bir etkileri vardır. Saygınlığın ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarının karşılanması ise daha pozitif ve daha uzun süreli bir memnuniyet hissi sağlamaktadır. Bu verilerin ışığında Herzberg'in yalnızca Maslow'daki ipucunu geliştirdiği söylenebilir; fizyolojik ihtiyaçlar, hiyerarşide 'daha yüksek' ihtiyaçlar için zayıf bir model sunmaktadır (Adair, 2011, s. 320).

Herzberg ve arkadaşlarının yaptıkları çalışma endüstride ve büyük organizasyonlarda yapılan uygulamaların en azından kısmen tatmini için bir araç olabileceği görüşünü teyit etmektedir. Aynı zamanda Maslow'un teorisini de destekleyen yapısı ile bir işin düşük seviyeli ihtiyaçları karşılamak için yeterli araçları sağlamaması durumunda memnuniyetsizliğin doğabileceğini ve içsel doyumun oluşamayacağını ifade etmiştir.

2.2. Çift faktör teorisinin iş hayatındaki yansıması

Herzberg ve arkadaşlarının teorisini pratikte çok sayıda firma uygulamış ve kuruluş performansında iyileştirme bildirmiştir. Bu noktada üç firmanın sonuçlarını özetlemek gerekirse: Texas Instruments, fazla mesai ücreti düşürülen çalışanları için "planla, yap, kontrol et" programı geliştirmiştir. Bu sırada sıkı denetim yerine serbest denetim anlayışını gütmüş ve şirketin verimliliğini artırmayı sağlamıştır. American Telephone and Telegraph'da, dokuz işçiye bir iş zenginleştirme programı uygulayarak bu işlerde çalışanların devir oranını ve performans kalitesini, iş miktarını ve müşteri hizmetlerini iyileştirmiştir. Imperial Chemical Industries (İngiltere), bir iş zenginleştirme programını kabul ederek yılda 200.000 \$'ın üstünde tasarruf edebildiğini açıklamıştır (Wren & Voich Jr., 1984, s. 457). Yani Çift Faktör Teorisi 'İş Zenginleştirme' politikasına katkıda bulunmuştur.

İş zenginleştirmesinin yaptığı şey, yaptığı iş için bir işçinin sorumluluğunu artırmak, böylece işteki ilgisini geliştirmektir (Kermally, 1999, s. 47). Bu kavram, çalışanları yetkilendirme kavramının gelişmesine katkıda bulunmuş, performans geliştirme konusunda etkinliği kanıtlanmış bir yöntemdir (Thompson, 2002, s. 130).

Belirli işleri zenginleştirmeye çalışırken, yönetim genellikle çalışanların mesleklerinde büyüme fırsatı vermek yerine çalışanların kişisel katkısını azaltmaktadır. Ancak iş yükü sadece işin anlamsızlığını büyütür. Bunun yerine etkili bir motivasyon için aşağıdaki unsurlara dikkat edilmesi gerekmektedir (Herzberg, 2003, s. 93):

- Hesap verebilirliği koruyarak bazı denetimleri kaldırma,
- Bireylerin kendi işleriyle ilgili hesap verebilirliklerini arttırma,
- Bir kişiye eksiksiz bir doğal çalışma alanı verme (modül, bölme, alan vb.),
- Çalışanlara faaliyetlerinde ilave yetkiler verilmesi,
- İş saygısının geliştirilmesi,
- Süpervizörlerden ziyade işçilerin kendilerine doğrudan periyodik raporlar hazırlama,
- Daha önce ele alınmayan yeni ve daha zorlu görevlerin tanıtılması,
- Bireylere spesifik veya uzmanlaşmış görev atama, onlara uzmanlaşmaları için fırsat verme.

Çalışanları motive etmek için sadece hijyenik faktörlere odaklanmak yeterli değildir. Çalışanlara sorumluluk, başarı ve kişisel büyüme fırsatları sunulmalı, insanların kendi kendini

gerçekleştirme ihtiyaçlarını gerçekleştirmelerine olanak tanınmalıdır. Öte yandan çalışanlarla anlamlı bir çalışma yapmak için işler yeniden tasarlanmalıdır. Çünkü güçlü büyüme ihtiyacı olan kişilerin işlerini zenginleştirmek motivasyonel anlamda son derece değerli katkılar sağlayacaktır. Can'a göre "Yapılan araştırmalar belirli ve iddialı amaçlara sahip olan ve bu amaçlara ulaşmada nasıl olduklarını geri bildirim yoluyla öğrenmek isteyen bireylerin daha iyi bir iş başarımı gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır" (1992, s. 285). Pek çok endüstriyel psikolog, gerçekten Herzberg'in Çift faktör teorisini çalışma hayatına taşıyarak başarılı olmuştur (Gardner, 1977, s. 197). Çalışanların işlerinden memnun olmalarının, işi sabote etmek gibi üretimi olumsuz etkileyen davranışları azaltacağı da açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bu olumsuz davranışlar arasında, görevi bilinçli olarak yavaş ve yanlış yapma, iş yerinde rahatsızlığa neden olmak için dedikodu ya da söylentiler çıkarma, kurum malına, ekipmanına veya mamullere bilinçli olarak zarar verme, kurum malını çalma, iş yerinde alkol veya uyuşturucu kullanma örnek olarak sayılabilir (Jandit, 2002, s. 124).

Çalışanların iş memnuniyetleri bağlamında görevlerin düzenlenmesi, çalışan motivasyonu üzerinde olumlu etkiler sağlamaktadır. Hizmet Sektörü çalışanlarının işlerindeki mutluluk düzeylerini ölçmek üzere yapılan bir ankette çalışanlara yaptıkları işten memnun olup olmadığı, diğer işler ile karşılaştırıldığında işlerinin ne derece önemli olduğu, işyerlerindeki mutluluk düzeyleri ve yaptıkları işin tatmin ediciliği üzerine sorular yöneltilmiş, genel olarak çalışanların işlerinden mutlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak aynı çalışanlara "Eğer başka bir işte çalışma şansınız olsaydı, şu anki işinizde çalışmaya devam eder miydiniz?" sorusu yöneltildiğinde verilen yanıtların yüzde 52,5'i farklı ve daha iyi bir işte çalışırdım, yüzde 29,1'i de benzer ve daha iyi bir işte çalışırdım yanıtı vermiştir. Çünkü hizmet sektöründe çalışanların işle ilgili karar verme yetkisi son derece sınırlı ya da tamamen başkasındadır (Jandit, 2002, s. 127). Bu sonuç çalışanların farklı beklentilerinin olduğu sinyalini vermektedir. Kurumsal sadakatlerine gölge düşüren bu beklentiler saptandığında ağırlıklı olarak insanlara özen ve sıcak duyguların gösterilmesi, iş ortamının özgür ve bağımsız bir şekilde sunulması, saygı faktörü gibi beklentilerin kişiye yön verdiği görülmektedir.

Bazı çalışmalar iyileştirme programlarının da çalışanların motivasyonlarını ve memnuniyetlerini olumlu etkilediğini savunmaktadır. Bu noktada çalışanların fiziksel olarak ya da mental alanlarda gelişimine destek olunması onları motive edebilmektedir. Zayıflama ya da sağlıklı yaşam sürmeleri için spor yapmalarını sağlama, sigara gibi bağımlılıklarından kurtulmalarına destek olma bunlara örnek olarak verilebilir (Can, 1992, s. 285). Kurum bu süreçte kolaylaştırıcı bir rol üstlenirken çalışan da kendisini yalnız hissetme duygusundan uzaklaşarak motivasyon sağlayabilmektedir.

Herzberg yönetimle ilgili farklı fikirlere sahiptir. Nitekim her kademedeki liderlerin altındaki çalışanların ihtiyaçlarının farkına varabileceğini savunmuştur. Başarı ve takdiri sağlamak için iyi liderliğin vazgeçilmez önemi üzerinde durmuş, sorumluluk delegasyonu ve zorlu görevlerin sağlanması için iyi bir denetime de izin vermiştir (Adair, 2011, s. 320).

3. *Şeytan Marka Giyer* filminin çift faktör teorisi bağlamında incelenmesi

Şeytan Marka Giyer şeklinde Türkçeye çevrilen 2006 yapımlı *Devil Wears Prada*, Lauren Weisberger'in 2003'te yayımlanan benzer isimdeki romanına dayanan bir komedi-drama filmidir. Aynı zamanda Oscar, Altın Küre gibi çeşitli ödüllere aday gösterilmiştir. Başrollerinde Meryl Streep, Anne Hathaway ve Emily Blunt gibi isimlerin yer aldığı filmin yapımcısı Wendy Finerman'dır ve David Frankel tarafından yönetilmiştir. Film, 2006 yılının en iyi 20 filmi arasında yer almış hem ABD'de hem de deniz aşırı ülkelerde gösterime girmiştir. Uluslararası yayınından 300 milyon doların üzerinde hasılat elde etmiştir.

Film ve kitap, *Runway* isimli bir dergide çalışarak kariyeri için önemli adım atmak isteyen Andrea'nın yöneticisi Miranda, iş arkadaşları ve ailesi ile yaşadıklarını anlatmaktadır. Çalışmamız kapsamında *Şeytan Marka Giyer* filminin ele alınmasındaki en önemli neden,

filmin Çift Faktör teorisinde belirtilen motivasyonel ve hijyen faktörlerini barındırması ve gerçek bir hikayeden uyarlanmış olmasıdır.

Hikayenin aslı medyada yer alan bilgilere göre Vogue Dergisi'nde geçmektedir (Barış, 2017). Filmde geçen dergi yöneticisi Miranda Priestly aslen Anna Wintour, Andrea Sachs ise kitabın da yazarı olan Lauren Weisberger'dir. Lauren tüm yaşadıklarını kitabında dile getirmiş, kitap filme uyarlandıktan sonra filmin galasına Wintour'u davet etmiştir. Wintour yüksek özgüveni ile filmin galasına gelişi ile dikkat çekmiş, farklı yorumlar almıştır. Film boyunca en çok kullanılan mekanlardan biri olan dergi ofisi dahi gerçek hayatta Lauren'in ofisine benzer bir şekilde tasarlanmıştır. Lauren'in film galası sonrasında ofis iç tasarımını dahi değiştirdiği söylenmektedir. Filmdeki birinci asistanın Emily Blunt'ın üstlendiği Emily karakteri ise gerçek hayatta Plum Skyes adlı yazar ve Wintour'ın eski asistanıdır. Filmdeki bazı sahnelerde görünen *Runway* kapakları da birebir *Vogue* kapaklarıyla aynıdır (Ayhan, 2015).

Filmi kısaca ele almak gerekirse; Film, *Runway* adlı ünlü moda dergisinin editörü Miranda Priestly'nin asistanı olma şansı yakalayan Andrea Sachs'ın yaşadıklarını anlatmaktadır. Filmde Andy olarak da hitap edilen Andrea aslında çok başarılı bir yazar olma hedefine sahiptir ve gazeteci olmak için New York'a gelmiştir. Asistan olarak dahi iyi bir dergide bir yıl kadar çalışmasının kendisine çok önemli kapılar açacağına inanmaktadır. Bu yüzden şans eseri yakalamış olduğu fırsatı değerlendirmek ister. Daha ilk günden itibaren başta yöneticisi olmak üzere dergi çalışanlarının hepsi onun gerek moda anlayışını gerekse de kilosunu hatta günlük yaşam şeklini iğneleyici bir üslupla yüzüne çarpar. Başardığı ya da yaptığı hiçbir iş karşılığında teşekkür dahi alamazken en küçük bir yanlışında "Bu işe sahip olmak için kaç milyon kız ölür, biliyor musun sen?", şeklinde karşılıklar alır. Sırf bu karşılıklar yüzünden dahi Miranda'nın akla hayale gelmeyen taleplerini karşılamak için canla başla çalışır. Bu talepler arasında çocukları için daha basılmamış Harry Potter kitabı istemek, fırtınalı bir günde uçak ayarlanması gibi şeylerin yanı sıra gecenin bir vakti bitmek bilmeyen şeyler dahi yer almaktadır. Aynı zamanda Andrea'nın iş yükü de sürekli artmaktadır. Miranda'nın talepleri, günün hep aynı saatine denk gelen görüşmeleri, yemek ihtiyaçları ve kahvelerinin ardından Andrea artık tükenme noktasına gelir (Ayhan, 2015). Tam o anda tekrar bu iş için kaç milyon kızın öleceği kendisine hatırlatılır ve derginin sanat yönetmeni ile işbirliğine giderek pozisyona olan bağlılığını göstermek için daha şık giyinmeye başlar. Bu tutumu hem çalışma arkadaşları hem de yöneticisi Miranda tarafından fark edilir ve Andrea zamanla performansı ile birinci asistan olan Emily'nin önüne geçer. Ayrıca kariyeri boyunca ona yardım etmeyi teklif eden cazip bir genç yazar Christian Thompson'la tanışır. Miranda'nın artan miktarda çağrısında zaman harcarken, üniversite arkadaşlarıyla ve bir şef olarak kariyer yolunda ilerleyen erkek arkadaşı Nate ile olan ilişkilerinde sorunlar ortaya çıkar.

Bir gün Andrea, Miranda'yı bir hayırseverlik gecesinde kurtarır ve Miranda, onu Emily yerine Paris'teki sonbahar moda şovlarına götürmeyi teklif ederek ödüllendirir. Andrea bu ayrıcalığı çalışma arkadaşı Emily'den almaya tereddüt eder ancak Miranda reddederse işini kaybedeceğini söylediikten sonra teklifi kabul etmek durumunda kalır ve çalışma arkadaşı ile de problem yaşamaya başlar. Andrea Paris seyahatinde Miranda'nın yerine *Runway* editörü Jacqueline Follet'in geçeceğini öğrenir ve bunu Miranda'ya aktarmak için elinden geleni yapar. Miranda Andrea'nın bu tutumu üzerine seyahat dönüşü Andrea'da kendisini gördüğünü söyler. Adrea ise finalde daha fazla bu görevi sürdürmek istemeyerek işi bırakır ve ilk günkü moda anlayışına geri döner. Aynı gün, Andrea, büyük bir New York yayın şirketi ile görüşme yapar ve çalışmaya kabul edilir. Editör, *Runway*'i Andrea'ya Miranda'nın nasıl referans olduğunu ve kendisini "en büyük hayal kırıklığı" olarak nitelendirdiği paylaşarak eğer kendisinin(editör) Andrea'yı tutmazsa "salak" olacağını söylediğini belirtir. Andrea bunun üzerine bir gün dergi çıkışına giderek Miranda'yı uzaktan görür ve gülümser ancak Miranda her zamanki tavrı ile onu görmezden gelir ve arabasına bindiğinde gülümsemesi ile film sona erer.

Herzberg'in Çift Faktör Teorisi bağlamında film ele alındığında, hijyen faktörler bakımından;

- **Maaş** – Dergide sunulan maaş yetersizdir ancak daha iyi bir maaş elde etmek için önemli bir basamak olduğu için bu faktör vardır.
- **İş güvenliği** – Çalışma ortamı gayet sık ve yerindedir bu nedenle bu faktörün de varlığından söz etmek mümkün olsa da çalışanın işini yapamaması durumunda işsiz kalabileceği durumu da bu faktörün olmayışını ifade etmektedir.
- **Kişisel yaşam** – Yönetim ve çalışma arkadaşlarının kişisel yaşama karşı bir saygısı bulunmamakta, önemli olan işin gerçekleşmesi olarak görülmektedir. Bu nedenle bu faktörün de olmadığını söylemek mümkün olsa da kişisel yaşama çok daha duyarlı bir işte çalışmak için de yine katlanılabilir niteliktedir.
- **Çalışma şartları** – Ortam bağlamında yeterli ancak esnek değildir.
- **Pozisyon** – “Bu işe sahip olmak için kaç milyon kız ölüyor” şeklinde söylemler pozisyon için son derece değerli algısı oluşturmaktadır. Hatta bu söylemin tüm çalışanlar için en büyük motivasyon faktörü olduğunu söylemek mümkündür.
- **İyi şirket politikası ve yönetimi** – İtibar anlamında son derece itibarlı bir kurumdur ancak yönetsel anlamda çalışanlara çok da fazla değer verildiğini söylemek mümkün değildir.
- **Çalışanlar arası iletişim** – Modaya uyum sağlayana kadar ötekileştirici olan iletişim şekli, modaya uyum sağladıktan sonra son derece değer veren bir iletişim şekline dönüşmüştür. Ancak çalışanlar arası rekabet her kurumda olabileceği kadar burada da vardır.
- **Yönetim ile iletişim** – Tüm çalışanlar yönetimin rızasını alabilmek adına son derece çaba göstermektedir. Ancak çalışanların yönetim ile iletişimi şeffaf değildir.
- **Astlarla olan iletişim** – Yönetimin başarıyı tetiklemiyor olması çalışanın kendisini değersiz hissetmesine sebebiyet vermektedir.
- **İyi teknik denetim** – En iyi denetim mekanizması medyadır. Medyadaki itibar dergi için kritik değer taşımaktadır.

Çift Faktör Teorisi'nin motivasyonel faktörleri bakımından;

- **Başarı** – Dergide başarı önemsenmiyor çünkü başarının olmaması durumunda zaten kişi kendisinin işsiz kalabileceğini görüyor. Başarı gösterilmesi halinde yönetimin tatmininin sağlandığı hissedilebiliyor.
- **Takdir** – Başarı unsurunda olduğu gibi takdirin de beklenmemesi gerekiyor çünkü çalışanların işlerini yapması zaten onların görevidir. Ancak çalışanların yaptıkları karşısında takdir görmüyor oluşları onları zaman zaman yılgınlığa sürüklemektedir.
- **Terfi** – Dergide terfi mümkündür ancak bu bir performans değerlendirme sistemine bağlanmamıştır. Bu nedenle çalışanlar arası kopukluk ve çekişmeye sebebiyet verici niteliktedir.
- **İş tatmini** – En büyük iş tatmini herkesin hayalini yaşadığı bir işe sahip olunmasıdır.
- **Sorumluluk** – Sorumluluklar çalışanlara verilmektedir ancak burada sorun bir çalışana çok fazla sorumluluk verilmesinden kaynaklanmaktadır.

Tüm faktörler bağlamında düşünüldüğünde Herzberg'in vurguladığı gibi eğer hijyen faktörler yani çalışma koşulları zayıfsa, bir ortam güvensizse veya zayıf bir gözetim ve tatminsizlik varsa çalışanda umutsuzluk düşük performansa yol açacaktır. Nitekim filmin önemli bir bölümünde bu hissedilmektedir ve Andrea tükenme noktasına gelerek vazgeçme/işten ayrılma noktasına sürüklenmektedir. Aynı şekilde motivasyonel faktörler yani başarı, ilerleme, iş ilgisi, tanıma ve sorumluluk duygusu gerçek motivasyonu sağlamaktadır.

Herzberg'e göre, motivasyonu sağlamak için önce hijyen faktörlerinin bulunması gerekmektedir (Kermally, 1999, s. 45). Filmde de görüldüğü gibi hijyen faktörlerinin yetersiz

olduğu bir kurumda çalışanların motivasyonel faktörleri almaya başlasa dahi uzun süreli bir iş motivasyonu sağlaması mümkün değildir.

4. Tartışma ve sonuç

Kurumların en değerli kaynaklarından biri insan kaynağıdır. Bu kaynağın yönetimi, iş başarısının artırılması, motivasyonel tetikleyicilerinin saptanması kaynağa sahip olmak kadar değerlidir. Aksi takdirde insan kaynağı kurumsal sadakatini korumayarak edindiği tüm tecrübeyi farklı bir kurumda değerlendirmek üzere kurumdan ayrılma kararı alabileceği gibi kişinin yapısı ile de ilintili olarak kurum hakkında olumsuz dedikoduların çıkması ile itibarının zedelenmesine kadar ağır sonuçlarla karşılaşılmasına sebebiyet verebilir.

İyi ve başarılı bir yönetim bulunduğu sektördeki ve dünyadaki gelişmeleri sektörel varlığını korumak adına nasıl yakından takip ediyorsa insan kaynağını da o derece hatta ondan daha yakın bir duruşla takip etmelidir. Çünkü kurumun nihai hedeflere ulaşması noktasında asıl taşıyıcılar çalışanlardır. Çalışanların motivasyonlarının olmayışı, kurumların hedefe gittikleri bu yolda kalmalarına neden olabilir.

Motivasyonun özü bireyleri harekete yöneltten motivlerdir ve bunun da özünde yine bireylerin ihtiyaçları yer almaktadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde belirttiği gibi fizyolojik, güvenlik, mensubiyet, sevgi, saygı, aidiyet ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçları, bireyin günlük yaşamı için temel ihtiyaç hiyerarşisini oluşturmaktadır. Ancak bu ihtiyaçlar iş hayatı söz konusu olduğunda biraz daha farklılaşmakta ve Herzberg'in Çift Faktör Teorisi'nde olduğu gibi yerini maaş, iş güvenliği, çalışma ortamının yeterliliği, iyi bir örgütsel yönetim, astlarla iyi ilişkiler, iyi bir teknik denetim, yönetimin vizyon genişliğinin yanı sıra başarı, takdir, terfi, iş tatmini ve sorumluluk unsurlarına bırakmaktadır.

Herzberg tarafından hijyen ve motivasyonel faktörler olarak gruplanan bu unsurlar yönetimin başarısı için önem arz etmektedir. Çünkü bu faktörler içerisinde çalışanları motive ederek memnuniyetini etkileyen ancak performansın artırılması noktasında etkiye sahip olmayan unsurlar da yer almaktadır. Yönetimin söz konusu unsurların ayrıştırılması noktasında kesin bir tutum sergileyememesi durumunda da başarı elde etme imkanından söz etmek pek de kolay olmayacaktır.

Herzberg, başarı, takdir, terfi, iş tatmini ve sorumluluk unsurlarını motivasyon faktörleri olarak gruplamaktadır. Bu motivasyon faktörlerinin olması ya da olmaması durumunda çalışanların iş motivasyonu etkilenmektedir. Bunun da onları zor görevlere katılım, becerileri tamamen kullanma, otokontrol sağlama noktasında etkileri bulunmaktadır. Aslında motivasyon faktörleri bir işin özünde bulunmaktadır ve bu faktörlerin varlığı, çalışanlarda inisiyatif yaratma eğiliminde olup, onları kişisel ve örgütsel etkinlik seviyesine yükseltir.

Herzberg tarafından maaş, iş güvenliği, kişisel yaşam ile iş yaşamı dengesi, çalışma şartları, pozisyon, iyi şirket politikası ve yönetimi, çalışanlar arası iletişim, yönetim ile iletişim, astlarla olan iletişim ve iyi teknik denetim hijyen faktörleri olarak değerlendirilmektedir. Bu faktörler ise çalışma hayatında zaten olması gereken unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Yani bütün bu faktörler, işin kendisinden başka organik iklimin bir parçasıdır. Olması motivasyonel bir katkı sağlamasa dahi bunların varlıkları insanların çalışmayı tercih etmesi için yeterlidir ancak olmaması kişinin işten ayrılmasına dahi sebep olabilir. Ayrıca bu faktörlerin olması çalışanlar için keyifli bir çalışma ortamı, kurumsal sadakat, kurumun savunuculuğunu üstlenme gibi getirileri de sağlamaktadır.

İhtiyaçların belirlenmesi ve giderilmesi noktasında yönetime düşen oldukça önemli görevlerin yanı sıra çalışanlara da düşen görevler bulunmaktadır. Çünkü aslında her çalışan ihtiyaçlarının farklıdır ancak kendi kişilik yapıları ve çevre baskıları gibi etmenler nedeniyle bu ihtiyaçlarını dile getiremeyebilmektedir. Burada çalışanlar da yöneticilerine karşı şeffaf bir tutum sergileme eğilimi göstererek yöneticilerinin göremediklerini görmelerini sağlamalıdır. Ancak yöneticiler de bu çalışanlarına karşı görmezden gelme metodunu kesinlikle

kullanmamalı onların ihtiyaçlarına ne ölçüde destek olabileceğini şeffaflık ilkesi ve nedenleri ile birlikte paylaşmalıdır. Aksi durumda çalışan bir sonraki ihtiyacını dile getirmek yerine dedikodu yayarak şirket iç huzurunu bozma eğilimi dahi gösterebilir.

Herzberg'in teorisinin gerçek hayattaki yansımalarını esasen belirli bir kurum çalışanlarına yapılacak anket ya da derinlemesine görüşme gibi araştırma teknikleri ile incelemek teorisinin etkinliğinin ve geçerliliğinin sorgulanması noktasında oldukça faydalı olacaktır. Ancak bu gibi bir çalışmanın katılımcıların olası cevapları ile kurumun itibarını tehlikeye düşürmesi gibi riskler barındırması nedeni ile akademik anlamda belirli bir kurumda uygulanması oldukça zordur. Öte yandan pek çok kurumunun özellikle insan kaynakları ve kurumsal iletişim departmanları tarafından Herzberg'in teorisi ve detayları belirtilmeksizin neredeyse tüm hijyen ve motivasyonel faktörlere ilişkin çalışan değerlendirmeleri alınarak ölçümler yapılmaktadır. Araştırma sürecinde bu gibi sınırlılıkların olması nedeni ile çalışmamız kapsamında doğrudan gerçek dünyanın silueti niteliği taşıyabilecek bir film incelemesi yapılmıştır.

Filmler ya da kitaplar kurgusal içerikler barındırabileceği gibi kimi zaman gerçek bir hikâyeyi de yansıtabilmektedir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Şeytan Marka Giyer filmi de bu noktada Herzberg'in teorisine ayna tutması bakımından değerlidir. Herzberg'in teorisinde de belirttiği gibi filmde de hijyen faktörlerin olmaması durumunda çalışanın iş sürekliliğini sağlamak mümkün değildir. Aynı zamanda motivasyon faktörlerinin olması da kişinin iş sürekliliğinin ötesinde performansını ve bireysel tatminini sağlayıcı niteliktedir. Nitekim filmin sonuna doğru ana karakter Andrea terfi, takdir, başarı ve iş tatmini noktasında bütün motivasyonel teşviki yöneticisi Miranda'dan almıştır. Ancak ağır çalışma şartları, kişisel yaşamının kalmayışı, diğer çalışanlar ile ilişkilerindeki sorunlar gibi hijyen faktörlerin olmayışı onu bu hijyen faktörlerin olduğu bir kuruma doğru sürüklemiştir.

Unutulmamalıdır ki motivasyonel faktörler tüm bireyler için ortak değildir. Bireysel farklılıklar, kültürel çevre, eğitim, toplumsal roller, değerler gibi pek çok unsur bireyi neyin motive edeceğini şekillendirmektedir. Bu noktada Herzberg'in en büyük yanılması belki de tüm bireyleri bir tutması ve sadece iki faktör grubu üzerinden değerlendirmesidir. Nitekim çalışmamızda belirttiğimiz iki farklı ülkedeki motivasyonel unsurların farklılığı bize bu yanılmayı göstermiştir. Bu kendisinin çalışmasını yürüttüğü dönemin eğilimleri ile ilintili olabileceği gibi sadece iki farklı meslek grubu üzerinde araştırmalar yapması ile de ilintili olabilir.

Bazı işlerin yapısı gereği daha motive edici, yaratıcılık, hayal gücü, yüksek enerji ortamı gibi sağlayıcıları olurken bazı işler de rutine bağlı bir yapıda, kişiye artı bir değer sağlamayan nitelikte olabilir. Burada sorumluluk yine yöneticiye düşmekte, tekdüze olan çalışma şekline de renk katma yolunda stratejik düşünce hatta danışmanlık desteği yoluna gitmesi gerekmektedir. Bunu başaramasa da yöneticinin bu tutumda olması dahi pozisyonu gereği iş motivasyonu sağlayamayan kimselerin kuruma karşı bakış açısını değiştirebilecektir.

Kaynakça

- Adair, J. (2011). *The John Adair lexicon of leadership: The definitive guide to leadership skills and knowledge*. UK: Kogan Page.
- Allen, W. & Gilmore, H. L. (1993). *What managers do*. USA: Amacom.
- Andersen, N., Murphy, T. & Börsch, A. (2016, 25 Ocak). Nothing for money: A behavioral perspective on innovation and motivation. *Deloitte Review*, 18. Erişim adresi: <https://www2.deloitte.com/insights/us/en/deloitte-review/issue-18/cultivating-innovation-at-work.html>
- Anık, C. (2000). *Siyasal ikna*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aydın, İ. H. & Değirmenci, C. H. (2016). *Öfke kontrolü ve motivasyon*. İstanbul: Girdap Kitap.

- Ayhan, A. (t.y.). Şeytan marka giyer. Erişim adresi (8 Aralık 2017): <https://www.kitapcafe.com/seytan-marka-giyer.html>
- Barış, A. (2013, 29 Haziran). Şeytan geri dönüyor. *Hürriyet Kelebek*. Erişim adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/seytan-geri-donuyor-23612078>
- Buscaglia, L. (1987). *Kişilik - Tümüyle insan olabilme sanatı* (N. Ebcioğlu, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.
- Büyük Larousse* (1986). İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları.
- Can, H. (1992). *Organizasyon ve yönetim*. Ankara: Adım Yayıncılık.
- Cüceloğlu, D. (1993). *İnsan ve davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2002). *Keşkesiz bir yaşam için iletişim donanımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çam, Ö. (2013). *Stressiz*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Doruk, E. K. (2015). *İknanın sosyal psikolojisi - Temel kavramlar ve kuramlarıyla*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Gardner, G. (1977). Is there a valid test of Herzberg's two factor theory? (S. Clarke, Dü.). *Occupational and Organizational Psychology*, 50(3), 197-204.
- Harmancı, E. (2008). *F şıkkı var mı?*. İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- Harvard Business Essentials (2008). *Yöneticinin el kitabı - Bir yöneticinin kazanmak zorunda olduğu 13 beceri* (Ü. Şensoy, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herzberg, F. (2003). One more time: How do you motivate employees. *Harvard Business Review Press*, 81(1), 87-106.
- İnceoğlu, M. (2011). *Tutum algı iletişim*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Jandit, F. E. (2002). *Yönetim sorunlarına etkili çözümler* (L. Akın, & D. G. Vedat, Çev.). İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Kalender, A. (2000). *Siyasal iletişim: Seçmenler ve ikna stratejileri*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Kermally, S. (1999). *Gurus on people management*. New Delhi: Viva Books Private Limited.
- O'Neill, H. (2016). *İstekli olmanın gücü ve başarının kaynağı motivasyon*. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları.
- Püsküllüoğlu, A. (2012). *Öz Türkçe sözlük*. İstanbul: Arkadaş Yayıncılık.
- Rosenberg, M. (2017). *Şiddetsiz iletişim - Bir yaşam dili*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şimşek, Ş. M. (2002). *Yönetim ve organizasyon*. Konya: Günay Ofset.
- Thompson, B. L. (2002). *Yeni yöneticinin el kitabı - Yönetim fonksiyonları*. (V. G. Diker, Çev.) İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Varol, M. (1993). *Halkla ilişkiler açısından örgüt sosyolojisine giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını.
- Wren, D. A. & Voich Jr, D. (1984). *Management – process structure and behaviour*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Yıldırım, H. (2011). Personel güçlendirme - empowerment: Çağdaş bir yönetim yaklaşımı (İ. Bakan, Der.), *Çağdaş yönetim yaklaşımları - İlkeler, kavramlar ve yaklaşımclar* (s. 93-111) içinde. İstanbul: Beta Yayınları.

Egemenlik ve gözetimin çağdaş biçimleri: Total kurum, disiplinci iktidar ve kamp

Mehmet Bayır*

Öz

Modern toplumda egemenlik ve gözetimin yerleşik ve kurumsallaşmış biçimleri mevcuttur. E. Goffman, M. Foucault ve G. Agamben gibi düşünürler bu olgulara ışık tutmak için önemli kuramsal yaklaşımlar ve kavramsal araçlar geliştirmişlerdir. Total kurumlar, iktidar ilişkileri ve kamp, egemenlik ve gözetimin modern biçimlerini açıklamada merkezi önem verilen çok önemli kavramlardır. Bu tür çözümler psikiyatri kurumları, okullar, mülteci kampları, hastaneler, huzurevleri ve cezaevleri gibi mekanların üzerinde durmaktadır. Günümüzde total kurumlar, disiplinler arası bir yaklaşımla "kapatılma" ortak paydasında ele alınmaktadır. Goffman, total kurumları bellek ve benlik yitim mekanları olarak ele alır. Kapatılan bireyin benliği soyularak yeni bir benlik giydirilmekte, toplumsal yaşamda oluşturduğu kimlik seti yıkılarak yeni bir kimlik inşa edilmektedir. Foucault, hukuksal iktidarın yerini disiplinci ve düzenleyici iktidara bıraktığını söyler. Foucault'ya göre iktidar, ilişkiler ağının içinde yani her yerdedir. Agamben'in çalışmalarında kamp, istisna halinin zamanla kural haline geldiği mekândır. Kamp hukukun askıya alındığı yasadışı bir yasa uzamıdır. Bu çalışmada, farklı kapatılma mekânları olarak "total kurum", "disipliner kurum" ve "kamp"lar, kapatılma mekânlarının kavramsal araçları olarak analiz edilmekte ve bu kavramsallaştırma araçlarının süreçsel gelişimine değinilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kapatılma, total kurum, disipliner kurum, kamp, kimlik, benlik, biyo-iktidar

The contemporary forms of domination and surveillance: Total institution, disciplinary power and camp

Abstract

In the modern society, there are established and institutionalized forms of domination and surveillance. The thinkers such as E. Goffman, M. Foucault ve G. Agamben developed important theoretical approaches and conceptual tools in order to shed light on these phenomena. Oppression practices through total institutions, power relations and camp are very important concepts that are given a central importance in explaining the modern forms of domination and surveillance. Such analyses focus on such places as psychiatric institutions, schools, refugee camps, nursing homes and prisons. Today, total institutions are taken into consideration in an interdisciplinary framework under the common denominator of "confinement". Goffman treats the total institutions as spaces of the self and the loss of the self. The self-being of the confined individual is stripped and a new self is dressed, and the identity set formed in social life is destroyed and a new identity is constructed. Foucault says that legal power has been replaced by disciplinary and regulatory power. According to Foucault, power is everywhere within the network of relationships. The camp which is highlighted in Agamben's works is a place where the exceptions become rules over time. The camp is an illegitimate law space where the law is suspended. In this study, "total institution", "disciplinary institution" and "camp" are analyzed as conceptualization tools of confinement, and the process of these conceptual tools is mentioned.

Keywords: Confinement, total institution, disciplinary institution, camp, identity, self, bio-power

Giriş

Modern toplumu kuşatan gelişmiş yapıların ve kurumların tahakkümü ve baskısı altında kalan bireylerin, bu yapı ve kurumlardan bağımsız pratikler geliştirebilmeleri son derece güçtür.

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, E-posta: mbay14@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4825-3819

Dolayısıyla kurum ile birey arasındaki ilişki asimetrik bir ilişkidir. Kurumlar kendi amaçlarını ve kurallarını bireyin amaçlarının ve hedeflerinin üzerinde ve önünde tutarlar. Kurumlar kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda, gün geçtikçe bireyin bağımsız pratiklerini gerçekleştirecekleri alanları daraltarak total bir nitelik kazanmaktadırlar. Total kurumlar, bireyden önde gördüğü amaçlarını gerçekleştirebilmek için, önce bireyi kendi amaçlarının kutsallığına ve gerekliliğine inandıracak biçimde ikna ve eğitim süreçlerinden geçirerek, bireyi kullanışlı, öncelikli ve disiplinli bir araç haline getirmektedirler. Bireyler gündelik yaşamlarında kurumların amaçları ve hedefleri doğrultusunda sürekli çalışmakta ve kendi varlıklarını neredeyse unuttur hale gelmektedir. İnsanı biçimlendiren, disipline eden iktidar ilişkileri, yaşamın her alanına nüfuz etmiş ve bireyi adeta bir “demir kafes”e hapsedmiştir.

Modern toplumu tanımlayan şey, maksimum etkinlik ve verimlilik odaklı karmaşık, akılcı ve sistematik ilişki ağları gelişmiş bürokratik yapılardır. Bu yapılar, toplumun iş ve işlemlerini yürütmek maksadıyla kurulan okul, hastane, hapishane, fabrika, işletme vd. kurumlar aracılığıyla kendini gösterir. Bu yapılarda hâkim olan prosedürel işleyiş katı kuralcılık, rasyonellik, nesnellik, biçimsellik, yasallık, disiplin ve önceden tanımlanmış görev ve sorumluluk mekanizmalarıdır. Birey faktörünün çoğunlukla göz ardı edildiği bu yapılarda keyfiliğe, rastlantısallığa ve tesadüfiliğe asla yer verilmez. Birey bu örgütler dünyasında doğmakta ve yaşamını bu örgütler aracılığıyla sürdürmektedir. Bireyin içine doğduğu bu yapılar, gün geçtikçe güçlerini, etkinliklerini arttırmakta ve total bir anlayışla yayılarak yaygınlaşmaktadırlar (Aytaç, 2005: 320). Total kurumların her geçen gün alan genişletmesi aynı zamanda bireysel alanı daraltması anlamına gelmektedir.

Schumpeter’in (1974, s. 141) kapitalist ekonomik sistemin tanımlayıcı bir niteliği olarak gördüğü “yaratıcı yıkım”ın en temelde modernliğin temel bir karakteristiği olduğu söylenebilir. Ancak bunu, bireylerin yaratıcı bir rolü olarak değil, iktidarın onlar için uygun gördüğü düşünce ve eylem kalıplarına uymalarının bir sonucu olarak görmek mümkündür. Modern iktidar, bireylerin günlük yaşamına dahil olup müdahale eden ve onu biçimlendiren bir niteliktedir. İktidar sadece dışarıdan gelen bir dayatma biçiminde değil, dünyayı oluşturan unsurları yeniden anlaşılması sınıflandırılması ve yorumlanması biçiminde, gündelik pratiğin daima içinde bulunmaktadır. Bu süreçte kategorize edici ve indirgeyici bir rol oynayan kurumsal pratikler son derece önemlidir. Kurumların daima bireyleri şekillendirme gücü vardır. Kurumlar geçmişten bugüne insan eylemi ile tekrar tekrar dönüştürülmek suretiyle varlıklarını sürdürürler. Dolayısıyla onlar alışkanlık haline gelmiş pratiklerdir (Saygılı, 2004, s. 177). Modern kurumlar, birey ve toplum açısından, kontrol eden, gözetleyen, kamusal bir gözün denetimi altında olduklarını hissettiren bir işlev görürler. Böylece gelişen panoptik toplum, bireylerde “şizoid” belirtileri (Guntrip, 2003, s. 12) ortaya çıkararak, bireyin yaşamını bölünmüş ve süresiz bir gözaltı cenderesi içinde tutar. (Bayhan, 2013, s. 117). Bu örgütsel karmaşa, kopukluk, kapatılmışlık temassızlık, yabancılaşma, her şeyin boş, anlamsız ve gerçek dışı gelmesi biçiminde “şizoid” eğilimlerin artmasına neden olur (Suğur ve Baran, 2013, s. 91). Şizoid eğilimlerin yaygınlaşması, tercih edilmiş sürekli bir yalnızlık ve sosyal ilişkisizliğe neden olur ve gündelik yaşamın anlamsız bir karmaşa içinde yaşanmasını beraberinde getirir.

Kurumsal ve yapısal denetim çoğu zaman görünmez bir biçimde kendini gösterir. Bireyler kendileri üzerinde egemen olan iktidar biçimlerinin taşıyıcıları olarak rol oynarlar. Bu açıdan, moda, spor endüstrileri, kamuoyu, okul kurumsal vb. yerleşik pratikler vasıtasıyla birey bedenleri ve davranışları denetimsel süreçlerin parçası haline getirir (Bayhan, 2013, s. 118). Gündelik yaşam içinde varlığını sürdüren iktidar, “benliklerin ve bedenlerin normleştirilmesinde ve uysallaştırılmasında hayati bir rol oynayan disiplinsel ve düzenleyici söylemler ve pratikler” vasıtasıyla hayat bulur ve bu süreç içinde “benlik teknolojileri, normleşmeyi, benliği sadece dışarıdan oluşturarak değil, benliği, bedeni ve davranışı içeriden de oluşturarak yani özneleştirdiklerini, bilinmesi ve yapılması gerekenler hakkında eğiterek ve bunları onlara benimseterek ve yaşatarak sağlar” (Hülür, 2009b, s. 450). Bu açıdan iktidar

araçlarıyla birey ve toplum üzerinde kurulan tahakküm, doğrudan fiziksel baskı biçiminde tezahür etmez. Bu daha çok iktidarın sunduğu seçenekler evreniyle, birey ve toplumun tercihlerini manipüle etmesi biçiminde kendini gösterir. Simgesel bir şiddetin baskısı altında birey, içselleştirilmeyen tercihler ve seçimlerde bulunmak zorunda kalır.

İktidarın, devletle özdeşleştirilmesi ve merkezinde hükümetin bulunduğu düşünülmesi modern iktidar teorilerinin genel bir eğilimidir. Bu tür bir yaklaşım, iktidar koltuğu imgesinin egemen olmasına yol açmış ve iktidarın zihinlerde canlı bir varlık olarak yer edinmesini sağlamıştır. Bu yaşayan imge üzerine, edebiyat, bilim ve felsefe alanında birçok tasvirler geliştirilmiş ve çözümlenmeler yapılmıştır. Bu anlamda devleti iktidarın merkezine yerleştiren birbirine karşıt iki yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan biri devletin dayatmacı ve baskılayıcı niteliğini ön plana çıkaran yaklaşımdır. Bu anlamda, modern iktidarla ilgili ilk eserlerden birinde Thomas Hobbes, *Leviathan*'a benzeterek, modern devletin insanlar üzerindeki egemen rolünü vurgulamıştır. Diğer taraftan liberal iktidar anlayışının en önemli öncülerinden biri olan John Locke' da iktidarı devletle özdeşleştirmiş ve onu vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlayan, sözleşmeyle kabul edilmiş bir otorite olarak görmüştür. Foucault, iktidar konusundaki bu egemen düşünce biçimlerine katılmaz ve iktidarın merkezine devleti yerleştiren görüşe şiddetle karşı çıkar. Ona göre iktidarın merkezlessiz ve öznesiz nitelikleri önemlidir ve iktidar mikro-iktidar pratikleriyle varlığını sürdürmektedir. Foucault, iktidarı baş aşağı çevirerek, iktidarın yukarıdan değil alttan geldiğini söyler (Akay, 2000, s. 13). Bu tür bir "iktidar, mikro düzeyde, düşünce ve eylemin anlık süregidişi üzerinde etkindir; niyetten ve amaçtan bağımsızdır, sahibi yoktur; en alt düzeyden, tabandan yayılır, kendi mekanizmalarıyla bilgi üretir ve denetim kurar" (Hülür, 2008, s. 152). *Büyük Kapatılma* adlı kitabında, Descartes'ın meditasyonda bulunan ve konuşan öznenin deli olamayacağını ileri sürdüğü önermesiyle başlayan Michel Foucault'ya (2011, s. 39) göre Rönesans'ın sesini kısmadığı delilik, klasik çağda sessizliğe mahkûm edilmiştir. *Büyük kapatılma*, sadece aklın, akılsızlığı dışlaması değil aynı zamanda toplumsal yaşamda akıllı gibi duranlarla akıldışı gibi duranların ayrışması, bölünmesi anlamına geliyordu (Akay, 2014, s. 5). İktidar sahipliğinin ülke sahipliğiyle, iktidarın kullanılma biçiminin kralın şahsıyla ve gücüyle olan ilgisi artık geçerliliğini yitirmiştir. Kralın hükmi şahsiyetinde temerküz eden iktidarın, yapısal güç odaklarına evrilmesi, iktidarın etkisini azaltmamış aksine artarak ve çeşitlenerek büyümüştür.

İktidar ilişkileri bağlamında tanımlanan, tahakküm, uysallaştırma, ehlileştirme ve benliği soyma amacı güden total kurumlar, günümüzde "psikiyatri kurumları, eğitim kurumları, sığınmacı/mülteci kampları, huzurevleri, kışlalar, esir kampları, hapishaneler" gibi çok çeşitli mekân ve kurumlarda kendini göstermektedir. Günümüzde total kurumlar, disiplinler arası bir yaklaşımla "kapatılma" ortak paydasında ele alınmaktadır. Böylece kapatılma mekânları gün geçtikçe yaygınlaşmakta ve çeşitlenmektedir (Fırat, 2014, s. 11).

Göremediğimiz, niteliğini dahi anlayamadığımız soyut birçok aygıt ve kurumsal ağların kontrolü altında olan birey, özel yaşamı da dahil, sınırlı/sorumlu bir yaşama mecbur ve mahkûm bırakılmaktadır. Pek çok sosyal bilimci bu yüzden, modern toplumu örgüt tamlayanı ile birlikte tanımlamaktadır. Örneğin; sosyal bilimciler modern toplumu tanımlarken "hapishane", "hastane", "tımarhane", "kışla", "McDonald's", "Kamp" vb. metaforları kavramsal araç olarak sıkça kullanılmaktadır. Aynı şekilde örgütsel baskıların yarattığı toplumsal patolojileri açıklarken, "demir kafes" (Weber), "yaşam dünyasının sömürgeleştirilmesi" (Habermas), "panoptikon" ve "disipliner kurumlar" (Foucault), "total kurumlar" (Goffman), "kamp" (Agamben) vb. kavramlara sıkça başvurmaktadır. Bu bakımdan, sadece kurum içindekilere değil, tüm toplum için bir kurumsal baskı ve tehdit söz konusudur (Bayhan, 2013, s. 118). Birey etkinlikleriyle oluşan yapıların, kendisini meydana getiren üyelerin varlığından ayrı ve bağımsız hedef ve amaçları vardır. Hukuki açıdan tek bir kişi gibi kabul edilen ve tüzel kişilik olarak varlık kazanan vakıflar, dernekler, şirketler gibi yapılar söz konusudur. Bireysel ve toplumsal bir girişimin ürünü olan bu yapılar, zamanla kendisini oluşturan bireyleri denetim altına alarak bir

“juggernaut”a da dönüşebilmektedir. Cezanın şahsiliği temel ilkesi gereğince tüzel kişilikler için ceza yaptırımına başvurulamadığından güvenlik tedbiri niteliğinde yaptırımlar söz konusudur.

1.Total kurumlar

Erwing Goffman psikiyatrik bir hastanede gerçekleştirdiği araştırmasını *Timarhaneler* (2015) adlı eserinde ele alarak, hastanede yaptığı gözlemlerden hareketle ortaya koyduğu “total kurum” kavramsallaştırmasıyla, farklı kapatılma mekânlarını ortak bir kavram çerçevesinde incelemeyi mümkün kılan kuramsal bir yaklaşım geliştirmiştir. Mikro sosyolojik bir yaklaşımla kapatılma mekânlarını ele alan Goffman, bu kurumların işlevini, uygulamalarını, bu uygulamaların kapatılanlar üzerinde yol açtığı etkileri ve kapatılanların zamanla geliştirmiş oldukları kapatılma mekânlarına uyum sürecini ele almıştır. 1970’li yıllarda Michel Foucault’nun geliştirdiği teori, total kurumları konu alan Goffman’ın çalışmasına yeni bir ivme kazandırır. Kapatılma mekânlarını konu alan araştırmalar, artık kurumlar yerine bunları doğuran, örgütleyen ve mevcudiyetlerini meşrulaştıran toplumsal yaşam üzerine odaklanmaya başlar. Foucault, *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi* (2000) adlı yapıtında 17. yüzyılda Avrupa’da gerçekleşen önemli bir değişime dikkat çeker. 1656 yılında Paris’te inşa edilen genel hastanede 1662 yılına gelindiğinde, Paris nüfusunun %1’i kapatılmıştır. Foucault bu olayı “büyük kapatılma” olarak adlandırır. Foucault, *Kliniğin Doğuşu* (2006) adlı yapıtında da benzer biçimde bir kapatılma mekânı olarak hastane kurumunun ortaya çıkışını ele alır (Fırat, 2014, s. 13).

Erving Goffman *Timarhaneler* (2015) adlı yapıtının giriş kısmında amacını şöyle açıklar: “Hastaneye kapatılmış bir kişinin toplumsal dünyası hakkında, onun bu dünyayı özne olarak deneyimlediği haliyle bilgi edinmeye çalışmaktı” (Goffman, 2015, s. 7). Akıl hastanesi Goffman için bir “total kurum”dur. Total kurumlar, toplumsal yaşamın genelinden oldukça uzun bir süre için koparılmış benzer durumdaki çok sayıda bireyin içinde yaşadığı, katı resmi kuralların ve düzenlemelerin hüküm sürdüğü mekanlardır. Goffman, total kurumları beş kategoriye ayırır. Bu kategoriler, zararsız/muhtaç ve zararlı/tehlikeli bireylere yönelik bakım, koruma/korunma, ıslah etme amaçlı kurulmuş olanlar ve varoluşsal nedenlerini meşru amaçlarla açıklayan okul, kışla gibi total kurumlardan oluşmaktadır. Goffman, yaptığı sınıflandırmayı analitik bir çözümleme için yeterli ve kapsamlı bulmaz ancak yine de somut bir başlangıç ve dayanak noktası olarak totolojiye düşmeden kullanılabilir nitelikte olduklarını öne sürer. Total kurumlarda ortak hiçbir özelliğe rastlanmaz fakat Goffman, kategoriler altında tanımlanan her kurumun ortak özellikler ailesinden fazlasıyla ortak öge içerdiğini söyler. Goffman’a göre, total kurumların ayırt edici vasfı; modern toplumsal yaşam içinde bireyin, bir plan olmaksızın farklı yerlerde, farklı kişilerle, farklı otoriteler altında gerçekleştirdiği uyuma, eğlenme ve çalışma pratiklerinin, total kurumlar için söz konusu olmaması bu sınır ve ayırımın, silikleşmesi, belirsizleşmesi ve hatta ortadan kalkmasıdır (Goffman, 2015, s. 16-18). Total kurumlar için tanımlayıcı bir şema yapmak epey güç olsa da ortak özellikler şemasının bu konuda kullanışlı bir çerçeve sunduğunu söyleyebiliriz. Bu şema ortak özellikler kümesine odaklanmamızı mümkün kılar. Total kurumların ortak özellikler taşıması, amaç ve hedeflerinin ortak olmasındandır.

Foucault, yerel ve marjinal bir sorun olarak gördüğü hapishanelerin sarsıcı etkilerine dikkat çeker. Ceza sistemi, iktidarın en açık şekilde kendisini gösterme biçimidir. Birini hapse atmak haklarından ve özgürlüklerinden yoksun bırakmak, iktidarın en ölçsüz tezahürleridir. Foucault, hapishaneleri iktidarın en açık şekilde, maskesiz bir biçimde kendini gösterdiği mekânlar olarak betimler. İktidar, cezalandırmakta kendini öylesine haklı ve meşru görür ki, bunu yaparken kendini maskeleyemeye ve gizlemeye ihtiyaç duymaz. İktidar, maskeleyemeye ihtiyaç duymadığı zorba yüzünü hayasızca sergiler, ancak büyüleyici bir biçimde bu yüz saf ve temiz görünümlüdür. İktidarın bu zorbalığı, iyiliğin kötülük karşısında ya da düzenin düzensizlik üzerindeki katı tahakkümü olarak tezahür eder (Foucault, 2011b, s. 34-35). İktidar, dışarıda olanlara da Bourdieu’nun kavramsallaştırmasıyla “simgesel şiddet”i kitle iletişim araçları yoluyla ve daha inceltmiş tekniklerle uygulamaktadır.

Total kuruma yerleşik bir kültürle dahil olan birey, içeride kurumun özgün kültürüyle bir etkileşime girdiği andan itibaren içerideki kalış süresine bağlı olarak dış dünyayla olan bağı kopmakta ve kendi dünyasının yerleşik kültürünün yerine, kurum kültürü ikame edilmektedir. Kişi için, içeride olmak ile dışarıda olmak arasındaki ayrım belirsizleşir. Total kurumlar, bireyin yerleşik kültürü ile kurum kültürü arasında yarattıkları gerilimi stratejik bir araç olarak kullanırlar. Kişinin sabit toplumsal düzenlemelerle dışarıda inşa ettiği benlik dünyası, içeride alçaltma, aşağılama ve küçük düşürülme süreçlerine sistematik olarak maruz kalır. Kişinin benliğini zayıflatma süreçleri total kurumlarda oldukça standartlaştırılmış düzenlemeler içerir. İçerisi ile dışarı arasındaki örülü kalın duvarlar, benlik eksiltilmesinin ilk bariyerleri işlevini görür. Bu bariyerler, kapatılan kişiye dışarıda sahip olduğu toplumsal rollerin dışarıda kaldığını hatırlatan utanç duvarları gibidir (Goffman, 2015, s. 25-28). “Dışarıda” inşa edilen benlik kavrayışı sistematik aşağılamaya maruz kalırken, maddi/manevi varlığının dokunulmazlığı bozulurken, kişisel vitrininin bir parçası olan ve kimlik setini oluşturan kişisel eşyalar bireyin elinden alınıp “çırılçıplak” bırakılırken, yerine ikame edilen şeyler kurumun tek tip eşyaları, kuralları ve otoritesidir. Birey artık oldukça idealleştirilmiş standartlar doğrultusunda düzenlenmiş ıslah programına hazır hale getirilmiş olur (Goffman, 2015, s. 32-33). Ait olduğu yerleşkesinden ve yerleşik kültüründen koparılan bireyin, benliği ve kişiliği soyularak topluma yeniden kazandırılma hedefi beraberinde yeni sorunları doğurabilir. En önemli sorun, bireyin kendini artık hiçbir yerin yerlisi görememesidir. Böylece, bireyi kuşatan bu yersizlik hissinin, bireyin benliğinde yerleşik bir duygu olarak onu hapsedmesidir.

Goffman’a göre, total kurum sistematik aşağılama ve yıldırma sürecine maruz bırakarak benlik kavrayışını sarstığı, benliğini soyduğu bireye, yarı resmi “ayrıcalık sistemi” uygulamalarıyla yeni bir benlik giydirebilir. Az sayıda verilen ödül ya da ayrıcalıklar, kurum kurallarına bedenen ve ruhen itaat koşuluyla lütfedilir. Bunun yanısıra kurallara uymayanlara verilen ceza, ayrıcalıkların geçici veya kalıcı olarak askıya alınması ya da bu ayrıcalıklara mazhar olma hakkının yitirilmesini içerir. Cezalar ve ayrıcalıklar total kurumda karakteristik bir örgütlenme biçimi iken, kapatılan kişinin dünyasında, dışarıda çoğunlukla hayvanlara ve çocuklara uygulanan bir şey olarak bilinir. Total kurumlarda tanınan çeşitli ayrıcalıkların toleransla ya da değerlerle ilgisi yoktur. Ayrıcalıklar, kişinin normal şartlarda katlanmak zorunda kalmayacağı yoksunlukların, yokluğudur. Örneğin; daha iyi bir oda, yatak, koğuştaki kahve içme lüksü, nezaret edilmeden koğuştan çıkma, nezaketle ya da saygıyla davranılmak gibi. Goffman, total kurumlarda ikincil ayarlamalar olarak adlandırdığı, çalışan personeli doğrudan zorlamayan, fakat kapatılanların yasak tatminler elde etmesine ya da yasak olmayan tatminleri yasak araçlarla elde etmelerine izin veren pratiklerin, kapatılan kişilerde çevresi üzerinde bir miktar denetim kurma ve başına buyruk davranma duygusu yaşattığını, bu yönüyle ikincil ayarlamaların benlik için neredeyse sınımlanacak bir çeşit barınak ikame ettiğini belirtir (Goffman, 2015, s. 59-65). Total kurum ayrıcalıklar sistemi sayesinde kendine kapatılan kişilerden işbirlikçiler devşirerek, kolektif dayanışmayı engeller. Total kurum kapatılan kişiler arasında kolektif bilincin gelişmesini tehlikeli bulur ve bunun oluşumuna izin vermez. Kolektif bilinçlenmenin neden olabileceği olası isyan ve ayaklanmaları da işbirlikçilerin iş birliğiyle bertaraf etmiş olur. İşbirlikçiler, total kurumun “*böl, parçala, yönet*” stratejisinin bir ürünüdür.

Goffman, bu ayrıcalık sistemi ve aşağılama süreçlerine maruz kalan kapatılanın bu koşullara karşı geliştirdikleri bir dizi uyum stratejileri olduğundan bahseder. Bunlardan ilki, kapatılanın doğrudan doğruya kendisine yönelik gerçekleşen olaylar haricinde, herkesten uzaklaşması ve olaylara dışarıdan bir gözle bakması olarak adlandırılan “*durumsal geri çekilme*” dir. İkincisi, kapatılanın kurum personeliyle iş birliği yapmayı açıkça reddettiği “*uzlaşmaz hat*” tır. Üçüncüsü, kurum tarafından dış dünyayı temsilen sunulan deneyimlerin, içerisi ve dışarı arasındaki gerilimi azaltması, kapatılana bir yuvaya ait olmanın yarattığı rahatlığın yerleşme duygusunu tetiklemesidir. Total kuruma ortamına uyum sağlamanın dördüncü yolu, “*dönüşüm*” dür. Kendisini kapatan resmi görevlilerin ve kurum personelinin kapatılanlara bakışını

benimseyerek mükemmel kapatılmış kişi rolüne bürünmesidir (Goffman, 2015, s. 71-73). Psikolojide indirgemeci bir biçimde kişisel özelliklere (özellikle zeka) ve çevresel koşullara bağlı olarak uyum sağlama yolları öngörülmektedir. Kişinin uyum sağlama stili, kişisel özelliklerine ve şartların gereklerine bağlı olarak değişebilmektedir. Kişisel özelliklerin uyum sağlamadaki etkisi, uyum sağlama yeteneğini öznel ve özgün bir deneyime dönüştüren etmendir. Dolayısıyla grup içinde ortama uyum sağlayanlar kadar, ortama ayak uyduranların varlığı da söz konusudur. Goffman'ın öngördüğü uyum stratejilerinden, *durumsal geri çekilme* ve *uzlaşmaz hat*, kapatılanların ortama ayak uydurma olarak nitelendirilebilecek bir uyum stiline karşılık gelebilir. Diğer taraftan kapatılanlar için içerisi/dışarı sınırlarının ortadan kalktığı *yerleşme* ve kapatılanın, kendini kapatanın gözünden mükemmel kapatılmış rolünü benimsemesi, kişinin ortama uyum sağlama stiliyle açıklanabilir. Ancak ortama uyum sağlama ile ortama ayak uydurma arasında, geçişliliğe izin veren ince ve belirsiz çizginin varlığı, keskin bir ayrımı güçleştirmektedir.

Total kurumlar kendilerini kamuya genellikle, rasyonel olarak tasarlanmış ve resmi olarak onaylanmış amaçları gerçekleştirmenin etkili bir aracı olarak takdim ederler. Sıkça başvurdukları argüman ise, kapatılmış kişilerin ideal standartlar doğrultusunda ıslah edilerek disipline edilmesidir. Çalışanlar, total kurumun kurallarını bürokratik bir disiplin içinde uygulayarak, kapatılan kişinin her etkinlik zamanını düzenlemekte, kapatılan kişiyle ilgili etki ve tepkileri sürekli kayıtlamaktadır (Goffman, 2015, s. 85-86). Total kurumların meşruiyeti kendilerini yasaları tatbik eden rasyonel bir denetim aracı olarak sunmasından gelir. Total kurum, ıslah eden, topluma kazandıran yönünü ön plana çıkarmaktadır. Kamuculuk vurgusuyla, kendini kamu yararı sağlamanın etkili bir aracı olarak takdim etmiş olur.

Goffman, total kurumun kapatılan kişilerle ilgili varsayılan yorumlayıcı şemasının, kuruma giren kişinin kurumun kuruluş amaçları doğrultusunda kontrol altına alınması gereken türden bir kişi olduğunun ilk elden kanıtı şeklinde işlediğini belirtir. Siyasi tutuklu hain olmalı ki mahkum olmuş, hapishanedeki yasaları ihlal etmiş ki kapatılmış, akıl hastanesindeki kişi deli olmalı ki hastaneye yatırılmış, öyle olmasaydı neden kuruma gelmiş olsunkar ki?. Goffman, bu etiketlemeyi otomatik olarak yapılan basit bir isim takma meselesi olarak görmez. Bu etiketlemeyi, toplumsal denetimin temel araçlarının merkezinde yer alan bir şey olarak görür (Goffman, 2015, s. 95). Etiketleme teorisi ile ilgili David Rosenhan'ın bir çalışmasında yürüttüğü klinik deney, Goffman'ın teorisini destekler niteliktedir. Deney kapsamında sekiz sağlıklı insan farklı hastane ve farklı psikiyatrik hastanelere gidip "ben birtakım sesler duyuyorum" der. Bunun dışında bir rol yapmazlar, hatta hayat hikayelerini doğru bir biçimde anlatırlar. Deneklerin hepsi şizofren teşhisiyle hastaneye yatırılır. Denekler hastanede normal davranır ve şizofren rolü oynamazlar. Denekler bir süre sonra artık ses duymadıklarını söyler, hatta gündelik yaşamlarını not alırlar. Ancak yaptıkları her şey şizofren belirtisi olarak görülür. Doktor ve hastane çalışanları deneklerin şizofren olmadıklarını fark etmezler. Deneklerin şizofren olmadıklarını fark eden tek bir grup vardır onlar da hastanede yatan gerçek şizofrenlerdir. Becker, bilim insanlarının belirli bir davranışa ya da kişiye vurulan "sapkın" etiketini sorgulamadıklarını, aksine verili kabul ettiklerini öne sürer. Bu tutum, etiketlemeyi yapan grubun diğerlerini hem teyit eden hem de pekiştiren bir işlevselliğe sahiptir (Becker, 2015, s. 26).

2. Disipliner kurum

Michel Foucault, hapishaneler başta olmak üzere bireyleri dış dünyadan uzun bir süre boyunca tecrit edildikleri kurumlar üzerinde önemle durmuştur. Bu tür kurumlar, bireyleri dış toplumsal çevreden yalıtarak, kapatırlar. Hapishane, gözetimin temel karakteristiklerinin ayrıntılarıyla sergilendiği yerlerdir. Hapishanelerin diğer tür kurumlar arasında en ayırıcı özelliği, kapatılanların davranışları üzerinde ağır ve yüksek denetim kurma kabiliyetidir. Foucault, hapishanelerin fabrikaları, okulları, hastaneleri andırması ya da fabrika, okul veya hastanelerin hapishaneleri andırmalarını olağan bulur. Foucault, modern hapishanelerin kökenini panoptikona dayandırır. Panoptikon, çemberini hükümlülerin hücrelerinin oluşturduğu daire şeklinde olan ve

merkezinde uzun bir gözetleme kulesinin bulunduğu kapatılma mekanlarıdır. Panoptikon tasarımının hedefi, kurum personelinin kendileri görünmeden kapatılanları görebilmesi ve kapatılmış kişilerde sürekli izlendikleri hissini yaratmaktır. Günümüzdeki hapisanelerin çoğunluğu belirgin bir biçimde panoptikonu andırmaktadır. Foucault'nun gözetlemenin modern toplumdaki rolü konusundaki öngörüsü iletişim ve bilgi teknolojilerinin katkısıyla daha da önemli hale gelmiştir (Giddens, 2012, s. 696-697).

Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* (1992) adlı kitabında “Azap” bölümü alt başlığı olan “Mahkumların Bedeni” kısmında modern devletin modern kurumlarından biri olan hapisanelerden önce, cezalandırma pratiğinin kişiye suçlu damgası vurulmasıyla birlikte çeşitli azaplardan geçirilerek, halka açık yerlerde idam cezasının nasıl infaz edildiğini ayrıntılı bir şekilde betimler. O dönemde işlenen suçların nitelikleri göz ardı edilmekte ve suçlar için çoğunlukla öngörülen ceza olan idamın infazına kadar kişiye bir tür ön ceza olarak azap çektirilmekteydi. Cezanın uygulama alanı fiziki bedendi. Cezanın infazı halka açık yerde ve halkın katılımı sağlanarak gerçekleştirilmekteydi. (Foucault, 1992, s. 3-6). Cezanın infazı adeta Bahtin'in karnavalındaki cümbüşe dönüştürülerek, seyirlik bir sahne gibi sunulmaktaydı.

Disipliner kurum, kavramı Foucault'nun 1975'de yayınladığı *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabından beri kullanılan bir kavramdır. Kapatılmanın, 18.yüzyılda Avrupa'nın birçok yerinde bir toplumsal yaptırım aracı olarak kullanılan alışılmışın dışında bir uygulama olduğunun altını çizer. Örneğin; tutkular, içgüdüler, anormallikler, sakatlıklar, uyumsuzluklar, sapkınlıklar yargılanmaya başlanmış ve ceza bedenden çok ruha yönelik olarak uygulanmıştır. Yargılamaya neden unsurlar olarak Foucault bunları cezanın arka planındaki gölgeler olarak adlandırır. Bu gölgelerin cezalandırmasında, suçluyu yasalara saygı duyarak yaşamasını sağlamayı, bireyi denetlemeyi, onu toplum için tehlikeli olma halini ortadan kaldırmayı, suç eğilimini azaltmayı hedefleyen ve ancak bu değişimin sağlanmasıyla sona erebilen, “güvenlik önlemleri” çerçevesinde icra edilen cezalandırma pratikleri olduğunu söyler (Foucault, 1992, s. 21). Foucault, *Klasik çağda Deliliğin Tarihi* eserinde hukuksal iktidarla disiplinci iktidar arasındaki ortak yönleri odaklanır. Delinin hem hukuksal hem disiplinci iktidarda nasıl dışlandığını ayrıntılarıyla betimler. Disiplinci iktidar deli, suçlu, sapkın ya da anormal olanı önce dışlar, sonra ıslah etmek amacıyla bu dışlamanın fiziki aracı olan mekanlara kapatır ya da kişiyi sürekli gözetim altında tutarak işlevsiz hale getirir. Disiplinci iktidar, bireyi topluma kazandırmak için onu yeniden formatlayarak topluma yararlı bir birey haline getirme iddiası taşır (Foucault, 2000).

İktidar, özgürlük üreterek ve birey olarak özneyi devreye sokarak, insanın boyun eğmesini sağlar. Bireyleşme, modern biyo-iktidarın boyun eğme biçimi ve toplumsal yaşamın hücrelerine nüfuz etmesinin bir aracıdır. Çünkü bireyleşme özne ve eyleminin, istek, düşünce ve arzusunun yönetilmesi olarak kendini gösterir. Bu bakımdan bireyleşme, toplumun içeriden sivil denetiminin en etkili aracı konumundadır (Hülür, 2009a s. 116). Ancak iktidarın bireyleştirmesinin temelinde belirli suç ve ceza pratikleri bulunmaktadır. Özellikle disiplinsel iktidarın gelişimiyle birlikte bireylere özgü birtakım yaklaşımların ortaya çıkışı ve bireyin kişiliği ve eğilimleri araştırılan ve soruşturulan bir nesne haline gelmesi bu sürecin belirleyici yönüdür. Bu açıdan, Foucault'ya göre “suçlar ve kabahatler adı altında hep yasa tarafından tanımlanmış, hukuki nesnelere yargılanmaktadır; ama aynı zamanda tutkular, içgüdüler, anormallikler, sakatlıklar uyumsuzluklar” da yargılanmaktadır (Foucault, 1992, s. 21). Foucault yargılananların bunlar olmadığına yönelik itirazları kabul etmez ve şunu söyler; “yargılananlar ve cezalandırılanlar bal gibi onlardır, nedenlerin arkasında yer alan gölgelerdir” (Foucault, 1992, s. 21). Mahkemede ruha yapılan aşırı vurgu, onu da suçla birlikte yargılamak ve cezaya dâhil etmek amacıyla yapılmaktadır. Bu durumda cezanın hedefi ve nesnesi bireyin bedeni ve ruhu olmaktadır.

Foucault, *Gözetlemek ve Cezalandırmak* kitabında “mikro fizik” kavramını ortaya atar. Foucault, mikro sosyolojik yaklaşımın bir gereği olarak, büyük yazarları değil, tanınmamış yazarlar veya çocuk bakıcılarının günlükleriyle ve çoğunlukla küçük insanlar, küçük buluşlar,

küçük fikirlerle ilgilenmiştir. Foucault, bu bağlamda mahkûm arabasının icadının paratonerin ya da buharlı makinanın icadı kadar bilinmemesi ve önemli bulunmamasına dikkat çeker ve mahkûm arabasının icadının, buharlı makinanın icadı kadar önemli bir buluş olduğunu belirtir. Mahkûm arabasının buharlı makinanın gölgesinde kalan bir buluş olmasına karşı çıkar. Foucault düşüncesinde iktidar yasaklayan değil, toplumu şekillendiren bir olgudur (Akay, 2000, s. 33).

Foucault 150 yıldır yapılan ceza hukuku reformu adı altındaki düzenlemelerle formüleleştirilen “özgürlükten yoksun bırakma cezasının temel hedefi, mahkûmun ıslah edilerek topluma yeniden kazandırılması” biçimindeki mottunun başarısızlığa uğradığını öne sürer. Kapatmanın, ortamdaki koparmanın, tecrit etmenin, zorla çalıştırmanın, sürekli gözetimin, kapatılanları ıslah etmeye sevk etmesini hayal eden öngörünün çöktüğünü belirtir. Foucault, yapıla gelen kapatma düzenlemelerini daha geniş ve karmaşık bir sistemin parçası olarak ele alır ve bu sistemi “cezalandırma sistemi” olarak adlandırır. Ona göre, cezalandırıcı bir sistemde yaşıyoruz, dolayısıyla reform yapılması gereken yerler hapishaneler değildir. Reform yapılması ve tartışılması gereken şey; öğrenci, memur, işçi, asker, yurttaş herkesin cezalandırıldığı ve bireyler üzerinde baskı ve tahakküm kuran cezalandırıcı sistemin kendisidir (Foucault, 2011a, s. 124-125).

Foucault, onbeşinci ve onsekizinci yüzyıllar arasında ulus bilinci ve kamuoyu gücünü domine edecek bilgi disiplinlerinden yoksun olan iktidarların, onun yerine sahip oldukları hükümlerlik hukukuna bağlı hukuksal iktidarın varlığından söz eder. Machiavelli'nin, hükümdar, halkını her zemin ve zamanda kendisine muhtaç bırakacak şekilde davranmalı ya da Hobbes'un Leviathan'da, kılıcın zoru olmadan, antlaşmaların sağladıkları güvence verilen sözlere benzer, hiçbir değeri yoktur şeklindeki hükümdara/krala yönelik önerilerinde, Foucault'un sözünü ettiği hükümlerlik hukukuna bağlı hukuksal iktidarın izlerini görmek mümkün. Hukuksal iktidar anlayışının temelinde, ülke mülkiyetinin, topraklarının kamuya değil, krala ait olduğu düşüncesi hâkimdir. Foucault bunu henüz ulus ve kamuoyu bilincinin oluşmamasına bağlar. Foucault, onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren, artık iktidarın hükümdar ya da Leviathan olmasının iktidarı uygulamasına ve sürdürmesine yetmediğini, bunun için disiplinci-düzenleyici mikro-iktidar mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaya başlandığını öne sürer. Bu mikro-iktidar mekanizmalarının temelinde hukuksal iktidar değil, sosyal bilimlerin ürettiği, bilgiye dayalı düzenleyici iktidar söz konusudur (Urhan, 2014, s. 229-230).

Foucault, heterotopyaları iki kategoride ele alarak inceler. İlkel toplumlarda kutsallıklarından dolayı ayrıcalıklı ve yasaklı yerler ya da içinde yaşadığı toplumla çevreyle kriz ilişkisi içinde olanlara ayrılmış yerleri kriz heterotopyaları olarak tanımlar. Foucault, modern toplumda kriz heterotopyaları örneklerinin azaldığını söyler. Kriz heterotopyaları yerini sapkınlık ve sapma heterotopyaları almıştır. Bunlar verili toplumsal koşulların tanımladığı normalin, normları dışında kalanları sapkın olarak konumlandırıldığı, huzurevleri, psikiyatri klinikleri, hapishaneler gibi kapatılma mekanlarıdır. Kapatılma mekanları bedenlerin çeşitli fiziksel ve psikolojik işkencelere uğratılarak itaatlerinin sağlandığı, sürekli gözetim altında tutularak ve gözlerden kaçırılarak, gözlerden irak yerlere konumlandırılmış heterotopyalardır (Yılmaz, 2014, s. 158). Foucault'nun heterotopyaları bağlamında kapanma ve kapatma pratiklerine dayanan mekânları ayırdığı, modern bürokratik yapıların karmaşık, akılcı ve sistematik ilişki ağlarının hâkim olduğu, kapatılma mekânlarına odaklandığı görülmektedir. Foucault kriz heterotopyaları bağlamında geleneksel topluluklardaki ötekilere yasaklı mekânlar olarak, kutsal/yasak mekânlardan söz eder. Foucault'nun kriz heterotopyaları olarak adlandırdığı kapalı mekânları ötekileri kapatmak gibi bir işleve sahip olmadığından daha çok ‘kapanma’ pratikleri olarak değerlendirilebilir. Buradan yola çıkarak geleneksel kapalı mekânların çoğunlukla ‘kapanma’ ağırlıklı olduğu söylenebilir. Foucault, günümüzde kriz heterotopyalarının yerini sapma heterotopyalarının almakta olduğunu ve sapma heterotopyalarının; normdan ve normal olandan sapan anormal kişileri, normlara uymalarını sağlamak ve normalleştirmek üzere yerleştirildikleri mekânlar olduğunu söyler (Nakıboğlu, 2015, s. 384).

17. yüzyılın sonundan itibaren denetim toplumuna geçilmesiyle beraber, disiplinler kurumlar sadece hapishaneye sınırlı kalmayıp toplumsal yapının tümüne yayılmışlardır. Goffman'ın kurumsal bir analize tabi tuttuğu kapatılma mekânlarını, Foucault kurumun dışına çıkarır. Disipliner kurum, Foucault'nun kavramsallaştırması açısından sadece kapatılma mekânlarının iç isleyişi, mimari yapısından öte, söylemleri ve ideolojik öncülleri de içerir. Foucault'ya göre, disiplinler kurumun “klinik” bir amacı vardır: anormal olanın ıslah edilmesi yeniden eğitilerek normleştirilmesidir. Foucault *Hapishanenin Doğuşu* (1992), adlı kitabında disiplinler iktidarın “terbiye etme/ıslah etme” yönüne vurgu yapar. Foucault, burada cezadan çok, disipline edici sistemlerden bahsetmenin daha yerinde olacağını söyler. Disipliner dispozitif eşliğinde bireyi terbiye ederek, itaatkâr bedenlerin yeniden üretilmesidir söz konusu olan. Cezaevi bu üretimin, eğitim yoluyla uysallaştırmanın gerçekleştiği “total” bir araçtır. Disipliner iktidarda cezalandırmanın öncelikli amacı bir bedel ödetme veya baskı altına alma değil, bireyi normlara uyan itaatkâr beden haline getirerek “normleştirir” (Fırat, 2014, s. 18-19).

İnsanlar, gündelik yaşamlarında hedeflerini gerçekleştirirken eyleyen bir fail konumundadırlar. Ancak, insanlar bu eylemlerini onları yönlendiren, etkileyen bir düzenin baskısı altında gerçekleştirmektedirler. Bu bazen ilişki kurduğumuz insanlar, bazen uymak zorunda olduğumuz yasa ve kurallar ya da inançlarımızın öngördüğü yasaklar olabilir. Bizim dışımızda olan ancak bizi yönlendiren ve etkileyen her olgu, süreç, ya da mekanizma aslında bizim üzerimizdeki toplumsal iktidarlarımızdır. İktidar, bu anlamda, toplumsal yaşamın her alanında örneğin; alışverişte, spor salonunda, metroda, ibadethanede, okulda var olan bir süreçtir. İktidar iki kişinin bir arada olduğu hemen her yerde düşünme ve davranma biçimini etkileyen ve yönlendiren bir uyarıcı olarak varlığını hissettirir. Bireyin bu gerçeği göz ardı ederek toplumsal yaşamda var olması zordur. Bu bakımdan iktidar; ilişkisel, asimetrik, verili olduğu kadar öğrenilen ve üretilebilen bir şeydir. Toplumsal alanın nerdeyse tümünü etkisi altına alan etkileme gücü, otoritesi ve siyasi içeriğiyle bilinen iktidar olgusu, onu besleyen diğer toplumsal iktidarlardan bağımsız değildir. En güçlü siyasi iktidar bile, toplumun norm ve değerlerini göz ardı edemez. Bu norm ve değerler, aslında her biri etki alanı ve gücüne göre birer iktidardır ve diğer iktidar biçimleriyle ilişki halindedir. Birey, gündelik yaşamında siyasi iktidardan daha çok, değişik iktidar biçimleriyle örülü bir hayatı deneyimlemektedir. Etki oranı ve gücü değişen, kaynağı ve aracı farklılaşan gelenek, görenek, âdet, değer, kültürel ve hukuki normlar ya da toplumsal yapı unsurları olan kurumlar, bireyin düşünce ve davranış biçimlerini belirlerken, kendi iktidarlarını dayatmaktadır (Şentürk, 2014, s. 128). Bu gerçeğe değinen Foucault'ya (2005, s. 145) göre, toplum “sadece tek bir iktidarın uygulandığı üniter bir gövde değildir; bir toplum, gerçekte, farklı ama gene de spesifiklerini koruyan iktidarların yan yana gelmesi, ilişkisi, koordinasyonu ve hiyerarşisidir.” Foucault, iktidardan bahsedildiğinde insanların aklına siyasi bir yapı, hükümet, hâkim bir toplumsal sınıf ya da köle efendi ilişkisinin geldiğini söyler. O, iktidarı ilişkiler anlamında kullanır. Bu ilişki, bir kişinin başkasının davranışlarını yönlendirmeye çalıştığı ilişkidir. Bu ilişkilere farklı biçimlerde ve düzeylerde rastlanabilir. Foucault iktidar ilişkilerini sabit olmayan, hareketli ve değişen ilişkiler olarak öngörür (Foucault, 2005, s. 235). İktidarın toplumsal yaşamın her alanına sızması görünürliğini maskeleyen ve iktidarı soyutlamaktadır. Bireylerin iktidar ilişkilerini politik güç ilişkileriyle açıklama eğilimi, iktidarın kendini maskeleyeninden kaynaklanmaktadır.

Foucault'nun iktidar ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinin özgün boyutlarından biri, söylemi kurucu bir unsur olarak öne çıkarması ve onu tutarlılık yönüyle tanımlamamasıdır. Ona göre özne, iktidar ilişkilerinin dışında var olamayacağı gibi, söylemden kopuk bir iktidar ilişkisinden de söz edilemez. Gramsci'ye göre rızaya dayalı egemenlik/iktidar hegemonik bir bloktur ve farklı sınıflar/ara sınıflar açık bir şekilde buna razı olurlar. Foucault'a göre ise iktidar, sadece ne üretim ilişkilerinin ne de sınıf mücadelelerinin bir ürünüdür. Gramsci bu anlamda alt yapı ile üst yapıyı yan yana konumlar, Foucault iktidarı rızayla ilgili görmez. Foucault'ya göre ne küresel olarak kümelenmiş ne de dağılmış biçimde bir iktidar söz konusu değildir. Sadece

birilerinin başkalarına uyguladığı iktidar vardır (Eroğlu, 2016, s. 44).

Foucault, üç farklı iktidar kavramsallaştırmasında bulunur. İlk iktidar kavramsallaştırması; “devletin merkezi gücünü yaptırım yoluyla kullanması ve kanunlara itaati sağlamaıyla kurulan iktidardır.” Yaptırımın içeriğini yasalarla tanımlanmış suç ve ceza oluşturur. Amacı iktidar egemenliğinin icrasıdır. İkinci iktidar kavramsallaştırmasında *Hapishanenin Doğuşu* adlı yapıtıyla birlikte tartıştığı disiplinler teknikler daha önceki “egemenlik paradigmasından farklı bir iktidar pratiği ortaya çıkarmaktadır.” Öncesinde egemenlik paradigması, korku salma ve iktidarı görünür kılma üzerine kurgulanmışken, disiplinler tekniklerle birlikte “artık bakılan iktidar değil, iktidara tabi olan -olması istenen- öznelerdir.” Foucault’ya göre disiplinler teknikler, belli bir standartlaşma yaratarak, bireylerin normlara uygun olarak davranmalarını sağlar. Hapishane hastane, kışla, okul gibi yapılarda uysal ve itaatkâr bedenler üretilmesini hedefler. Foucault üçüncü kavramsallaştırmasında, sanayileşmenin yarattığı ivmenin etkisiyle, egemenlik paradigmasının yerini, iki farklı iktidar mekanizmasının aldığını öne sürer. “Bunları disiplin ve düzenleme olarak ayırtırmaya çalışır. Disipliner iktidar beden siyaseti üzerinden kurulur.” Foucault’nun biyo-politika adını verdiği şey bedeni değil, hayatın kendisini düzenlemeyi amaçlar (Gambetti, 2008, s. 2-3).

Foucault’nun disiplin toplumunun bir parçası olarak ortaya koyduğu panoptik toplum modeli, Weber’in toplumsal yaşamı hapishaneye benzettiği “demir kafes” nitelemesiyle paralellik gösterir. Hapishane toplumu metaforu disiplinler teknikler, kurum ve teknoloji odaklı denetime gönderme yapar. Weber’in rasyonel denetimin cisimleşmiş hali olan bürokrasi sadece örgütsel yapıyla ilgili değildir, aynı zamanda modern iktidarın gündelik yaşam pratiğini de kapsar. Modern devletin merkezi kayıt tutma ve hesaplama pratikleri aracılığıyla insanlar artık eş zamanlı olarak bireyleştirilebilmiş ve nesneleştirilebilmiştir. Foucault, bu merkezi kayıtlama pratiğini nüfus yönetimi bakımından önemli bulur. Merkezi kayıtlama sistemi sayesinde hapishane, hastane gibi kurumlar kayıtlama yoluyla bireylerin öznelliklerini ve benlik bilgilerini inşa ederek onları denetlemekte ve disipline etmektedirler (Hülür, 2009a, s. 123). Vurgulanması gereken en önemli noktalardan biri, iktidarın bireyselleştirme ve bireyselliklerin üretilmesine dayalı olarak varlığını sürdürdüğüdür. “Günlük yaşamın içeriğinin git gide daha fazla göre-bilme teknolojilerinin nüfus alanına girmesi ve tüketimin görsel imgeleri daha fazla bağımlı hale gelmesi bireylerin kendi benliklerini, ruhlarını içinde buldukları gözetimsel denetimin işleyişini genişletmektedir” (Hülür, 2008b, s. 185). Bireyler, eylemleri ve düşünceleri üzerinde etkili olan normalleştirici söylemler ve pratikler yoluyla iktidarın işleyişinin aracı olarak rol oynarlar. Dolayısıyla iktidar bireylerin üzerinde kısıtlayıcı ve baskılayıcı bir rol oynamaz, aksine onların gönüllü katılımıyla nüfus alanını sürekli genişletir. İktidar, bireysel bedende ve toplumsal ilişkiler ağının içinde bir tür simbiyotik yaşamla varlığını sürdürmektedir. İktidarın bu simbiyotik yaşamdan sağladığı en büyük yarar, bireysel ve toplumsal yaşamın her alanına nüfuz edebilmesi ve meşruiyet kazanmasıdır.

3. Kamp

1980’li yılların sonuna doğru kapatılma mekânlarını teorik açıdan farklı bir yaklaşımla ele alan düşünür Giorgio Agamben’dir. Tarihsel olarak ilk kamplar İspanyollar tarafından sömürgelerdeki halk ayaklanmalarını kontrol altına almak amacıyla 1896 yılında kurulmuştur. Bu kamplar bir tür “toplama kampları” olarak adlandırılabilir. Bu kampların en önemli özelliği, halk ayaklanmalarına karşı kurulmuş olmasıdır. Dolayısıyla, toplama kampları olağanüstü hukukun ürettiği kurumlardır (Agamben, 2013, s. 199). Agamben’e göre, egemen kişinin hukuk düzeninin hem içinde hem dışında bulunması egemenliğin bir paradoksudur. Hukuk düzeninin egemen kişiye, istisnai durumları belirleme ve dolayısıyla yürürlükteki hukuk düzenini askıya alma yetkisi vermesi, egemen kişinin hukuk düzeninin hem dışında hem de o düzene de ait olmasını mümkün kılar. Bu yetki egemen kişiyi hukukun dışında tutar ve egemen kişiye hukuk düzeninin sınırlarını belirleme konusunda nihai karar mercii yapar. Schmitt bu yapıyı “*istisna*” olarak

kavramsallaştırır. İstisna, genel kuraldan dışlanan münferit durumlara göndermede bulunur. İstisnai olan şey kuralla ilişkisi kopan değil, kuralın askıya alınması halidir. Bu bakımdan istisna, “dışarıya terk edilen bir şey değil, dışarıda (ex-capere) tutulan bir şeydir.” Kuralın kendisini askıya alarak oluşturduğu istisna, süreç içerisinde istisnanın kendisi bir kural haline geliyor. Böylelikle egemenin kararı, paradoksal bir biçimde yasa koymak için yasa ihtiyaç gerektirmeyen bir niteliğe dönüşmüş oluyor (Agamben, 2013, s. 25-29). Kampın ilk ortaya çıkışını daha gerilere götürmek de mümkün olabilir. Şöyle ki İslam tarihinde, Mekke’de Müslümanlara üç yıl boyunca uygulanan ve literatürde ambargo/boykot olarak adlandırılan kuşatmanın nitelikleri Agamben’in kamp kavramsallaştırmayla örtüşmektedir. Mekke egemenlerinin, Müslümanlarla siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkisizlik kararı, hukuktan doğmayan aksine hukukun askıya alındığı yasadışı yasa gücünün dayattığı bir uzamdır. Müslümanlar bu ilişkisizlik kararıyla, dar bir alana sıkıştırılmış ve siyasi statüleri yok sayılmıştır. Mekke egemenlerinin Müslümanları tecrit etme ve ilişkisizlik kararı onları yavaş bir ölüme terk etmesi anlamına gelmektedir.

Agamben (2006), istisna halinin tıpkı iç savaş, ayaklanma, direniş gibi ikircikli ve belirsiz bir sınır çizgisinde ve siyasi olanla hukuki olanın kesişme noktasında paradoksal bir biçimde konumlandığını söyler. İstisna halinin paradoksal yapısı, yasal niteliği olmayan şeyin, yasal nitelik haline gelmesinden kaynaklanır. Agamben, hukukun askıya alınarak özneyi bünyesine dahil ettiği özgün bir yapı olan istisna halinin doğrudan biyo-politik uygulamasına örnek olarak ABD’nin 13 Kasım 2011 tarihli askeri bir buyruğunu gösterir. Bu talimat, “terörist faaliyetlere karıştığından şüphelenilen ABD yurttaşı olmayan kişilerin” alıkonulması ve yargılanmasıyla sonuçlanmıştır. Bireyin tüm hukuki statüsünün radikal bir biçimde ortadan kaldırılması, Nazilerin Yahudilere yaptıklarıyla dahi kıyaslanamaz çünkü der, Agamben "hiç olmazsa Yahudiler, Yahudilik kimliğini koruyabilmişlerdi.” (Agamben, 2006, s. 12). Yahudilere yapılanlardan daha ağır olanı Guantanamo’da tutuklulara yapılır. Bu buyruk kapsamında tutulanlarda çıplak yaşam, en üst belirsizlik düzeyine ulaşır. Kamp, tahakküm ve baskı altına aldığı insanları suç ortağı yapabilmek için her türlü aracı kullanır. Yasasızlığın yasa olduğu uzamda suçun tanımı da flu bir hal alır. Suç duruma ve koşullara göre değişen bir keyfiyete dönüşür. Dolayısıyla kamp, keyfi uygulamaların hüküm sürdüğü, şiddet ve korku ikliminin hakim olduğu yerlerdir.

Agamben, istisna halinin kural haline geldiği her geçen gün, istisna halinin istisnai bir önlem olmaktan çıkacağını ve bir yönetim tekniği olarak kendini göstereceğini öne sürer. Agamben, olağanüstü ve acil durum koşullarına bağlı olarak çıkarılması gereken bu nitelikteki yasaların, yasa ile düzenleme arasındaki hiyerarşiyle teknik olarak çelişeceğini ve salt parlamentoya ait bir yetkinin hükümete devredilmesi anlamına geleceğini söyler. Hükümet bu yetkinin kapsamını genişleterek olağanüstü hâl yetkisine çevirebilir ya da olağanüstü hal yetkisini, olağan hal yetkisi olarak kullanmaya başlayabilir. Bir kapatılma mekânı olarak Kamp’ı inceleyen Agamben, kampların yaygın inanın aksine, cezaevleri hukukunun dönüşümü veya gelişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmadığını öne sürer. Kamp, hukuktan değil istisna hâlinde doğan ve hukuk düzeninin askıya alınarak inşa edildiği kapatılma mekanlarıdır. İstisna hali, yasadışı bir yasa gücünün söz konusu olduğu bir yasadışılık uzamı (Agamben, 2006, s. 50), kamp da istisna hali kural olmaya başladığında ortaya çıkan uzamdır. Kamp yaşamı, hukuki korumanın olmadığı, içerisi ve dışarı, istisna ve kural, meşru ve gayri meşru arasındaki ayrımın silikleştiği bir alana karşılık gelir. Kamp, biyo-politik uygulamalarla *homo sacer*’in maruz kaldığı vahşetin suç sayılmadığı kapatılma mekanlarıdır (Agamben, 2000, s. 60). Biyo-politik iktidarın “biyo” su bedene ve disiplinci iktidara, “politik”i nüfusa (insanların yaşamlarına) ve düzenleyici iktidara vurgu yapar.

Kampın nasıl bir yer olduğunu anlamak için, istisnai hal ile kamp arasındaki kurucu bağın doğru anlaşılması gerekiyor. Kamplar tüm Avrupa’da yeni vatandaşlık yasalarının çıkarılması ve bazı vatandaşların vatandaşlıktan çıkarılmasıyla ortaya çıkmıştır. Burada bir yeniden siyasi inşa söz konusudur. Çünkü iktidar yeni vatandaşlık yasaları ile vatandaşlık statüsünün içinde ve dışındakileri yeniden belirlemekte, statünün sınırlarını ve kapsamını çizmektedir. Bu aynı

zamanda yeni bir siyasal/kamusal alan kurulması anlamına da gelmektedir. Burada göz ardı edilmemesi gereken husus bu yeniden belirlenim esnasında eski yasaya göre vatandaş olan kimselerin, yeni yasada bu haklarını yitirebilmeleridir. Siyasal sistem boşluğu düzenleme, ya da belli bir düzeni olan yerleştirmenin peşinde değildir. Yaptığı şeyi düzen ile yerleştirme arasındaki bağı koparmak, Agamben'in ifadesiyle bütün düzen ve kuralları içine alabilen "yersizleştiren bir yerleştirme" mekanları tasarlamaktır (Agamben, 2013, s. 208-209).

Agamben'e göre kamplarda gerçek ile hukuk, kural ile uygulama ya da istisna ile kuralı birbirinden ayırmak asla mümkün olmamakla birlikte kampın kendisi bu ikilikleri sürekli birbirinden ayıran mekanlardır.

Eğer kampın özü istisna durumunun somutlaştırılmasına ve çıplak hayat ile hukuk kuralının bir belirsizlik eşliğine girdiği bir mekânın yaratılmasına dayanıyorsa o zaman şunu kabul etmek zorundayız. İçinde işlenen suçlar ne kadar farklı olursa olsun, adı ne olursa olsun ve nerede olursa olsun böyle bir yapının inşa edildiği her yerde bir kampla karşı karşıyayız demektir. (Agamben, 2013, s. 207)

Agamben, *Tanık ve Arşiv* (1999) adlı eserinde, Levi'nin kampta yaşadıklarına dair tanıklıkları üzerinden tanık kavramını sorgular. Levi'nin, onu hayatta tutan şeyin tanık olma düşüncesi olduğunu söylemesi ancak tanık olduklarını yazdıktan sonra bu kez tanıklık ettiği için değil ama hayatta kaldığı için suçluluk duyduğunu belirtmesine gönderme yaparak tanıklığın paradoksal yanını vurgular. Agamben Latince'de "tanık" anlamına gelebilecek iki sözcüğün varlığına dikkat çeker. İlki, bir duruşma veya davada hasımlar dışındaki üçüncü taraf olan kişiyi (tertis), ikincisi bir şeyi deneyimlemiş kişiyi (supertes) ifade eder. Agamben, Levi'nin üçüncü taraf olmadığı için tanıklığının mahkemede hiçbir değerinin olmadığını söyler. Levi amacının bir yargıda bulunmak olmadığını, yaşadıkları ve anlattıklarının yargıyı olanaksız kılan, kurbanın cellat, cellatın kurban olduğu gri bölgede gerçekleştiğini belirtir ve şöyle der: "Kurban da cellat da aynı derecede sefildi; kamplardan alınabilecek ders, sefilliğin kardeşliğidir" (Agamben, 1999, s. 15-17).

Eichman'ın kendini yasalara göre hareket eden ve devletin verdiği görevleri yerine getiren bir yurttaş olduğu yönündeki savunması esnasında kullandığı sığ, sıradan ve oldukça bürokratik dile dikkat çeken Arendt, Eichman'ın kişisel tek bir cümle kuramamasını "körü körüne itaat" duygusuna bağlar (Arendt, 2012, s. 142). Arendt, Eichman'ın komik sayılabilecek sıradanlığını, onda şeytani ve uğursuz bir derinlik arayan en kararlı insanı dahi pes ettirebilecek düzeyde olduğunu söyler. Arendt, Eichman'da gözlemlediği ne yaptığını fark edememe, düşüncesizlik ve olayları muhakeme etmekten aciz olma halini "kötülüğün sıradanlığı" olarak adlandırır (Arendt, 2012 s. 292). Kamp çalışanları vicdanlarıyla çelişen vahşeti, neden yapmış olabilirler? Çalışanlar içselleştiremedikleri pratikleri yerine getirirken otoritenin telkin ya da talimatları ne kadar belirleyici olmakta ve hangi düzeylerde etki edebilmektedir? Eichman'ın savunmasında ifade ettiği gibi, sadece otoriteye boyun eğdikleri için mi yaptılar? Bu konuda Milgram deneyinde oldukça aydınlatıcı sonuçlar elde edilmiştir. Deney, başkalarının isteklerini yerine getirmenin sorumsuzluğuna ve dayanılmaz hafifliğine dikkat çeker.

Agamben, etik olanla hukuki olan ya da dinsel olanla hukuki olanın örtük bir biçimde birbirine karıştırıldığını söyler. Sorumluluk yükümlülükle ilgilidir. Örneğin kişinin borç ilişkisine girmesi etik değil, hukuki bir davranıştır. Sorumluluk ve suç arasındaki sıkı bağlar yükümlülükle ilintilidir. Agamben, etik olduğunu düşündüğü suçunu itiraf eden kişinin asil bir davranışta bulunuyormuşcasına böbürlenmesini eleştirir. Ona göre, etik sorumluluk üstlenmek ancak buna bağlı yasal sonuçlar üstlenildiğinde bir değer taşır. Agamben, etik suçun örtük biçimde üstlenilmesiyle yasal sonuçların telafi edilmeye ve hafifletilmeye çalışılmasına karşı çıkar. O, bu karmaşanın salt Katolik öğretiyeye mal edilemeyeceğini, seküler etiğin de bu karmaşadaki payının unutulmaması gerektiğini söyler. Agamben, hukukun amacının adaleti sağlamak ya da gerçeği bulmak değil, bunlardan bağımsız olarak net bir yargıya varmanın peşinde olduğunu belirtir. Hukukun nihai hedefi bir yargıya varmak, kesin bir hüküm tesis etmektir. Ulaşılan yargı yanlış

ve adil olmayabilir ancak bir yargıya ulaşılmış olmanın gücü doğruluğun ve adaletin ikamesi haline gelmiş olur. Agamben, ortaya çıkan şeyin olgu mu yoksa kural mı olduğu belirsiz olan bu melez ucube sayesinde hukukun huzur bulduğunu söyler. Ona göre, yargı ne cezalandırmayı ne de salıvermeyi ne adalet sağlamayı ne de gerçeği ispat etmenin peşindedir. Yaygın inanışın aksine hukukun nihai amacı bir yargıya varmaktır (Agamben, 1999, s. 19-24).

Foucault *Cinselliğin Tarihi*'nde iktidarın bireyleri hem itaatkâr hem uysal bedenler yaratma amacıyla nasıl disipline ettiğini, biyo-politika kavramı üzerinden hastane ve hapisane gibi kurumları da araştırmalarının kapsamına dahil ederek analiz eder. İktidarın yaşam ve ölüme karar vermekten öteye geçtiğini, bedeni disipline eden, nüfusu denetleyen, düzenleyen bir aygıt haline gelmesini biyo-politika kavramsallaştırmasıyla çözümlemesini yapar. Agamben, Foucault'nun toplama kamplarını araştırmalarının kapsamı dışında bırakmasını eleştirir (Agamben, 2013, s. 143-144). Ancak Foucault'nun bıraktığı yerden ve izinden giderek şöyle der: "Egemen iktidarın ortaya koyduğu ilk etkinlik, biyo-politik bir beden yaratmaktır" (Agamben, 2013, s. 15). Biyo-politik beden yaratmak iktidarlar açısından politik bir tercih ya da seçim değil, bir gereklilik pratiğine dönüşmüştür. İktidarlar, biyo-politik beden üzerinde kurdukları tahakküm sayesinde, toplumsal yaşamın her alanına nüfuz eder ve varlığını hissettirerek görünür kılar.

Agamben'e göre kamplar, tarihte kurulmuş olan en mutlak biyo-politik mekânlardır. Kampta bireyler her türlü politik statülerinden soyulmuş bir biçimde, çıplak bir yaşama mecbur ve mahkûm ediliyor. Kampta iktidarın karşısında saf haliyle insan vardır. Bu bakımdan kamp, politikanın biyo-politika olduğu, *homo sacer*'in de vatandaş rolünü oynadığı politik sahnenin eşsiz paradigmalarıdır. Dolayısıyla burada sorulması gereken soru, kamplarda böylesine bir vahşetin nasıl yapılabildiği değil, kampı doğuran hukuk düzeni ve iktidar ilişkilerinin bu sonuçları doğuran dağılımıdır (Agamben, 2013, s. 204). Öyleyse kamp, istisna durumunun cisimleşmiş mekanları olarak, çıplak hayatın ve hukuk kuralının belirsizlik eşiğinde konumlandığı kapatılma mekanlarıdır. Agamben, orijinal ilk siyasi ilişkinin dışarı/içeri, dışlama/içerme, arasındaki belirsizlik mıntikasında yer alan istisnai durumlara gönderme yaptığı yasaklama ilişkisine vurgu yapar. Ona göre iktidarın temel etkinliği *zoe* ile *bios*'un eklemlendiği eşik olarak çıplak hayatın yeniden üretimidir. Agamben'e göre Batı'nın temel biyo-politik paradigması kent değil, kamptır (Agamben, 2013, s. 214). Birçok ülkede yasal bir kurum olarak düzenlenen olağanüstü hal koşulları ve istisna hali koşulları arasında koşutluklar söz konusudur. Ancak bu koşutluklara karşın, Agamben'in sözünü ettiği istisna hali, yasal bir kurum olan olağanüstü hal ile karıştırılmamalıdır. İstisna hali mevcut yasal düzenlemelerin çekildiği, adaletin gözlerini yumduğu dolayısıyla kendi içinde kendi hukukunu üretirken ilerleyen ve işleyen bir sürece işaret eder. Olağanüstü hal, birçok ülkede anayasa ve yasalarla düzenlenen bir kurumdur. Kitleli nitelikteki terör, kaos, karmaşa ve anarşi olaylarına bağlı olarak düzene yönelik tehlike ve tehditler söz konusu olduğunda iktidarların olağanüstü hâl ilan ederek düzen tesis etme eğilimleri artmaktadır. İktidarlara geniş yasal bir zeminde hareket etme serbestisi vermesi olağanüstü hal pratiklerini cazip kılan en önemli faktördür.

Sonuç

Kapanma-kapatma pratiklerinin geçmişi neredeyse insanlık tarihiyle yaşıttır. Modernliğin geleneksel bilgiye mesafeli tavrı, akışkan niteliği kapatma mekanlarının gelişimsel süreçlerinin takibini ve analizini güçleştirmektedir. Geleneksel cezalandırma, suçlunun kapatılma mekanları aracılığıyla alıkonulması ve ıslah edilmesi idi. Bu kurumsal yaklaşımın temelinde "iyileştirme" söz konusudur. Kapatma kurumları aynı zamanda topluma da kapalıydı. Foucault'nun kapatılma mekânlarının dış dünyanın bir mikro-evreni olduğuna yönelik vurgusu, içeri ve dışarı ayrımını hem ortadan kaldıran hem de inşa edene gönderme yapar. Hapishane gibi kapatılma mekanları, yapısal olarak toplumdan ayrılmış ve varlık sebebi, toplum tarafından dışlanan grupların kapatıldığı mekanlardır. Bu bağlamda kapatılma mekanlarının merkezinde yer alan disiplinci

iktidar anlayışında ayrıştırmak, dışlamak ve ıslah etmek amacıyla alıkoymak üzere kapatmak rutin uygulamalardır.

Total kurum, kapatılan kişiler için bellek ve benlik yitim mekanlarıdır. Total kurumların işleyişi bir sanayi tesisinin işleyişinden farksız değildir. Yalnız bu tesisin işlenecek hammaddesi insandır. Bu tesis bir torna tesviye tesisi gibi işlev görür. Çalışanlar torna-tesviye ustası gibi, eline aldıkları insan malzemesini şekillendirmeye ve tekrar kullanılabilir biçimde yeniden üretmeye çalışırlar. Total kurumlar bireyleri şekillendirme, ıslah etme, toplumsal yaşam için kullanışlı hale getirmek için rasyonel olarak tasarlanmış bürokratik mekanizmalar kullanırlar. Bireyler dışarıda inşa ettikleri siyasal statüleri ve kimliklerinin birer parçası olan eşyaları total kuruma girişlerinde, çıkışta almak üzere gardıroba bırakırlar. Total kurumun gardırobundan, kapatılanlara sonradan onları sıradanlaştıracak, silikleştirecek, kişiliksizleştirecek, tek tip kıyafet ve eşyalar verilir. Kapatılanın içeride belleğini formatlayacak, benliğini soyarak yeni bir benlik ve kimlik giydirecek olan düzenleyici/disiplinci iktidar, bunu meşruluk kaygısı taşımadan gerçekleştirecektir. Sonuçta kapatılan orada bulunduğu göre, normları ihlal etmiş ve bunu hak etmiştir. Disiplinci iktidar da içeride kapatılana hak ettiği şekilde muamele etmeyi, kendine tanınmış meşru hak olarak görmenin rahatlığı içinde hareket eder.

Tüm disiplinler kurumlar ıslah etme gayesi taşırlar. Ailede başlayan, okul ve iş yaşamında devam eden bireyi disipline etme pratiklerinin yetersiz kaldığı durumlarda, hapishane tımarhane gibi kapatılma mekanları gidilecek en son uğrak mekanları olan total kurumlardır. Bugün gelinen noktada dünyada cezalandırma sisteminin pratikleri ıslah etme amacının ötesine geçmiştir. Amaç artık bireyi ıslah etmek değil, toplum için tehlike oluşturabileceği düşünülen şüphelileri sürekli gözetim ve denetim altında tutmaktır. Bu bağlamda ABD, teröre karşı küresel savaş adı altında mücadelesinin kapsamını deniz aşırı ülkeleri ve toplumları kapsayacak şekilde genişletmiştir. ABD için bir milat olan 11 Eylül sonrası dünyanın değişik yerlerinde açtığı küresel toplama kamplarında, toplum için tehdit olduğu düşünülen şüpheli tutukluların, sürekli gözetim ve denetim altında bulunmalarının gerekçesi “önleyici tutukluluk” olarak açıklanmıştır. ABD’nin inşa ettiği küresel çaptaki kamplarda, hukuku askıya alarak ve tutukluların siyasi statülerini yok sayarak uzun gözetim ve denetim altında tutulmalarına dikkat çeken Agamben, ABD’nin bu tutumunu istisna hali hukukunun en somut örneği olarak gösterir.

Kamp, istisna halinin kural haline dönüşmeye başladığı ya da istisnai durumun kampta daimi bir yerleşik düzen şekli aldığı uzam olarak düşündüğümüzde sadece Auschwitz, Guantanamo değil, örneğin; savaştan kaçarak başka ülkelere sığınan geçici sığınmacılar, bazı Avrupa ülkelerinin havaalanlarında oluşturulan bekleme alanlarında ülkelere geri gönderilmek üzere tutulan mülteciler, dünyanın her yerinden Guantanamo’ya götürülmek üzere şüpheli toplayan ABD donanmasına kadar her yer örtük kampların izlerini taşımaktadır.

Suç ve ceza pratikleri olarak kapatılma mekânlarını ele aldığımızda Goffman’da içerisi/dışarıyı ayrımı, diğer kuramcılarda olduğu gibi yönetsel farklılıklar ve toplumsal yaşama karşıt örgütlenme biçimiyle ilgilidir. Bu karşıtlık ne kadar keskin olursa totalite o kadar yüksek düzeyde kendini gösterir. Goffman’da total kurum, kapatılanın benliğini soyarak ona yeni bir benlik giydirir ve birey topluma gündelik yaşamını idare etmekten aciz bir birey olarak dahil olur. Goffman sık sık toplumda olan ya da toplumsal bireyin toplumda yaptıkları ile total kurumda zorunda olarak ve zorunda kalarak yaptıkları arasındaki koşutluklara dikkat çeker. Goffman, total kurumların kapatılan kişiler üzerinde bıraktığı birçok yıkıcı etkiler olduğundan bahseder. Özellikle kapatılan kişinin dışarıya çıktığında, içeride bulunmanın dayanılmaz ağırlığıyla onu bekleyen en önemli yıkıcı yan etkinin “etiketleme” olduğunu söyler. Etiketleme, mahkûmun ödediği bedelin yetersiz kaldığı, kapanmamış faturasıdır.

Foucault’nun disiplinler kurumları, kurumdan taşan ve tüm toplumsal bedene yayılan yerlerdir. Bu yaklaşım, Agamben’in istisna halinin olduğu, hukukun askıya alındığı her yeri kamp olarak ilan etmesiyle benzerdir. Foucault’nun disiplinler kurumları hem normalleştirme hem norm üretme işlevi görür. Foucault’nun disiplinler kurumları normdan sapanların terbiye tezgahından

geçirilerek terbiye edildiği ve itaatkâr bedenlerin üretiminin gerçekleştirildiği yerlerdir. Foucault'da iktidar bir geçişliliğe, akışkanlığa vurgu yapar. Ona göre iktidar, bir ilişkiler ağına bağlı olarak her yerdedir. Dolayısıyla Foucault'nun disipliner kurumları ayrımlar üzerinde değil, geçişlilik ve akışkanlıklar üzerinde durur. Kategorik olarak disiplinci ve düzenleyici iktidar ayrımı, Foucault'da geçişliliğin bir kanıtı olarak yer alır.

İstisna hâli istisna olmaktan çıkıp bir kural olmaya başladığında ortaya çıkan kamp ile toplum arasındaki ilişki içeride/dışarıda olmaktan öte iç içe bir ilişkidir. Kamp, modern toplumun örnek alt kümesidir. Kampın dışarıda bıraktığı, toplum kümesinin içinde zaptedilmiş olarak, içeriye dahil olmak için sırasını beklemektedir. Agamben'e göre kamp ne ölüme terk etmeyi ne de yaşatmayı hedef alır. Ölüme terk etmeyen ama aynı zamanda yaşatmadan "hayatta tutma"yı hedefler. Agamben'in kampında olan şey, bir tür yavaş ölümdür.

Kaynakça

- Agamben, G. (1999). *Tanık ve arşiv: Auschwitz'den artakalanlar* (A. İ. Başgül, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Agamben, G. (2000). Kamp nedir? (Ö. Karlık, Çev.). *Teorik Bakış Toplum Bilim Dergisi*, 4, 59-65.
- Agamben, G. (2006). *İstisna hali* (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Otonom Yayınevi.
- Agamben, G. (2013). *Kutsal insan: Egemen iktidar ve çıplak hayat* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Arendt, H. (2012). *Kötülüğün sıradanlığı* (Ö. Çelik, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları
- Akay, A. (2000). *Michel Foucault'da iktidar ve direnme odakları*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Akay, A. (2014). Büyük ayırıştırma -önsöz-. *Teorik Bakış Toplum Bilim Dergisi*, 4, 5-9.
- Aytaç, Ö. (2005). Modern bürokrasiler ve yabancılaşma ethosu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 319-348.
- Bayhan, V. (2013). *Gözetim toplumunda otoritenin alâmeti fârikası: küresel kapatılma*. *Sosyologca*, 6, 125-141.
- Becker, H. S. (2015). *Haricîler (Outsiders): Bir sapkınlık sosyolojisi çalışması* (Ş. Geniş ve L. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Eroğlu, H. Ö. (2016). *Foucault'nun iktidarlara dair*. *Amme İdaresi Dergisi*, 49(2), 39-54.
- Fırat, D. (2014). Kapatılma mekanlarına bakmanın kavramsal araçları. *Teorik Bakış Toplum Bilim Dergisi*, 4, 11-25.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Foucault, M. (1988). *Öteki mekânlara dair*. *Defter*, Nisan-Mayıs, 4, 7-15.
- Foucault, M. (2000). *Akıl ve akıl bozukluğu klasik çağda deliliğin tarihi* (M.A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Foucault, M. (2005). *Özne ve iktidar* (I. Ergüden & O. Akınbay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2006). *Kliniğin doğuşu* (İ. M. Uysal, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Foucault, M. (2011a). *Büyük kapatılma* (I. Ergüden ve F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011b). *Entelektüelin siyasi işlevi* (I. Ergüden, F. Keskin & O. Akınbay Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gambetti, Z. (2008). Foucault'da disiplin toplumu-güvenlik toplumu ayrımı. *Mesele Dergisi*, 20, 1-9.
- Giddens A. (2012). *Sosyoloji* (C. Güzel, Çev.). Ankara: Kırmızı Yayınları.
- Goffman, E. (2015). *Timarhaneler* (E. Arıcan, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Guntrip, H. (2003). *Şizoid görüngü nesne ilişkileri ve kendilik* (İ. Babacan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hülür, H. (2008a). İktidar/bilgi sarmalı: Michel Foucault'da disiplinsel doğruluk ve özne. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(35), 149-164.

- Hülür, H. (2008b). Görülebilenin hayaleti, söylenebilenin mırılıtsı; Michel Foucault'nun bakışında boşluk ve bulunmayış, *EKEV Akademi Dergisi*, 12(36), 171-188.
- Hülür, H. (2009a). Görme ve söylemenin mekânı olarak birey ve denetim: Michel Foucault'da ışık ve söz rejimi. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(38), 115-136.
- Hülür, H. (2009b). Faşist olmayan varolma biçimlerinin olanakları üzerine: Michel Foucault'da normalleşme, etik ve benlik. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(40), 447-470.
- Nakıboğlu, G. (2015). Ütopyadan doğmak, ütopya doğurmak: Heterotopya kavramı ve heterotopya bağlamında balık izlerinin sesi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5, 381-407.
- Saygılı, A. (2004). Mikro iktidarın bir fiziği: Hapishane. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 177-196.
- Schumpeter, J.A. (1974). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi* (T. Akoğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınevi
- Suğur, S. ve Baran, A. G. (Ed.). (2013). *Sosyolojide yakın dönem gelişmeler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Şentürk, Ü. (2014). Toplumsal alanın iktidar devriyeleri. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 69, 127-153.
- Urhan, V. (2014). Michel Foucault'da disiplinci düzenleyici iktidar ayrımı. *Doğu Batı düşünce dergisi*, 69, 229-239.
- Yılmaz, E. (2014). Kapalı sahada çalışmak: Ceza infaz kurumunda araştırmacı/gönüllü çalışmacı olmak. *Teorik Bakış Toplum Bilim Dergisi*, 4, 155-171.

Kitle iletişiminde haber ve etki: Liberal ve eleştirel yaklaşımlar

Hasan Yurdakul*

Öz

Liberal ve eleştirel yaklaşımlar çağdaş toplum ve kültürün temel karakteristikleriyle ilgili olarak farklı ve karşıt argümanlar sunarlar. Bu iki yaklaşımın siyasal ve toplumsal alanlarda olduğu gibi medya ve kültür alanında çeşitli yansımalarını görebiliriz. Bu çalışmada, liberal ve eleştirel yaklaşımların kitle iletişim araçlarının toplumsal etkileriyle ilgili görüşlerini haberler üzerinden ele almaktadır. Bu iki yaklaşımın medyanın etkileriyle ilgili farklı ve karşıt görüşlerinin temelinde çağdaş topluma ilişkin değerlendirmeleri bulunmaktadır. Nitekim haber, kitle iletişim araçlarının topluma sunduğu en yaygın ve önemli enformasyonu oluşturmaktadır. Haberin insanlarca en çok tüketilen medya içeriği olması, haberi diğer medya içeriklerinden ayıran bir özellik olarak görülür. Haberin bu özelliği, onun toplum içinde yaygın bir etki alınının olduğunu da göstermektedir. Bu yaygın etkiyi, liberal yaklaşımlar demokratik toplumsal pratiklerin güç kazanması olarak görürken, eleştirel yaklaşımlar kapitalist toplumdaki egemenlik biçimlerinin pekiştirilmesi olarak ele alır. Çalışmada çeşitli iletişim araçlarının etkileri hakkındaki liberal ve eleştirel görüşler tarihsel bir bakış açısıyla tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kitle iletişim, haber, etki, liberal yaklaşım, eleştirel yaklaşım

Araştırma makalesi Research article

Geliş - Submitted: 13/12/2018

Kabul - Accepted: 29/12/2018

Atıf – Reference: Yurdakul, H. (2018). Kitle iletişiminde haber ve etki: Liberal ve eleştirel yaklaşımlar. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 1, 62-77.

News and effect in mass communication: Liberal and critical approaches

Abstract

Liberal and critical approaches have different and opposing arguments about the main characteristics of contemporary culture and society. We can see some reflections of these two approaches in the social and political realm as well as in the realm of media and culture. This study deals with the views of liberal and critical approaches about the social effects of the means of mass communication through news. On the ground of the views of these two different and opposite approaches we find their evaluations about the contemporary society. As a matter of fact, news forms the most common and important information that mass media offers to the society. The fact that the news is the most consumed media content by people, distinguishes news from the other media content. This feature of the news shows that it has a widespread area of effect in the society. While this widespread effect is seen by the liberal approaches as the empowering of the democratic social practices, it is considered by the critical approaches as the consolidation of the forms of domination in the capitalist society. In the study, the liberal and critical views about the effects of various means of communication are discussed within a historical point of view.

Keywords: Mass communication, news, effect, liberal approach, critical approach

Giriş

İletişim; kavram olarak çok sayıda anlamı kapsamaktadır (Mattelart & Mattelart, 2016, s. 7). Bu nedenle iletişim çok disiplinli bir çalışma alanı sunmakta ve çok disiplinli bir bilim olarak görülmektedir. İletişim bilimlerinin çok disiplinliliği “iletişim bilimleri ne yapar?” sorusunu gündeme getirir; söz konusu soru, iletişim biliminin yapısı ve doğasını anlamlandırmamız için önemli görünmektedir. İletişim bilimleri sınırları içerisinde; “araştırır, gözlemler, tasnif eder ve birlikte yaşama düşüncesine katkıda bulunan tartışmaları, bilgileri, haber yayınlarını, paylaşım ve değişimin olgularını yorumlar.” Ayrıca “iletişim bilimlerinin gözlemlendiği”

* Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, E-posta: hasanyurdakull@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5606-6469

olgulara bakıldığında özellikle; “teknik araçlar ve kullanımları, sembolik ve işlevsel pratikler, diller, düzenlemeler, bilgi ve enformasyon dolaşımları, polemikler, politikalar” ile sıklıkla karşılaşılır. İletişim bize en temelde doğayı ve toplumları, özellikle toplumsal ilişkileri anlama olanağı sağlar (Perriault, 2016, s. 9-10). Bu yönüyle iletişim insanlar için dünyayı anlamlandırma aracıdır. İletişim, herkesin bildiği ve ifade ettiği, ancak çok az kişinin doyurucu bir biçimde tanımladığı bir insan etkinliği (Fiske, 2014 s. 71) olarak da tanımlanmaktadır. İnsana ait olan her şey iletişim süreçleriyle ilişkili olduğundan, “insan toplulukları daima bir iletişim dünyası içinde var olmuştur” (Taş, 2017, s. 14). Nitekim “insanlık tarihinin en köklü dönüşümleri sıradan insanın toplumsal iletişimin öznesi olduğu zamanlarda gerçekleşmiştir” (Hülür & Yaşın, 2016, s. 7). Özellikle; “20. yüzyılın sonunda gelişme gösteren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlayan enformasyon ve iletişim teknolojileri sadece iletişim alanında değil insan hayatının hemen hemen tüm alanlarında önemli değişimlere yol açmıştır” (Hülür & Yaşın, 2017, s. 9).

20. yüzyıldan itibaren iletişimin teknolojik gelişmelerle beraber evrilmesi, onun kitlesel olma özelliğini artırmış ve kitle iletişim; kavram olarak literatürde kabul görülmeye başlanmıştır. Her ne kadar yaşanan gelişmelerden sonra iletişimin boyutu kitlesel olmuş görünse de kitle iletişim tarihsel olarak hemen hemen her dönem var olmuştur. İnsanlık süreci ile paralel gelişen iletişim; dünyada yaşanan devrimler ve gelişmelerle beraber kitlesel olma özelliğini ve bu yöndeki önemini artırmıştır. İnsanlığın dününden bugününe kadar yaşadığı tarım devrimi, sanayi devrimi ve teknolojik devrim insanoğlunun toplumsallığını pekiştirmiş ve iletişim araçlarının insanoğlu için önemini ortaya çıkarmıştır. İletişim araçlarının değişmesinde üç temel devrim dikkat çekicidir. Bu devrimler; chirografik (el yazması) devrim, Gutenberg devrimi ve elektrik-elektronik devrimidir (Baldini, 2000, s. 5-6). İletişimin gelişmesinde önemli dönüm noktası olan bu devrimler kendi içlerinde kültürlerin oluşumunda katkıda bulunmuşlardır. Örneğin el yazması devrimi sözlü ve yazılı kültürü ortaya çıkarırken, matbaa tipografik kültürü ortaya çıkarmıştır. Tüm bu süreç iletişimin kitlesel olma özelliklerinin de temellerini oluşturmuştur.

Kısaca kitle iletişimi; duygu ve düşüncelerin belirli iletişim araçlarıyla iletilmesi süreci olarak tanımlanır (Taş, 2017). Mesajın, bazen tek bir kanaldan (örneğin; televizyonun etkili olduğu düşünülen dönemlerde enformasyonun tek bir iletişim aracıyla yani televizyonla kitlelere yayılması) bazen de alternatif iletişim teknolojileriyle sayısız insana ulaştırılmasını üstlenen kitle iletişim araçları toplumları etkilemede önemli bir unsur olmuştur. Nitekim kitle iletişim araçları sadece toplumu etkilemekle kalmamış aynı zamanda karşılıklı bir etkileşim ortamı da sağlamıştır (Güz, 2005, s. 1). Ayrıca bu iletişim türü, siyasal sistemlerin yeniden yapılanmasında ve toplumsal sistemlerin yön değiştirmesinde de etkili olmuştur. Tüm bunlarla birlikte zaman içerisinde kitle iletişimin etkisel boyutlarına odaklanan çalışmalar yapılmış ve kitle iletişimin insan ve toplumlar üzerindeki etkilerinin gücüne yönelik tanımlar ortaya çıkmıştır.

Özellikle de kitlesel iletişim veya kitle iletişim çalışmalarının, medya etkisi olarak adlandırılan etkiye odaklanan kısmı için yüzyıllık bir geçmişinden söz edilmektedir. İlk araştırmaların minvallerini sosyoloji, siyaset bilimi, sosyal psikoloji bağlamları oluşturmuştur. Bu araştırmaların esas amacı; basın ve toplum arasındaki bağın vurgulanmasıyla birlikte; medyanın toplum üzerindeki etkilerinin ortaya çıkartılması yönünde olmuştur (McQuail & Windahl, 1993, s. 7). 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında birçok bilimsel okul ve düşünür medyanın siyasi ve sosyal psikolojik sonuçlarını araştırmaya başlamıştır. McQuail, kitle iletişimi üzerine yapılan araştırmaların büyük bir kısmının; medyanın önemli etkileri olduğu varsayımı üzerine kurulduğunu açıkça ifade etmektedir. Ancak söz konusu bu düşünce, son dönemlerde paradigmalarda ortaya çıkan önemli değişimlerle değişmiş görünmektedir. Bu değişimin nedenini, medya iletilerinin alıcıya doğrudan etkisini araştıran

görüşün yerine, uzun dönemde medyanın sistemlere, ırk, kültürel kuram ve davranışlara etkisini inceleyen araştırmaların yapılması oluşturur (Özarslan, 2007, s. 4; Türkoğlu, 2004).

İletişim alanındaki kuramsal arayışlar 1930’lu yıllarda başlamış ve öncelikle pozitivist gelenek iletişim çalışmalarında etkisini göstermiştir.

İletişimde, özellikle alan araştırmalarının hepsinde, yöntembilimsel hareket noktası yapısal işlevsellik olmuştur. Yaklaşımın gönderici, mesaj, alıcı ve geri besleme bağlamında ele aldığı temel kuramsal konular ve sorunlar “etki” üzerine kurulmuştur. Paul Lazarsfeld etki araştırmaları geleneğini başlatan ve egemen paradigma olması yolunda geliştirdiği yöntembilimsel tekniklerle, kendi araştırmaları ve destek verdiği araştırmalarla çok önemli katkılarda bulunmuştur. (Erdoğan, İşler-Keloğlu, & Durmuş, 2005, s. 1)

Kitle iletişim araçlarının gelişimi ile haber kavramı da değişmiş ve belirli bir tanım içinde olamamıştır. Kesin bir tanımı olmayan haber için araştırmacılar ve uzmanlar farklı bir tanımlama biçimi geliştirmiştir. Uzmanlar haber kavramının tanımını yaparken, haber adına birçok görüşü ortaya atmışlar; bu nedenle literatürde genel geçer bir haber tanımının ortaya çıkmadığı gözlemlenmiş, uzmanların veya araştırmacıların habere bakış açıları haberin tanımlanma versiyonlarındaki çeşitliliğin nedeni olmuştur. Kimileri haberi tanımlamaya çalışmış, kimileri de haberin değerini açıklamıştır (İspirli, 2000). Ancak bu tanımlama sorunundan önce haberleşme konusu; çalışmanın amacı doğrultusunda ele alınarak haberleşmenin daima üç ögesi olan “kaynak”, “mesaj” ve “hedef” tartışmalarına değinmek gerekliliktir (Oskay, 1992). Haberleşmenin etkiye sahip olabilmesi için Oskay (1992) mesajın özellikleriyle ilgili dört tanım yapmıştır: Mesaj; amaçlanan hedefin dikkatini çekecek şekilde olmalı. Anlamı bozmadan aktarılabilir şekilde olmalı. Kişilik gereksinimlerini uyandırarak bu gereksinimlerin karşılanıp giderilmeli ve en son istenilen etki için yol göstermelidir. Bir başka deyişle haberin dört unsuru; haberin/haberleşmenin etkisini belirleyen şeyin, haber içinde iletilmek istenen mesajın içeriği ile etkinin paralel olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, kitle iletişimde etki araştırmaları çerçevesinde yer alan ve alıcı araştırmaları kategorisinde de bulunan haberin etkilerini liberal[†] ve eleştirel[‡] yaklaşımlar çerçevesinde betimsel olarak ifade etmektir. Çalışma literatüre dayalı bir biçimde inşa edildiğinden dolayı; saha araştırması özelliği taşımamaktadır. Nitekim söz konusu duruma paralel olarak fenomenolojik bir yaklaşım benimsenmiştir. Fenomenolojik yaklaşım, olayları gözleme ve betimlemeyi hedefleyen bir yaklaşım olduğundan bu çalışmanın da yönteminin belirleyici unsuru olmuştur. Fenomenolojik yaklaşımın betimsel boyutu bu çalışmada yöntem olarak kullanılmıştır. Çalışma temel olarak betimleyici analizden yararlanmaktadır.

Söz konusu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; iletişim araştırmalarının doğuşu ve gelişimi yani tarihsel süreci iki yaklaşım olarak (liberal ve eleştirel) ele alınacaktır. İkinci bölümde ise çalışmanın odak ve tartışma metni olan haberin etkileri üzerine durulacaktır. Bu bölümde “haber nedir? Haber olgusu nedir? Haber yapım aşamaları ve kategorileri nelerdir?” sorularına yanıtlar aranacaktır. Ayrıca; liberal-çoğulcu ve eleştirel yaklaşımlara göre de haber kavramı ifade edilmeye çalışılacaktır.

[†] Liberal yaklaşım, kitle iletişim araştırmalarında ana akım, ana yön ve ana damar çalışmalarla birlikte; Amerikan kitle iletişim araştırmalarını kapsayacak şekilde ifade edilmiştir.

[‡] Eleştirel yaklaşım, kitle iletişim araştırmalarında Marxist temellendirme bağlamında ideoloji, söylem, hegemonya ve ekonomi-politik çerçeveleri de içinde barındıran ve genel eleştirel teori bağlamında ifade edilmiştir.

1. Kitle iletişim araştırmalarının doğuşu ve gelişimi açısından liberal ve eleştirel kuramlar

Kitle iletişim araştırmaları Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde hızla genişlemiştir (Laughey, 2010, s. 21). İkinci Dünya Savaşı'nın ardından egemen paradigma olarak adlandırılan dūřuncenin etkili olduğu dönem başlamıştır (Gitlin, 2008, s. 19-21). Daha sonra yapılan araştırmalarda kitle iletişimin etkilerini söz konusu paradigmanın dūřüncelerinden farklı olarak ifade eden ve eleştirel temelli olan teorik tanımların ortaya çıktığı görülmektedir.

Kitle iletişim üzerine yapılan araştırmalar izlediği yol bakımından genel olarak iki yaklaşım çatısı altında toplanmaktadır. Bu yaklaşımlar; iletişimin veya kitle iletişimin kavramsal olarak tanımlanmasında da önemli temelleri oluştururlar. Nitekim iletişimin bilimsel zemindeki gelişiminde iki dūřünce (liberal ve eleştirel) öne çıkmış; bu anlamda bilimsel olarak iletişime ve kitle iletişime liberal ve eleştirel cephelerden bakan çalışmalar literatüre kazandırılmıştır. Günümüzde iletişim bilimleri hatta sosyal bilimlerdeki diğer alanların çalışmasında bu iki yaklaşım kuramsal tartışmaların ve çalışmaların sınıflandırılmasındaki en önemli temellendirir.

1.1. Kitle iletişimde liberal kuramın gelişimi

Kitle iletişim araçları ile iletişim araştırmaları farklı bir yaklaşım kazanmıştır. İlk yapılan iletişim araştırmalarında çoğunlukla bu araçların faydalarının üzerinde durulmuştur. Söz konusu bu araştırmalar kitle iletişim araçlarına karşı henüz birtakım önyargılar (kitle iletişim araçlarının ideolojik aygıt olarak kullanıldığı, meşrulaştırma aracı olduğu, kùltürün değişmesinde ve inşa edilmesinde araçsal rol oynadığı gibi ön yargılar) gelişmediği dönem olduğundan geniş kapsamlı çalışmalardı. "Bu araştırmalarda amaç radyonun popùlerlięinin nedenlerini anlamak, belli medya içerik türleri ile bu içeriğin tüketicilerinin sosyo-kùltürel yapıları arasındaki ilişkileri incelemek, belli medya türleri izlemek için ayrılan zamanların karşılaştırılması gibi çok yönlü çalışmalardı" (Uysal, 1996, s. 118).

İkinci dünya savaşı sonrası dönem kitle iletişim araçlarının etkileri üzerinde durulduğu dönem olarak adlandırılır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında kitle iletişim araçları etkili bir biçimde kullanılmış, toplum ve siyasal yaşamda önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim ifade edilen dönemler kitle iletişimin bilimsel oluşumunun temeli olarak görölür. Bu süreçte kuramsal bir ereve oluşturulmak istenmiş ve kitle iletişim araçlarının etkilerinin ölçölmesi amaçlanmıştır (Güngör, 2011).

Kitle iletişiminin kavramsal boyutunun ve etkisinin ölçölmesinde daha önce de ifade ettiğimiz iki temel yaklaşım ile karşılaşılmaktadır. Bunlar liberal ve eleştirel yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara konu olan aslında kitle iletişimidir. Liberal kuramlar (ana akım, başat, egemen gibi pek çok isimle de anılırlar) Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkarak gelişmiştir. Ayrıca bu kuramlar kitle iletişim tarihinde oldukça önemli yer tutmaktadırlar (Sever, 1998, s. 44-45).

Liberal iletişim araştırmasının başlıca sorunsalı medya etkileri olmuştur. Yaygın bir ilgi tarafından beslenen, özel ve kamu kaynaklarınca finanse edilen etki araştırmaları, neredeyse kitle iletişim araştırmasının eř anlamlısı haline gelmiştir. Etki konusu, Amerikan iletişim araştırmacıları topluluğu içinde genellikle insan doğasının ve toplumun davranışçı yorumlan bazında formùleřtirilmiřtir. Psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi gibi toplumsal disiplinlerden ve bu disiplinlerin merkezindeki davranışçı dūřüncelerden esin alan iletişim araştırmacıları etkilerin incelenmesine, genellikle insan davranışına ve medya tesirine ilişkin uyarım-tepki modelini kullanarak yaklaşmaktadır. (Sever, 1998, s. 44)

Liberal yaklaşım iletişimi ve kitle iletişimi iletilerin aktarılma süreci olarak görmektedir. Bu yaklaşım ilgi konusu daha çok “gönderici ve alıcıların nasıl kodlama yaptığı ve kod açtığı, aktarıcılarının iletişim kanallarını ve araçlarını nasıl kullandığı” üzerinedir. Liberal görüşte etkililik ve doğruluk vazgeçilmez kavramlardır. İletişim, bir kişinin diğerinin davranış ya da zihinsel durumunu etkileme süreci olarak görülmektedir. “Eğer etki niyet edilenden farklı ya da daha az biçimde gerçekleşmişse bu okul iletişimin başarısızlığa uğradığını söyleme ve süreçte başarısızlığın ortaya çıktığı aşamaları arayıp bulma eğilimindedir” (Sever, 1998, s. 44). O halde liberal yaklaşımda iletişim ve etkileşim arasında bir ilişki kurulmakta, bir iletişim sürecinin başarılı olabilmesi için iletilen mesajın karşı tarafı etkiliyor olması gerek. Liberal yaklaşım iletişimin her biçiminin kullanılmasının düşünce ve davranış değiştirme gücüne inanmakta ve bu durumu ifade etmeye çalışan araştırmalar yapmaktadır.

1920’ler kitle iletişim araştırmaları tarihinde güçlü etkiyi ifade eden “sihirli mermi kuramı”nın tartışmasız kabul edildiği dönem olmuştur. Yirmi yıl kadar süren ve bu döneme damgasını vuran yaklaşımlar Lasswell’in ve Shannon Weaver’in iletişim modelleridir. “Doğrusal bir olgu olarak tanımlanan bu modellerde vurgu, ‘kaynak’tadır. Mesajın paylaşımından çok kabul ettirilmesi önemlidir” (Sever, 1998, s. 45-46). Lasswell’in yöntem anlayışı ve modeli; araştırma alanlarına dönüştürüldüğünde denetim, içerik, medya, izleyici ve etki çözümlenmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz & Erdoğan, 1990). Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde etki ve içerik çözümlenmesi üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu model, kim, ne söyledi, hangi kanal ile, kime, hangi etkiyle sorularıyla formül edilmektedir. Denetim, içerik, medya ve hedef kitle, izleyici, dinleyici ve okuyucu çözümlenmesinde Lasswell temelli araştırmalar kullanılmaktadır.

1940’lı yıllar ile birlikte “sınırlı etkiler modelleri”ne geçildiği görülmektedir. Bu dönemde öne çıkan ve kurucu olarak anılan isim Paul Lazarsfeld’dir. Bu dönemde iletişim araçlarının etkileri açıklanmaya çalışırken, iki aşamalı akış kuramı geliştirilerek, kanaat önderliği kavramı literatüre sokulmuştur (Işık, 2005). Erdoğan, İşler-Keloğlu ve Durmuş’un (2005, s. 10) ifadesiyle Barton konuya şu şekilde açıklık kazandırmıştır:

Stanton ve Lazarsfeld, radyo yayınlarının izleyiciler üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik bu “Radio Research Project” araştırması sırasında, “Lazarsfeld-Stanton Program-Analyzer” ismiyle bir veri toplama aracı geliştirdi: İzleyicilerin saniyeden saniyeye sevdiklerini ve sevmediklerini kaydetti. Ardından, sevip sevmemelerinin nedenlerini bulmak için insanlarla derinlemesine mülakat (focus group interviewing) yaptı. Ayrıca, bu araştırmada basit “cross-sectional survey” uygulamalarının (bizde yoğun şekilde yapılan anketle alan araştırmaları türünün) medya kullanımının etkileriyle ilgili sorulara cevap vermedeki yetersizliğini keşfetti. Çok değişkenli çapraz-tablo (cross-tabulation) karşılaştırması kullandı. Pembe diziler (soap opera) ve yarışma programlarını izleyenlerin kullanım ve doyumlarını keşfetmek için niteliksel görüşme tekniğini ve programların karakterlerini belirlemek için içerik analizini geliştirdi.

Liberal yaklaşım, 1970’li yıllarla birlikte belirli kaymalar yaşamış, ölçülebilen etkiler düşüncesini bir mitos şekline dönüştürmüştür. Ayrıca liberal kuramcılar, sosyal psikoloji alanının görüşlerinden etkilenecek ölçülebilen etkileri “tutum” kavramıyla ilişkilendirmişler, bireysel davranışı toplumsal analizden ayırmışlardır (Sever, 1998, s. 46). Liberal kitle iletişim araştırmaları ölçme üzerine titizlikle eğilmekte; bilim ve nesnelliği kendisine temel almaktadır. 1980’li yıllardan sonra ise liberal iletişim araştırmaları yaklaşımında yeni bir dönem sayılabilecek olan Katz’ın “Kullanımlar ve Doyumlar” modeli ile birlikte, “Medya insanlara ne yapıyor?” sorusundan vazgeçip “İnsanlar medya ile ne yapıyor?” sorusuna cevap aranmaya başlanmıştır. Bu sayede araştırmaların yönü izleyici kitleye doğru evrilmeye başlamıştır. Devam eden süreçte özellikle 80’li yıllarda liberal yaklaşım içinde medyanın etkileri konusunda ortaya atılan başlıca yaklaşımlar gündem oluşturma, suskunluk sarmalı, bilgi gidişi ve medya bağımlılık modelleri olmuştur (aktaran Sever, 1998, s. 46). Özellikle 90’lı yıllardan sonra iletişim araçlarının teknolojik olarak hızlı bir şekilde gelişmesi, iletişim

temelli küreselleşmenin yaşanması ve yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkması, iletişimsel çeşitliliğin artması nedeniyle herhangi bir kitle iletişim etkisinden net bir şekilde söz etmek çok olası görünmemektedir. Söz konusu dönemden itibaren kitle iletişim etkisine dair genelleme yapılacak düzeyde çalışmaların yapılamadığı da görülmektedir. Bununla birlikte kitle iletişimin daha önceki etki şiddeti ile ilgili sınıflandırmalarına benzer bir kategorinin de olmadığını ileri sürebiliriz. Çünkü günümüzde kitle iletişim birçok farklı kanaldan ve birçok farklı iletişim teknolojileri kullanılarak yapılmakta ve izler veya okuyucu kitle ise medya tüketimini bu çeşitlilik içerisinde tüketmektedir. Bu nedenle hangi kitle iletişim aracının ne kadar etkiye, ya da insanlar üzerinde etki edip etmediğine yönelik bir araştırma yapmak ve bunu bir literatür içerisinde bir kurama dayandırarak genellenin yapılmasının çok da mümkün olmadığı görülmektedir. Ancak günümüzde yapılan liberal temelli kitle iletişim araştırmaları, daha önceki dönemlerdeki gibi sınırlı sayıda olan iletişim araştırmalarının ortaya çıkardığı kuramsal varsayımları kullanarak modeller geliştirmeye çalışmaktadır.

Liberal iletişim araştırmaları; kitle iletişimin etki boyutuna odaklanan ve özellikle de somut veriler toplamaya çalışan, bunu yaparken ampirik yöntemlerden beslenen bir yapıyı ön plana çıkarır. Ancak olaylara eleştirel perspektiften bakan teorisyenlere göre liberal iletişim araştırmaları; “sadece deneylerle ya da anketlerle ölçülebilen etkiler üzerine çalışarak, metodoloji arabasını teorik atların önüne koymuş oldu ya da, daha ziyade, sadece kendisine has arabasını çekebilen bir at yaratmış oldu” (Gitlin, 2008, s. 20). Liberal yaklaşıma getirilen eleştiri; erken dönemlerde yapılan araştırmaların bir miktar teori ve bu teorilerle tutarlı birkaç bulgu dışında bir veri üretmemişliği vurgulanarak ve birbirine benzer çalışmaların yapıldığı bu anlamda tekrara düşen çalışmalar olduğu, etkinin sadece ölçülebilen kısmından öteye geçemediği gibi düşünceler yönünde çerçevelenmiştir. Kitle iletişimin etkileri üzerindeki davranışçı odağın Amerikan araştırmalarında hala egemen olmasına rağmen, yakın zamanlarda iletişim araştırma ve incelemelerine ilişkin yeni bir çizgi ortaya çıkmıştır; sık sık eleştirel iletişim perspektifi olarak adlandırılan bu yeni yaklaşım medya, toplum ve birey ilişkileri hakkındaki tartışma ve araştırma bağlamını kesin bir şekilde değiştirmeye çalışmaktadır (Fejes, 2005, s. 295).

1.2. Eleştirel yaklaşım ve kitle iletişim

Eleştirel teorinin rakip bir toplumsal, siyasal ve iletişimsel teori olarak ortaya çıkışı, Amerikan toplumsal düşüncesinde anlamlı bir gelişim oluşturmuştur. Bu dâhil oluş Marxizm ve radikal eleştiri arasındaki tartışmayı yeniden alevlendirmiş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerikan kitle iletişim araştırmalarını pek etkilemese de, ciddi bir Marxist bilginin başlangıcının işaretinin verildiği görülmüştür (Hardt, 2005, s. 41).

Bu süreçte “değişimci yaklaşım olarak da bilinen eleştirel yaklaşım, adından da anlaşılacağı gibi liberal kuramlara bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır” (Sever, 1998, s. 47). Eleştirel yaklaşım temelde medya, iletişim, toplum ve iktidar arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmıştır. Bu yapısıyla liberal araştırmalardan farklı bir yapıda gelişmişim göstermiştir. Geleneksel Amerikan araştırmalarının tersine eleştirel yaklaşımda, yeni araştırma perspektifini besleyen itici gücün büyük bir bölümü İngiltere’deki ve Kıta Avrupası’ndaki araştırmacılardan kaynaklanmakla beraber; onların çalışmalarındaki düşüncelerin genelleştirilmesinde belirgin zorluklar yaşanmıştır. Ancak bu perspektifi taşıyan araştırmacıların kendi çalışmalarını ve tartışmalarını, kapitalist topluma yönelik daha kapsamlı Marxist bir eleştiri içine yerleştirdikleri görülmüştür (Fejes, 2005, s. 296).

20. yüzyıl boyunca Avrupa’da bilimsel nesnellik önemli ölçüde sorgulanmış ve gerçeklikle ilgili dönemler üstü tek bir doğrunun olmadığı, her dönemin kendi gerçekliğini ve doğrusunu yarattığı vurgulanmıştır. “Kitle iletişim araçları’ tanımlamaları yerine daha genel bir ‘iletişim’ sorunsalı çevresinde gelişen Avrupa medya çalışmaları içinde, kitle iletişim süreci toplumsal ve ekonomik yapıdan, ‘dil’den ve bireyin ruhsal yapısından ayrı

tutulmaksızın ele alınmıştır. Dilbilim, ruhbilim, felsefe gibi farklı disiplinlere ait kuramların buluştukları bir alan olarak değerlendirilen iletişim anlayışı kendine Almanya’da ‘Frankfurt Okulu’, Fransa’da yapısalcı ve post yapısalcıların, İngiltere’de ise kültürel çalışmaların yaklaşımları içinde yer bulmuştur” (Altun, 2007, s. 54).

Eleştirel yaklaşıma mensup araştırmacılara göre; etki araştırmaları, “oydaşma” sağlama ve toplumsal denetimin sürdürülmesi için gerçekleştirilmektedir. Toplumsal düzen; toplumsal, siyasal ve hukuksal disiplinin güçlendirilmesini gerektirmektedir ve var olan –verili sınıf, iktidar ve otorite düzenlemelerine- eklenmiştir. Bu nedenle klasik etki araştırmalarının dışında gelişen kitle iletişim araştırmalarında “oydaşma” kavramı, kökten sorunlu kılınmıştır. Etki araştırmalarında ikinci kopuş, medyanın durum tanımlamaları kavramı etrafında doğmuştur. Medyanın varsayılan doğalcılığını destekleyen “şeffaf dil” anlayışı sorunsallaştırılmıştır. (Yavuz, 2011, s. 4).

Eleştirel araştırmacılar, kitle iletişim araçlarının birer ideolojik aygıt olma özelliği taşıdığı düşüncesini benimseyerek, etkinin ideolojik boyutlarına vurgu yapan çalışmalara hız vermişlerdir. “İdeoloji kavramı 19. Yüzyıl toplumsal düşüncesinin içindeki gelişimi ile Marx ve Engels’in işlerlik kazandırdığı biçimiyle, kapitalizmin genel gelişimi tarafından üretilen bir olguyu incelemek ve tanımlamak üzere kullanılmaktadır” (Granham, 2008, s. 71). Kitle iletişim çalışmalarında söz konusu ideoloji olgusu hem kavramsal düzeyde hem de uygulayıcı boyutta merkezi bir problem olarak görülür. Kitle iletişim çalışmalarında, tarihsel gelişmelerle beraber ve bu gelişmelerin bir parçası olarak ideolojiiyi çalışmak, iletişim ve ideoloji arasındaki ilişkiyi daha anlaşılır bir hale getirir. Ayrıca kitle iletişimin toplumsal işlevleri ve etkileri üzerine odaklanan çalışmalarda ideolojik işlev göz ardı edilmemelidir. Nitekim Hall’a göre; kitle iletişim araçları anlam ve anlam biçimlerini yaratarak toplumda ideolojik bir işlev yerine getirir. Bu nedenle kitle iletişim araştırmalarında öncelikle medyanın ideolojisi anlaşılmalı çalışılmalıdır (Hall, 2014, s. 78-79). Bununla birlikte kitle iletişim araçlarının ideoloji ile olan ilişkisinde hegemonya uzamındaki tartışmalarının sıklık yapıldığı görülür. Hegemonya tartışmalarında Gramsci’nin düşünceleri ön plana çıkar ve kitle iletişimle olan bağlamında ise; kimi kuramcıların zor bir ilişki ile ifade ettikleri; kitle iletişim araçlarının alternatif düşünce ve söylemler için bir alan sağladığı düşünülür; ancak hegemonya bu alternatif düşünceleri uçlaştırmak üzerinden işler ve nihayetinde güçlü seçkinlerin değer ve görüşlerini destekler (Laughey, 2010, s. 89). Böylece; kitle iletişim araçları hâkim olan yapının görüş ve düşüncelerini topluma ilettiği ve benimsemeye meşrulaştırdığı bir etkinin oluşumunda etkin bir rol üstlenebilir. Kitle iletişim araçlarının gücünün ve etkisinin farkında olan yapılar; bu araçları hegemonya araçları olarak görebilirler. Bu nedenle bu teorik zeminde araştırma yapan ve yeni kuramlar geliştiren teorisyenler; kitle iletişim araçlarının bilinçli şekilde ideolojik veya kültürel hegemonya etkisine dikkat çekerler. Eleştirel yaklaşım kitle iletişim araçlarının etkisini söylemsel alanda inşa ettiğini savunur. Bu nedenle de iletişim süreçlerinde anlamlandırmanın hayati bir rol oynadığını ileri sürer (Hall, 2014, s. 92).

İletişimin ekonomi-politiği olarak tanımlanan yaklaşım, eleştirel iletişim çalışmaları sınıflandırılması içine alınabilmektedir. Ancak eleştirel paradigmanın doğuşunda iki temel eleştiri önemlidir. Bu eleştirilerden birini başat paradigma olarak adlandırılan liberal yaklaşımın tutum ve davranışçı indirgemeciliğine karşı duruş oluştururken; ikincisini, ekonomik indirgemeciliğe karşı mesafeli duruşu oluşturmuştur. Eleştirel yaklaşım olarak ifade edilebilen ekonomi-politik düşünce, sermaye ve üretim mallarını elinde bulunduranların iletişim araçlarını da elinde bulundurarak kendi lehlerinde bir etki yaratacak biçimde kullanabileceğini söyler. Ancak söz konusu durum kabul edilse de ekonomi- politik kültür vb. gibi süreçleri göz ardı etmekte bu anlamda kendisi bir başlı başına paradigma olmaktadır.

Marksistler kapitalist toplumu sınıf tahakkümüne dayalı bir toplum olarak görür. Kitle iletişim araçları, belli sınıfların tahakkümü bağlamı içinde olsa da çeşitli sınıfsal görüşlerin birbiriyle mücadele ettikleri bir ideolojik alanın parçası olarak görülür. Nihai denetim giderek tekelsel sermayede yoğunlaşmaktadır. Medya çalışanları, özerklik yanılması içinde olsalar da başat

kültürün normları içinde toplumsallaşmakta ve bu normları içselleştirmektedirler. Medya bir bütün olarak alındığında başat sınıfların çıkarlarıyla uygun yorumsal çerçeveleri nakleder ve medya izleyicileri, kimileyin bu çerçevelerle müzakereye girseler ve bunlarla kapışsalar bile, medya tarafından önerilen tanımları muhalif tanımlar lehine reddetmelerini mümkün kılacak alternatif anlam sistemlerine ulaşmaktan uzaktırlar. (Curran ve Gurevitch'den aktaran Curran, 2005, s. 378-379)

Kitle iletişim kuramları doğası ve yapısı gereği toplum kuramlarıyla iç içedir. Marxist gelenekle hareket eden eleştirel yaklaşım, toplumun hiçbir boyutunun, toplumsal ve tarihsel bağlamdan kopartılarak anlaşılamayacağı temel inancını barındırır. Toplumsal rutinlerin ve kuramsal yapıların kimlerin yararına işlediği yönündeki sorular, yaklaşımın temellendirilmiş olduğu araştırmalarda; değerler, çıkarlar ve iktidar sorunsalını ortaya çıkartır. Toplum ve iktidar ilişkilerinde kitle iletişim araçlarının işlevselliği, iktidarların iktidarını sürdürürebilmek adına kitle iletişim araçlarının etkisini kullanmaları gibi düşüncüler eleştirel yaklaşımın iletişim boyutundaki en önemli argümanları olmaktadır (Shoemaker & Reese, 2014, s. 99).

Son olarak; eleştirel araştırmacılar, etki konusuna eğilmedikleri düşüncesinin gerçekte yapmakta olduklarına değil, yaptıklarının görünüşte verdiği izlenimine dayandığını savunabilirler. Eleştirel perspektif içinde çalışıp da medyanın aktardığı ideolojilerin izleyici tarafından uyarlanmasını incelemede izleyicinin tepkilerinden oluşan verileri kullanan araştırma örnekleri çok olmasa bile mevcuttur. Dahası, eleştirel araştırmacıların etkilerin üzerine durdukları, ama bunların farklı türde etkiler oldukları ileri sürülebilir. Ayrıca eleştirel araştırmalarda, medya etkilerinin güçlü olduğuna ilişkin bir varsayım mevcuttur. Öyle görünüyor ki eleştirel araştırmaların durumu, bazı bakımlardan Lasswell ve arkadaşlarının 2. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş süresince propaganda üzerinde yürüttükleri araştırmalara benzemektedir. İki de medyanın güçlü olduğunu var sayar. Böylece odak noktası Lasswell ve arkadaşlarının çalışmalarında medya etkisinin analizinden uzaklaşarak iletinin içeriğinin analizine, eleştirel araştırmalar örneğinde ise ileti üretiminin analizine kayarlar (Fejes, 2005, s. 299).

2. Medya etkisi

Medya araştırmalarında medya etkisini anlamaya yönelik özel bir ilgi görülmektedir. İnsanların izledikleri medyanın etkilerini açıktan itiraf etmeseler de medyanın insanlar üzerinde büyük bir etkisinin olduğu konusunda kuşku yoktur. Bu çerçevede medyanın olumlu etkileri olduğu gibi olumsuz etkilerinden de söz edilebilir. Medyanın “sağlıksız etkilerine karşılık olarak, hemen bütün medya sağlayıcıları insanlara istedikleri şeyi verdiklerini, kamu yararına hizmet ettiklerini, yaygın beğeni algısının ihtiyaçlarını karşıladıklarını, topluma ayna tutuklarını belirtir” (Laughey, 2010, s. 39). Medyanın bireyler ve toplum üzerindeki etkileriyle ilgili birbirinden çok farklı görüşlerin ortaya atıldığını görmekteyiz. Bu düşüncelerin bazılarını göre, medyanın birey ve topluma olan etkisi, bilmeden, istemeden ve bir kasıt olmaksızın kendiliğinden oluştuğu yöndedir. Fakat bu düşüncenin tam tersini savunan bir yaklaşımın olduğu da bilinmektedir (Arslan, 2006b, s. 2). Hatta medyanın söz konusu durumun tam tersine, bilerek, planlayarak ve bilinçli bir şekilde hareket ettiği, ayrıca “medyanın insanların büyük çoğunluğunun sevdiği, sevmediği, söylediği ve yaptığı şeyleri yansıttığı yönündeki argümanlarının da bir çıkar mekanizmasının göstergesi” (Laughey, 2010, s. 39) olarak yorumlanmasına yol açmaktadır.

Kitle iletişim araçlarının etkileri tartışmaları konulardan biridir. Kitle iletişim kuramlarının temel konularından biride etki olmuştur. Medyanın insanları etkileyebileceği ve düşüncelerini değiştirebileceğini düşünen etki araştırmacıları bu etkinin şiddetine yönelik çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Medyanın birey ve toplum üzerinde bir takım etkisi olduğunu kabul eden araştırmacılar genel olarak etkinin derecesini araştırmışlardır. Bu anlamda konuyla ilgili olarak kimi zaman taban tabana zıt görüşler ileri sürülmüştür. Bu araştırmalar temel olarak eleştirel ve liberal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu

araştırmaların kimisi etkinin güçlü olduğunu, kimisi de etkinin zannedildiği kadar güçlü olmadığını iddia eder (Arslan, 2006, s. 2).

Aynı zamanda, günümüzde medyanın etkileriyle ilgili kuramlar; sosyalizasyon, gündem kurma, eşik bekçiliği, yetiştirme, pekiştirme, sessizlik sarmalı ve kültürel emperyalizm teorisi olarak belirginleşmiştir (Işık; 2002, s. 69-70). Günümüz modern toplumlarda, medyanın etkilerine odaklanan çalışmalarda, bilimsel çıkarımlar, söz konusu bu teoriler veya yaklaşımlar sayesinde ulaşılabilir olmuştur (Işık, 2002, s. 70-71). Ancak bu tartışmada yukarıda sınıflandırılan teorilerin tanımsal boyutları ve gelişimleri açıklanmamaktadır. Sadece bilgi niteliğinde bir tasnifin yapıldığı ifade edilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının en önemli özellikleri arasında gösterilen haber ve bilgi verme; özellikle de toplumun olup biteni haber bültenlerinden takip etmesi ve en çok tüketilen medya içeriği olması nedeniyle etki anlamında haber ön planda olmaktadır. Bu nedenle haber ve kitle iletişim etki ilişkisi üzerinden aşağıdaki metinde söz konusu yaklaşımlarca genel tartışmalarına yer verilmiştir.

3. Haber, etki ve kitle iletişim

Haber tanımlanmasında geniş bir kapsamı sunan ve toplumsal gerçeklik ile ilişkilendiren görüşleriyle Tokgöz'ün (1991, s. 51) açıklamalarına yer verdiğimizde;

Genel olarak haberler artık günümüzde yaşantımızın bir parçasına dönüşmüştür diyebiliriz. Günümüzde insanların yaşantılarının bir parçası şekline dönmüştür. Lüksten, oyalanmadan öte haberler, iyi veya kötü bilincimizi devamlı olarak genişletmektedirler. Yazılı basın, sözlü basın tümü, tıpkı bütün toplumsal kurumlar gibi tarih içinde biçimlenmişlerdir. Her toplumda olduğu gibi haberleşme araçlarının yönetimi, bu araçlardan sunulan haberler üzerinde uygulanan yasal ve kurumsal denetimler ve seçimler, hep toplumun geçmişine olan ilintisi ölçüsünde anlamlılık kazanır. Haber kavramının mahiyetini, taşıdığı anlamı, özelliklerini somut bir şekilde belirleyebilmek yönünden iki temel etkeni devamlı olarak göz önünde tutmak gerekmektedir. 1. Toplumda geçerli ve kullanılmakta olan haberleşme teknolojisi. 2. Mevcut toplumsal yapı.

Haberin doğası ve yapısı gereği birey ve toplumu etkilemesi muhtemel gözükmektedir. Ayrıca, haberin okuyucu, dinleyici, seyircisinden başka, medyanın haber muhtevasını ve şeklini çok farklı değişkenler, farklı düzeylerde etkileyebilmektedir (Damlapınar & Balcı, 2016). “Kişisel tutumlardan aile içi davranışlara kadar pek çok konuda değişimlere yol açan bir etken olan haber, toplumsal yapıda da düşüncelerin çağa uygun nitelikler kazanmasından yeni yaşam biçimlerinin oluşmasına kadar çok sayıda alanda etkin bir rol oynamıştır” (Cereci, 2010, s. 105).

Haber, insanlara hayatın ve dünyanın farklı “yönlerini göstererek, farklı düşünceleri insanlara” çağırır ayrıca “insan ilişkilerine ve çeşitli toplumsal örgütlenmelere katkıda” bulunur. “Özellikle yaşamın sürekli devingen koşulları içinde haberlerin etkileri insanlara; kendilerini güncelleme, güncel koşullara uyarılma ve güncel konular içinde davranışlarını düzenleme olanağı sağlamaktadır.” Kitle iletişim araçlarıncı yayınlanan haberlerin etkisi sadece bireysel ve toplumsal olmamaktadır. Bu haberlerin siyasete, “demokrasiye ve demokratikleşmeye katkıları her zaman tartışılan bir konu olmuştur.” Bu yönde yapılan “araştırmalar sonucunda haberlerin demokrasiye ve demokratikleşmeye katkıları konusunda olumlu olmadıkları görülmektedir. Ancak kitle iletişim araçlarının, bireylerin politik kararları ve yönelimleri konusunda etkin bir güç olduğu da yadsınmamaktadır” (Cereci, 2010, s. 106-107).

Gazete, radyo, dergi ve televizyonda yayımlanan haberlerin gerçekte etki edip etmediğini ölçülebilmek, birçok faktörü değerlendirmekten geçeceğinden zor bir süreç olarak görülmekte. Haberde etki şiddetini belirleyici olan faktörlerin başında bireyin içinde bulunduğu ruh hali, enformasyona karşı olan açıklık, ideolojik görüş veya içinde bulunulan ortam gelmektedir. Haberin topluma ulaştırılması ve herkese uygun düzeye getirilmesinde bir ölçü var olabilir ama herkesi aynı düzeyde etkileyebilecek bir ölçüden bahsetmek olası

değildir. Haberin bireyi etkileme düzeyi; eğitim, gelir, siyasi görüş, tutulan takım gibi çeşitli unsurlara da bağlı olmaktadır. Bunun dışında haberin nerde ve ne şekilde yayınlandığı da önemli bir ayrıntıyı oluşturur. Hedef kitleye göre mecra seçimi, haberin sunuş biçimi ve dilin kullanımı gibi etkenler haberin etkisi ile doğrudan ilişki olan kavramlardır.

Haber hakkında net, kesin ve doyurucu bir tanım yapmak literatür açısından zor görünmektedir. Nitekim Güz'ünde ifade ettiği gibi, kitle iletişim araçlarının en temel işlevi olarak ortaya çıkan haberin çok sayıda tanımı yapılmaktadır (Güz, 2005, s. 60). Haber hakkında yapılan tanımlar belirli düzeylerde aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir.

Haber en basit anlamıyla “bilgi”nin kitle iletişim araçlarıyla iletilmesidir. Haber Altun'un (2007, s. 40) ifadesiyle: “öğrendiğimizdir”; “okumadan, duymadan ya da izlemeden önce bilmediğimizdir”; “olayların bilmeyenlere aktarılmasıdır”; “bir olay, durum ya da olgu üzerine edinilen bilgidir”; “bir olayın raporudur”; “çevrede olup biten her şey ve bugünün olayıdır”; “güncel olandır; olayların hikâyesidir”; “kitle iletişim araçları ile okuru arasında bilgi alışverişidir”.

Kitle iletişim araçlarını kapsayan tanım olarak: “Basılan ve yayınlanan her şeydir”. Bir olayın haber değeri taşıması için birtakım özellikleri olması gerekir. Bu özellikler ise kısaca şöyle sıralanabilir; gerçeklik: haberin doğru bir şekilde verilmesi; yenilik: haberin güncel olması; ilginçlik: haber içeriğiyle izleyici/okuyucu kitlede merak uyandırmalı; önemlilik: haberin yaşamı ve toplumu etkileyecek içeriğe sahip olması; anlaşılabilirlik: haber anlaşılır, yalın ve kısa olmalıdır (Güz, 2005, s. 60-64).

Liberal-çoğulcu yaklaşımın habere ilişkin dört ana hipotezine bakıldığında yukarıdaki sıralamaya benzer içerikler görülür. Birincisi, haberin olgusal olması gerekir: Gerçeğin çarpıtılmadan, tahrip edilmeden olduğu gibi ve düşüncelerden bağımsız verilmesine olan inancı ifade eder (gerçeği aynen verir). İkincisi, nesnellik/tarafsızlık/dengelik mümkündür. Üçüncüsü, medya kendisinden beklenenleri verme potansiyeline sahiptir. Dördüncüsü, medya çağdaş demokratik toplumlarda ve çağdaş siyasal sistemlerde dördüncü güçtür: kamusal alanın temsilcisidir (Güz, 2005, s. 60-63).

Eleştirel yaklaşımda ise üç yaklaşım ön plandadır. İlk olarak; “*politika oluşturulmasının bir nesnesi olarak haber*: Devlet/hükümet etkili olduğu alana öncelik veren yaklaşımlar için haber, temsili demokrasinin bir öznesi olarak ele alınır. İkincisi; *metalaşmanın bir nesnesi olarak haber*: Bir ekonomik yaklaşımın can alıcı noktasından bakıldığında haberin statüsü, alınan ve satılan bir mal gibi değerlendirilebilir. Üçüncüsü; *kamuoyunun bir nesnesi olarak haber*: Haber kamusal alan içinde rasyonel eleştirel tartışmanın bir nesnesi olarak değerlendirilir” (Özer, 2011, s. 11). Bu üç yaklaşımla beraber eleştirel haber çözümleme çalışmaları, haber metinleri üzerinde yapılmakta ve bu çalışmalar yöntem açısından haber söylemine odaklanarak ideolojik bağlama dikkat çekmektedirler. Bu anlamda; genelde medya, özelde ise haber, bireylerin ve toplumların toplumsallaşma sürecine katkı sağladığı düşünülür (Özer, 2011, s. 14). Haberin toplumsallaşmaya sağladığı katkı ile haberin etkisi arasındaki bağda, haberleşme araçlarının etki şiddetleri özelliklerine göre değişebildiğini ileri sürülebiliriz. Tüm bunlarla birlikte kısaca; haberin değeri, haberin yayılması, haberin kavranması, işlenmesi ve anımsanması ve diffüzyon gibi haber ile ilgili kavramlar etki perspektifinden değinilmesi gereken konular olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda alt metinde konular açıklanmaya çalışılmıştır.

3.1. Haber değeri

Haberin etkisini anlamada başvuracağımız bir diğer kavram da haberin değeridir. “Haber değeri kavramını iletişim literatürüne kazandıran kişi Walter Lippmann’dır. Kamuoyu adlı kitabında gazetecilerin haber yapmayı düşündükleri olaylara bakışını analiz ederken “haber değeri/news value” tanımlamasını kullanan Lippmann, açıklık, sürpriz etkisi, coğrafi yakınlık, ilgi ve anlaşmazlık gibi unsurların haberin medyada yer bulmasında belirleyici olduğuna

dikkat çeker” (Küçüközyiğit, 2016, s. 86). Kitle iletişim araçlarının en temel özelliği haber ve bilgi vermektir. Kitle iletişim araçları, verdikleri haberlerle yalnızca insanları aydınlatmakla kalmayıp, aynı zamandan da toplumun gündemini belirlemektedirler. Bu nedenden dolayı haberin değeri ile etkinin paralellik taşıyabilme olasılığını ifade ederiz. Etkinin şiddetinin artmasıyla ilgili önemli bir kavram ise haberin yayılmasıyla ilgili olmaktadır. Çünkü enformasyonun nüfus içerisinde çok kişiye ulaşması, o haberin haber değeri taşıdığına kanıtı ve etkinin bir göstergesi olduğunu gösterebilir.

3.2. Haberin yayılması

Haberin yayılması; özellikle kitle iletişim araçlarınınca haberlerin sunulması sonucuyla enformasyonun nüfus içinde yayılmasına ilişkin bir kullanımdır. Söz konusu haberin “yayılma hızı, değişik kitle iletişim kanallarının görece etkinliği ve kitle iletişim çağında kişilerarası iletişimin halen devam eden rolü” üzerine odaklanır. Burada “normal yayılma eğrisi” ve “j eğrisi” modelleri önemli olur. “Normal yayılma eğrisi, yeniliklerin ve enformasyonun yayılma eğrisinin çoğu kez ‘S’ biçimi aldığı” bilinir. “İlk evrede yalnızca birkaç kişi “uyarlayan veya bilen”dir. Eğri yavaş yavaş yükselir, daha sonra hızlanır ve her zaman birimine yalnız birkaç uyarlayan ya da bilen düşmeye başlayınca doygunluğa ulaşır ve dengelenir” (üç sapma, tamamlanmamış yayılma, kaynak etkisi, yavaş hızlanma). J eğrisi (Greenberg); kitle iletişim kanalları ile izleyici “arasındaki etkileşimin bir yönü olan kişilerarası kanalların enformasyon üzerindeki rolüne” odaklanır. Burada konu tipi yayılmanın çizgisini belirlemede anahtar rol oynar ve haberin kişilerarasında yayılma sürecini temsil eder. “Buna göre haberlerde yer alan olaylar kendi yayılma derecelerine göre üç grupta toplanabilir. Birinci tip: Genel önemi düşük ama birkaç kişi için çok önemli olan olaylar. Böylesi olaylar kitle iletişim tarafından çok fazla önemsenmeyecektir. Ancak olaylar hakkında bilgi belirli bir hedef veya referans grubu için önemli olduğundan ilgili azınlığın bazısı tarafından büyük olasılıkla seçici olarak fark edilecek ve haber ilk duyuruyu göremeyenlere iletilecektir” (akraba ve arkadaş ilgili gruptur). “İkinci tip: Genel olarak kamu tarafından önemsendiği kabul edilen olaylar (o günün normal ana haberleri) kitle iletişim araçlarında yeterli derecede önem kazanırlar ve genel kamunun çoğunluğu veya büyük azınlığı tarafından doğrudan fark edilirler. Kısmen bilinecekler varsayılabildiği için” bir kişiden diğerine aktarılması pek olası görünmez. İkinci tipi konu olan haberler; ulaşımındaki planlı artış, banka soygunu, dünyanın herhangi bir yerinde terör saldırısı. “Üçüncü tip: Son derece acil, önemli ve fazlasıyla dramatik nitelikte olan, sonuçta hemen herkesin ilgisini çekecek, yüksek derecede ve hızlı kitle iletişim araçlarının ilgisini çekecek olaylar... Olayın önemi hem kişilerarası hem de kitle iletişim kanallarını harekete geçirir” (McQuail & Windahl, 1993, s. 105-106).

3.3. Haberin kavranması, işlenmesi ve anımsanması

Kitle iletişim araçlarının hem toplumsal hem de siyasal süreçlerde önemli yer tutmasıyla birlikte birçok birey için siyasal katılıma başlıca ulaşım aracı olarak haberlerin ilgi odağı haline geldiğini ileri sürebiliriz. Medyanın söz konusu bu etkisi hükümetlere, siyasal partilere ve çıkar gruplarına haberler aracılığıyla güç kazandırmakta ve haberler üzerinden toplumda etki yaratmaya yönelik enformasyon sağlamaktadırlar. “Bu düşünce biçimi haberlerin enformasyon verici, güvenilir ve etkili bir iletişim aracı olduğunu varsayar.” Ancak haberin “enformasyon sürecine uygulanan başarı veya etkinlik kriteri genelde iki olgu ile sınırlıdır”: bu sınırlandırma “izleyicinin dikkatini çekme derecesi ile haberlerin izleyiciler tarafından anlaşılma derecesi” ile yapılır. Haberlerin etkisi ile ilgili araştırmalara uygulanan üç temel ölçüt bulunmaktadır: “1. İzleyiciye ulaşma derecesi; 2. İzleyicilerin haber içeriğini hatırlaması; 3. Haberlerin belli noktalarının izleyici tarafından” kavranmasıdır.

“Haberin iletişimi, haber göndereni iletisi olduğu kadar haberi alanın seçim, alımlama ve işleme süreci olarak da görülmelidir.” Burada iki versiyon ön plandadır. “Bunlardan biri iletişim modeli diğeri alıcı tarafından işleme (ve yorumlama) modelidir. Bu iki bakış açısından hangisini seçersek seçelim haber iletişimi birbirini takip eden bir süreci içerir. Sürecin herhangi bir anında birçok bağlamsal ve önceki etmeden etkiler olacaktır” (McQuail & Windahl, 1993).

3.4. Diffüzyon

Diffüzyon kavramı 1930’lu yıllara kadar giden bir olgudur. Yeniliklerin yayılması olarak ifade edilen diffüzyon, özellikle hem gelişmiş hem de az gelişmiş toplumları yakından ilgilendiren bir konu olarak görülmektedir. Yeniliklerin toplumu oluşturan birey ve gruplara benimsetilmesinde ise kitle iletişim önemli bir fonksiyon üstlenmekle birlikte, diffüzyon konusunda yapılan çalışmalarda ağırlık merkezini komşular ve uzmanlar gibi kişisel bilgi kaynakları oluşturmaktadır. Dolayısıyla sunulan bilgiler sonucunda motivasyon ve tutumlar etkilenecek, davranış değişikliği oluşacağı ön görülmüştür. Bu konuda yapılan araştırmalar 1973 yılında Rogers ve Shoemaker tarafından bir model etrafında çerçevelenmiştir (Işık, 2005, s. 66).

3.5. Kitle iletişimde iki habercilik

Kitle iletişim araçlarından herhangi birinin varlığından dolayı ortaya çıkan sonuçlara kitle haberleşme araçlarının etkisi gözüyle bakılabilir. “Değişik kitle haberleşme araçlarının etkinliklerini ölçme konusunda yapılan araştırmaların büyükçe bir kısmı materyalin öğrenilip unutulmama derecesi veya kitlenin tutumlarındaki değişiklikler ve buna benzer şeylerle bu ölçümlemeyi yapmaya çalışmışlardır.” Laboratuvar şartlarında yapılan araştırmalarla toplumsal araştırmalar arasında üç temel fark bulunmaktadır. İlk olarak; “kontrollü deneyimlerde genellikle çok yüksek bir güdülenmiş katılmaya dayanılmaktadır.” İkinci olarak, “kontrollü deneyimlerde genel olarak aynı metin farklı haberleşme araçları ile sunulmaktadır.” Son olarak; “kontrollü deneyimlerde sunum sıklığı” denetlenir (Klapper, 1992, s. 191-192). Bu doğrultuda yapılan araştırmalar ise; “basım yayınlarının veya yayımlanan sesin unutmaya önleyicilikleri”, “yüz yüze konuşma, yayımlanan ses, ve basılı haberleşme araçlarının durumu”, “materyalin öğrenimi ve tutulurluğu ile ilgisi açısından basımlı araç ve diğer araçlarla - filmin - karşılaştırılması” (Klapper, 1992, s.192-200).

3.5.1. Televizyon haberciliği

Haberciliğin önemli bir biçimi de televizyon haberciliğidir. “Kitle iletişim araçları, özellikle daha fazla tercih edilmesi nedeniyle televizyon toplumsal yapı içinde bireylerin neyi, ne kadar bilmesi gerektiği konusunda belirleyici bir araçtır. Bireyleri neyi düşüneceklerinden çok, ne hakkında düşünecekleri konusunda yönlendiren” televizyondur (Kazaz & Çoban, 2010, s.191). Televizyondaki habercilik, “insanların en çok ilgisini çeken, ses ve görüntünün birleşmesiyle inandırıcılığı daha da artan bir kitle iletişim haberciliğidir.” Bu bağlamda, “televizyon haberciliği gazete haberciliğinden farklı olarak, bir yerde olan olayları anında ekrana getirebilmekte ve stand up sunuş tekniğiyle olay, muhabir tarafından anlatılmaktadır. Böylece olaya değişik bir açıdan” bakılabilmektedir (Öztürk, 2004, s. 99). Haber iletiminin büyük bir bölümü televizyon ile gerçekleşmektedir. Televizyon haberinin yapısı toplumsal değişimde önemli bir araçtır.

3.5.2. Yazılı basın haberciliği

Gazete ve dergiler diğer kitle iletişim araçlarından farklı olarak “yalnız göze hitap eden kitle iletişim araçlarıdır.” Bu açıdan, “yazılı basının ulaştığı haber mesajları; saklanabilir bir belge

niteliği taşımaktadır. Yazılı basın, haberleri daha ayrıntılı, derinliğe inerek sunar. Radyo ve televizyona oranla haber verme bakımından daha az süratlidir” (Tokgöz, 1991, s. 6). Gazetelerin temel bir misyonu insanları dünyada olup bitenler konusunda bilgilendirmektir. İnsanlar dünya hakkında bilgiye sahip oldukça olaylar ve durumlara yönelik belirli tutum ve davranışlar geliştirebilirler.

Sonuç ve değerlendirme

İnsanlık tarihi kadar eski bir kavram olan ve her dönem insanın bir parçası olma özelliği taşıyan iletişim hem bilimsel hem de sosyal hayatta birçok anlamı içerisinde barındıran bir kavram olarak görülmektedir. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı iletişim, bilimsel anlamda çok disiplinli çalışma alanları sunmaktadır. Gelişen ve değişen dünya yapısı içerisinde iletişim araçları sabit kalmamış, teknolojik gelişmelere paralel olarak ve insan hayatını geniş düzeylerde etkileyecek bir biçimde gelişimini gerçekleştirmiştir. Bu gelişmelerden önemli bir tanesi de iletişimin kitlesel boyutlara ulaşması olmuştur. Bununla birlikte kitle iletişim araçları, siyasal ve toplumsal mekanizmaların içine hızlı ve etkili bir şekilde girmiştir. Söz konusu durum, toplum üzerine araştırma yapan araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu anlamda farklı görüşlere dayanan, kitle iletişim araçlarını ve toplumda oluşturduğu etkileri anlamaya yönelik birçok farklı yöntemlerce yaklaşımlar ortaya atılmış görünmektedir.

Kitle iletişim araçları ilk ortaya çıktığı günden itibaren araştırmalara konu olmuş görünmektedir. Özellikle de etkileri doğrultusunda birçok bakış açısı geliştirilmiş ve bu etkileri ölçmeye yönelik yöntem ve ölççekler geliştirilerek uygulamaya konulmuştur. Kitle iletişim araçlarının gelişimi sunulurken iki ana yaklaşım ele alınmıştır. Bu ana yaklaşımlar kitle iletişim araçlarını tanımlamaya çalışırken bu araçların etkileri üzerinden hareket etmişlerdir. Özellikle literatürde, ana akım, ana damar veya ana yön olarak adlandırılan ve liberal yaklaşımlar çatısı altında toplanan, daha çok ampirik, gözleme dayalı ve deneysel yöntemlerle açıklanan çalışmalar daha çok etkiyi birey ve toplum üzerinden ölçerek ifade etmeye çalışmıştır. Buna karşın olarak gelişen ve eleştirel yaklaşım çatısı altında toplanan kitle iletişim araştırmaları, ideolojik ve ekonomik bağlamları ön planda tutarak kitle iletişim araçlarının bilinçli ve planlı bir şekilde egemen düşüncenin topluma meşru bir şekilde yayılması görevini üstlenen araçlar olarak görmekte ve bu araçların etkisini bu perspektiften değerlendirmektedir. Liberal kitle iletişim araştırmalarında vurgu tamamen toplumsal etki üzerineyken, eleştirel araştırmalardaki vurgu kitle iletişim araçlarıncı üretilen anlamlar üzerinedir. Bu genel ifadelerin ardından kitle iletişim araçlarının önemli içeriğini oluşturan haberin, etki adına diğerlerine göre daha şiddetli olduğu düşünülmektedir. Haber toplum ve birey için vazgeçilmez bir unsur olarak görüldüğünden haberin birey ve topluma etkisi önemli inceleme konularının başında gelir. Nitekim geçmişte ve günümüzde yapılan medya araştırmalarının çoğunu haber metin ve görselleri oluşturmaktadır. Bu anlamda haberin birey ve toplumu doğrudan etkileyebilecek bir güce sahip olduğu ifade edilebilir.

Haber toplumsal yaşantının ayrılmaz bir parçasıdır. Cereci'nin (2010, s. 111) ifade ettiği gibi, haberin birey ve toplum için yaşamsal role sahip olma özelliği, insanlara yaşamla ve dünya ile ilgili enformasyon vermenin yanı sıra, onlara yaşadıklarını ve insan olduklarını anımsatan bir etki ile yaşam esintileri sunması olmaktadır. Ayrıca insanlar; olaylar ve durumlar hakkında haberler aracılığıyla duygusal değişimler yaşamakta, enformasyon “sahibi oldukları bu yaşamın içinde yer almaya çalışmaktadırlar.” Haberler hem bireylerin hem de toplumsal yaşamın düşünsel, duygusal beslenme kaynağı olarak görülmektedir. Haberler, bireylerin günlük konuşmalarının, söylemlerinin temeli olmasının yanında, toplumun önce zihninde, sonra tutumlarında ve davranışlarında değişimlere yol açtığı söylenebilir.

Haber olgusu, habere yönelik tanımlar, haberin kavramsal boyutlarıyla ilgili birçok araştırma ve tanımlamalar birçok çalışmada incelemeye konu olmuşlar ve bu anlamda literatürde ki zenginlik dikkat çekici olmuştur. Bunla birlikte görülen tam, kesin ve doyurucu

olarak haber tanımı ile ilgili bir fikir birliğinin olmamasıdır. Ancak bu durum haberin birçok farklı yaklaşımla ele alınmasına olanak sağlamış görünmektedir. Haber hakkında zengin bir literatüre ulaşılmamasının nedeni olarak söz konusu durum kanıt olma özelliği taşımaktadır. Bu literatür içerisinde kitle iletişime ve habere yönelik yaklaşımlar ortaya çıkmış ve genel olarak iki başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklardan ilkinin liberal çoğulcu değerler dizisi oluştururken, ikincisini eleştirel yaklaşım çalışmaları oluşturmuştur. Nitekim bu iki yaklaşımda temel olarak haberin bir enformasyon olma özelliğini farklı biçimlerde ele almıştır. Liberal yaklaşım, kitle iletişimin ve haberin ölçülebilir, gözlemlenebilir olduğundan hareketle, çalışmalarını kitle iletişimin ve haberlerin bireylere ve toplumlara olan etkisi üzerine yoğunlaştırmıştır. Buna karşın eleştirel yaklaşım; medya, toplum ve iktidar arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bu anlamda liberal yaklaşımdan farklı olarak medyadaki ideolojik ve ekonomik yapılanmaların medya içeriklerine yön verdiğini, kitle iletişim araçlarının birer ideolojik aygıt olma özelliği taşıdığını vurgulayarak, etkinin ideolojik boyutlarına vurgu yapan çalışmalarıyla ön plana çıkmışlardır.

Lasswell'in geliştirdiği kitle iletişim etki araştırmaları çerçevesinde önemli olan "kim, neyi, hangi kanaldan, kime, hangi etkiyle aktarıyor" şeklindeki soru formu haberin gelişimi ve etkisi içinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu anlamda haberin hedef kitlesi yani etki edeceği kime sorusu ile ifade edilebilir. Haberın doğası ve yapısı zaten bir etki sebebi olarak görülebilir. Hayatın bir parçası olması onu hem uzun sürede hem de kısa sürüde etkili kılabilmektedir. Son olarak haberin, insanların dünyada olup bitenler hakkında bilgi edindiği en önemli kaynak; bir başka deyişle insanın dünyayı anlamlandırma kapısı olduğu söylenebilir. İnsanın vazgeçilmez unsurları arasında gösterilen haber; doğası gereği insanlar üzerinde belirli oranlarda insanların dünyevi görüşleri ve bilgi açlığıyla paralel bir şekilde etkiye sahiptir. Haberın etkisini gündeme getiren, önemini artıran ve etki konusunu ortaya çıkartan ise son noktada kitle iletişim araçları olmaktadır. Bu sebeple kitle iletişim ve haber arasındaki ilişki ilk günden beri önem atfedilen konu olmuştur.

Kaynakça

- Altun, S. (2007). *Haber söylemi, değişkeleri: Cumhuriyet mitingleri ya da gelincik devrimini örnekleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arslan, A. (2004a). Medya - politika ilişkisi üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi - Political Science*, 1(1), 1-8. Erişim adresi: <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/150/150>
- Arslan, A. (2004b). Medyanın birey, toplum ve kültür üzerine etkileri. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi - Sociology*, 1(1), 1-12. Erişim adresi: <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/162/162>
- Baldini, M. (2000). *İletişim tarihi*. (G. Batuş, Çev.). İstanbul: Avcıol.
- Barton, A. H. (2012). Paul Lazarsfeld as institutional inventor. *International Journal of Public Opinion Research*, 13(3), 245-269.
- Cereci, S. (2010). Haber ve toplum arasındaki ilişkinin toplumsal yaşama yansımaları. *Ç.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 105-112.
- Curran, J. (2005). Kitle iletişim araştırmalarında yeni revizyonizm: Bir yeniden değerlendirme çabası, M. Küçük (Ed. & Çev.), *Medya, İktidar, İdeoloji*. (s. 377-413) içinde. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Damlapınar, Z. & Balcı, Ş. (2016). Sosyal algılamada medyanın haberleşme etiği: Ankara-Konya alan araştırması. *İletişim ve Kuram Araştırma Dergisi*, 42, 354-375.
- Erdoğan, İ.; İşler-Keloğlu, E. & Durmuş, N. (2005). Kitle iletişiminde pozitivist ampirik geleneğin kuruluşu: Lazarsfeld ve yönetsel araştırmalar. *Gazi Üniversitesi İletişim Dergisi*, 20(2), 1-48.

- Fiske, J. (2014). *İletişim çalışmalarına giriş*. (S. İrvan, Çev.) (3. baskı). Ankara: Pharmakon Yayınları.
- Gitlin, T. (2008). Medya sosyolojisi: Egemen paradigma. S. Çelenk (Ed.), H. Tuncel & E. Çaylı (Çev.), *İletişim çalışmalarında kırılmalar ve uzlaşmalar* (1. baskı, s. 19-67) içinde. Ankara: Deki Yayınları.
- Granham, N. (2008). Bir kültürel materyalizm teorisine doğru. S. Çelenk (Ed. & Çev.), *İletişim çalışmalarında kırılmalar ve uzlaşmalar* (1. baskı, s. 67-85) içinde. Ankara: Deki Yayınları.
- Güngör, N. (2011). *İletişim kuramlar ve yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Güz, N. (2005). *Haberde yönlendirme ve kamuoyu araştırmaları*. Ankara: Nobel.
- Hall, S. (2014). İdeoloji ve iletişim kuramı. S. İrvan (Ed.) A. Gürata (Çev.), *Medya Kültür Siyaset* (3. baskı, s. 79-97) içinde. Ankara: Pharmakon Yayınları.
- Hardt, H. (2005). “Eleştirel”in geri dönüşü ve radikal muhalefetin meydan okuyuşu: Eleştirel Teori, kültürel çalışmalar ve Amerikan kitle iletişim çalışması. M. Küçük (Ed. & Çev.), *Medya, iktidar, ideoloji* (3. baskı, s. 15-73) içinde. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Hülür, H. & Yaşın, C. (2016). İzleyiciden kullanıcıya yapı-özne sarkacı. H. Hülür & C. Yaşın (Ed.), *Yeni medya kullanıcının yükselişi* (1. baskı, s. 7-39) içinde. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Hülür, H. & Yaşın, C. (2017). Yeni medya ve geleceğin gazeteciliğini çerçevelemek. H. Hülür & C. Yaşın (Ed.), *Yeni medya geleceğin gazeteciliği* (1. baskı, s. 9-39) içinde. Ankara: Ütopya Yayınları.
- İnal, A. (1994). Haber metinlerine eleştirel bir bakış: Temel sorunlar ve örnek çalışmalar. *Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 7, 135-163.
- İspirli, M. (2000). *Medya gerçeği ve haberciler*. Ankara: Akçağ.
- Kazaz, M. & Çoban, M. (2010) Televizyon haberleri ve egemen söylemin yeniden üretimi sürecinde ideoloji inşa stratejilerinin kullanımı. *Selçuk İletişim*, 6(2), 191-206.
- Işık, M. (2002). *Kitle iletişim teorilerine giriş*. Konya: Eğitim Kitap Evi.
- Işık, M. (2005). *Kitle iletişim teorilerine giriş*. Konya: Eğitim Kitap Evi.
- Klapper, J. T. (1992). Değişik haberleşme araçlarının karşılaştırılmalı etkiler (Ü. Oskay, Çev.), *Kitle haberleşmesi teorilerine giriş* (s. 185-210) içinde. İstanbul: Der Yayınları.
- Korkmaz, A. & Erdoğan, İ. (1990). *İletişim ve toplum*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Küçüközyiğit, U. (2016). Teknolojiyle hızlanan haber akışı ve bir haber değeri unsuru olarak güncelliğin dönüşümü. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 86-95.
- Laughy, D. (2010). *Medya çalışmaları teoriler ve yaklaşımlar*. (A. Toprak, Çev.). İstanbul: Kalkedon.
- Mattelart, A. & Mattelart, M. (2016). *İletişim kuramları tarihi*. (M. Zillioğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- McQuail, D. & Windahl, S. (1993). *İletişim modelleri*. (M. Küçük Kurt, Çev.). Ankara: İmaj Yayınları.
- Oskay, Ü. (1992). *Kitle haberleşmesi teorilerine giriş*. İstanbul: Der Yayınları.
- Özarlan, H. (2007). *Çerçeveleme yaklaşımı açısından haber çerçevelerinin izler kitle düşünceleri üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özer, Ö. (2011). *Haber söylem ideoloji eleştirel haber çözümlemeleri* (1. baskı). Konya: Literatürk Yayınları.
- Özer, Ö. (2012). Giriş: Eleştirel haber araştırmaları. Ö. Özer (Ed.), *Haber eleştirmek* (1. baskı, s. 9-21) içinde. İstanbul: Literatürk Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2004). Özel televizyon kanallarının Türk haberciliğine etkisi. *Selçuk İletişim*, 3(2), 97-112.

- Perriat, J. (2016). *İletişim bilimlerinin unutulmuş kökenleri*. (H. Köse, Çev.) (1.baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sever, N. (1998). Kitle iletişim araştırmalarında iki yaklaşım: Liberal ve eleştirel kuramlar farklılıklar ve yaklaşımlar. *Kurgu Dergisi*, 15, 44-53.
- Shoemaker, P. & Reese, S. (2014). İdeolojinin medya içeriği üzerindeki etkisi. S. İrvan (Ed. & Çev.), *Medya kültür siyaset* (3. baskı, s. 97-133) içinde. Ankara: Pharmakon Yayınları.
- Taş, O. (2017). *İletişim, medya ve kültür* (1. baskı). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Tokgöz, O. (1991). *Temel gazetecilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Türkoğlu, N. (2004). *Toplumsal iletişim: Tanımlar, kavramlar, tartışmalar*. İstanbul: Babil Yayınevi.
- Uysal, R. (1996). Kitle iletişim araştırmaları. *Kurgu Dergisi*, 14, 117-125.
- Yavuz, Ş. (2011). Kitle iletişim araştırmalarında anadamar/çoğulcu ve eleştirel/radikal kuram arasında yöndeşme tartışmaları. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 9, 1-15.